ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՄԻՔԱՅԵԼԵԱՆ
1859 – 1905

ՍՏԵՓԱՆ ԶՈՐԵԱՆ
1867 – 1919

ՍԻՄԷՈՆ ԶԱՒԱՐԵԱՆ
1866 – 1913

AFŞİN BURAK UMAR

ERMENİ DEVRİMCİ FEDERASYONU (TAŞNAKTSUTYUN)

KISA TARİHİ 1890-1915

lena

Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaktsutyun) Kısa Tarihi 1890-1915
© Afşin Burak Umar, 2014

© Lena Yayınları, 2014
Bu kitabın yayın hakları Lena Yayınları'na aittir.
ISBN: 978-605-86407-6-4
Editör: Sermet Yalçın
Kapak tasarımı: Veli Barak
Lena Yayınları
A. Eğlence Mahallesi Atadan Caddesi No: 23/15 Keçiören/ANKARA
E-posta: lenayayincilik@gmail.com
Sertifika No: 26806

Birinci Baskı, Ankara, 2015
Baskı öncesi hazırlık: Lena Yayınları
Baskı: Kardelen Ofset İncesu Caddesi 96'lar Apt.,
No: 6 / Y Kolej / ANKARA
Tel / Fax : (312) 432 13 78 - 432 23 78
Sertifika No : 13537

Afşin Burak Umar: 1977'de İzmir'de doğdu. Ortaokul ve liseyi İzmir Özel Türk Koleji'nde okudu. Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. 2008 yılında Bahçeşehir Üniversitesi'nde "Türk İş Hukukunda İş Sözleşmesinin Sonraya Etkisi" isimli tezi ile özel hukuk yüksek lisans eğitimini tamamladı. 2014 yılında "Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaktsutyun) Kısa Tarihi 1890-1915" isimli tezi ile yine aynı Üniversite'de bu kez Osmanlı tarihi alanındaki ikinci yüksek lisans eğitimini tamamladı. 2004 yılında T. İş Bankası A.Ş.'de başladığı çalışma hayatını halen aynı bankanın Hukuk Müşavirliği'nde yönetici olarak sürdürmektedir. Evli ve bir çocuk babasıdır.

Yayımcının Notu

Ermeni sorunu, üzerinde çalışılması zor bir konudur. Zira meseleye dair külliyatın çok büyük kısmı gerek Türk, gerekse Ermeni milliyetçi-resmi tarih yazımlarının abartılı ve kutuplaştırıcı yaklaşımlarıyla maluldür. Sorun, büyük oranda, resmi tarih kavramının anlamına uygun olarak, her iki tarafın hâkim güçlerinin güncel siyasal amaçları doğrultusunda işlenegelmiştir. Tarafların arasında hâlâ ciddi birtakım ortak çıkar zeminlerinin yaratılamamış olması, sorunun yüz yıllık ele alınış biçiminin neredeyse aynen devam etmesine yol açmaktadır. Konu, iki tarafın günlük siyasal söylemlerinde önemli bir yer tutmakta, bu yüzden de meselenin en azından bazı yönleri tarihin yargısına terk edilerek geride bırakılamamakta ve her iki tarafta bu söylemlerin etkisinde kalan çok büyük kitleler birbirlerini topyekûn düşman addetmeyi sürdürmektedirler.

Bugün sorunla ilgili inisiyatif asıl olarak Ermeni tarafında görünmektedir. Türk karşıtlığını gerek iç, gerekse dış politika alanında temel enstrüman olarak benimseyen Ermeni egemen çevreleri, bu konuda ana hedef olarak, 1915 Ermeni kırımının uluslararası alanda "soykırım" olarak kabul edilmesini sağlamayı seçmişlerdir. Göçe zorlama ve asimilasyon yoluyla Türkiye'deki Ermeni nüfusu küçük bir azınlık haline getirerek "iç" Ermeni sorununu kendileri açısından önemli oranda "halletmiş!" olan Türk egemenleri ise savunmadadırlar ve bu türden bir kabulü engellemeye çalışmaktadırlar. Bu durum, Ermeni sorununu bir "soykırım" tartışmasına kilitlemiştir. Egemenlerin hedefleri doğrultusunda kalem oynatan hem Türk, hem de Ermeni milliyetçi-resmi tarih yazımı da, bu güncel tartışmada kendi taraflarının tezlerini haklı çıkarmak gibi bilimle ve gerçeklerle bağı pek güçlü olmayan bir çaba üzerine odaklanmıştır. Bu eğilimin doğal sonucu, Ermeni ve Türk halkları arasına ekilmiş düşmanlık tohumlarına sürekli yenilerini eklemektir.

Son yıllarda, ülkemizde, başka azınlıkların yaşadıkları tarihsel sorunlarla birlikte Ermeni meselesini de ele alan ve milliyetçi-resmi tarih yazımına alternatif olma iddiası taşıyan bir tarih yazımı da ortaya çıkmıştır. Fakat bu tarih yazımı da, meseleyi gerçek tarihsel bağlamına oturtmaktan ziyade, neredeyse bütünüyle "güncel ihtiyaca" hitap etmekte, yani resmi tarih yazımlarıyla aynı zeminin üzerine oturmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kendi istedikleri yöne evrilmesini isteyen çoğunluğu liberal bazı tarihçiler, daha çok, bugün dünyada çok moda olan alt

kimlikleri öne çıkarma dalgasının üzerine binerek, kendi siyasal dönüşüm taleplerini tarihsel açıdan gerekçelendirme çabasına girişmişlerdir. Bu ekol, haklı olarak bu toprakları yönetenlerin eskiden beri süregelen ceberutluğuna vurgu yapmaktadır, lakin bütüne bakıştaki sorunlarından kaynaklanan bir kolaycılıkla karşı tarafın resmi tarihinin etki alanına girmiş, böylece meseleyi gerçek tarihsel bağlamına oturtmaktan uzaklaşmıştır. Bu eğilim, belki birtakım iç ve dış çevrelerde olumlu karşılık ve teşvik görmektedir, ama öte yandan Türkiye nüfusunun ana gövdesini oluşturan kesimlerin, kendilerinin yaşadığı acılarının önemsenmediği ve aşırı haksızlığa uğradıkları duygusuyla, Türk resmi tarih yazımının tezlerine daha fazla yönelmesine yol açmaktadır.

Ermeni sorununu doğru kavrama ve yansıtmanın yolu, bizce, tarafların resmi tezlerine mesafeli durmaktan ve meselenin insanlığın macerasının hangi aşamasında, hangi temellerde ortaya çıktığının, nasıl bir seyir izlediğinin, benzer örneklerle hangi noktalarda ortaklaştığının, hangi noktalarda onlardan ayrıldığının bütünsel bir tarihsel bağlam içinde ve mukayeseli bir biçimde ele alınmasından geçmektedir.

Ermeni meselesi, 19. yüzyılda, insanlığın vardığı sosyoekonomik aşamaya bağlı olarak artık bütün dünyayı, bu arada Osmanlı İmparatorluğu topraklarını ve Transkafkasya'yı da sarmış olan çoklu uluslaşma süreçlerinin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Ermeni uluslaşması, elbette kendine has bazı özgünlükleri de olmasına karşın, özünde diğer uluslaşma süreçleriyle benzer iktisadi, sosyal, siyasal ve kültürel temellere sahiptir. Aslına bakılırsa aynı durum Türk uluslaşması için de geçerlidir. Bu yüzdendir ki her iki uluslaşma sürecinin ilk öncüleri -bugün hem Türk, hem de Ermeni resmi tarih yazımı bu durumu göz ardı etmeye, hatta onun üstünü örtmeye çalışsa da- ortak düşman olarak gördükleri mevcut Osmanlı sistemine karşı ortak platformlar oluşturmuş, ortak mücadeleler yürütmüşlerdir. Yine aynı öncüler, çıkarları birbirine ters düşünce de, bu kez birbirleriyle çatışmış, birbirlerinin arkasından siyasal oyunlar çevirmiştir.

Benzer süreçlerin yaşandığı Balkanlarda, örneğin Yunanlar ve Bulgarlar siyasal konjonktürün de uygun olmasından yararlanarak kendi ulus devletlerini kurmayı başarırlarken, Ermeniler, bütün çabalarına karşın kendilerine aynı şansı yaratamamışlardır. Bu durum, Türk-Ermeni ihtilafının daha korkunç birtakım sonuçlar üretmesine yol açmıştır. Baskın güç olan ve zaten önemli miktarda küçülmüş imparatorluğun yeni topraklar kaybedeceği kaygısı taşıyan Türk tarafının egemenleri,

ellerindeki iktidar gücüyle, siyasi öncüleri Doğu Anadolu'ya yönelik taleplerde bulunan Ermenileri özellikle de 1915'te vahşi bir şekilde ezmiştir. Ermeni tarafı da boş durmamış ve vahşet konusunda kimseden aşağı kalmayacağı konusunda yeterince örnek sergilemiştir. Olan sonuçta, her zamanki gibi, sıradan milyonlarca insana olmuştur.

Sebep olduğu utanç verici katliamlardan ve bunların açtığı derin yaraların siyaseten sürekli kaşınmasından dolayı bugüne kadar devam eden olumsuz sonuçlarının nasıl ortadan kaldırılacağı konusu karmaşıklaşmış olsa da, meselenin özü budur. Bu basit ve aynı zamanda halkların yaşananları daha iyi kavramasını ve birbirlerine ne kadar benzediklerini daha iyi görmesini sağlayabilecek öz, tarafların resmi tarih yazımları tarafından bulandırılmış, kendi taraflarının tamamen haklı, karşı tarafınsa tümüyle haksız gösterildiği birtakım abartılı tarih senaryolarına çevrilmiştir.

Yüz yıl önce yaşananların artık geride bırakılması, Ermeni ve Türk halkları arasındaki düşmanlığa bir son verilmesi gerekmektedir. Bunun için elbette sadece meselenin tarihsel bağlamına oturtulması yetmez, ek olarak Türk tarafı başta olmak üzere, yaşanan vahşetin mirasçısı konumundaki herkesin yaşatılmış acılardan dolayı halklardan özür dilemesi gibi düşmanlaştırmanın sona erdiğini gösteren birtakım siyasi adımların atılması, halklar arasında yeni ve dostça ilişkilerin geliştirilmesi zorunludur. Fakat tarafların hâkim güçlerinin, her şeyden önce iç toplumsal gerilimlerini baskılamak ve iktidarlarını sürdürmek için en kolay yol olarak görüp üzerine yüklendikleri milliyetçi zeminin buna ne kadar izin vereceği kuşkuludur. Dolayısıyla barış yolunun taşlarının döşenmesinde meselenin farkında olan aydınlara, özellikle de tarihçilere büyük iş düşmektedir.

Tarihçilerin meseleyi süslemesine hiç gerek yoktur. Ermeni sorununu gerçek tarihsel bağlamına oturtmak, tarafların yaptıklarını olanca çıplaklığıyla ortaya koymak ve meseleyi, tarafların resmi tarihlerinin yarattığı efsanelerden ve tabu alanlarından arındırarak insanların çok daha makul karşılayabilecekleri gerçeği görmesini sağlamak yeterlidir. Ama ilk bakışta basit görünen bu yolu tutturmak, konuya dair mevcut tarih çalışmalarının gösterdiği üzere, o kadar da kolay değildir. Zira tarihçiler de güncel siyasal etkilere açıktır.

Bugünkü ortamda en doğru yolu tutturabilmek, bizce, insanlık tarihini parçalarının özgünlükleriyle birlikte bir bütün olarak ele alan diyalektik materyalist ve halkların acılarını birbirinin karşısına koymayan, yarıştırmayan, bu acıları ortak acılar olarak

gören enternasyonalist bir bakış açısına sahip olmakla ve bu yaklaşımı, oluşmuş siyasal atmosferin tüm olumsuz etkilerine göğüs gererek sürdürmekle mümkündür.

Afşin Burak Umar'ın elinizdeki çalışması işte böylesi bir yaklaşımın ürünüdür. Bu yüzden de bizce çok değerlidir. Çalışma, aslında yüksek lisans tezi olarak kaleme alınmıştır, ancak bir yüksek lisans tezinin sınırlarını fazlasıyla aşmaktadır. Umar, bu çalışmasının hakkını verebilmek için zor bir dil olan Ermeniceyi öğrenmiş, Ermeni Devrimci Federasyonu arşivindeki belgelerin bir kısmını ilk kez Türkçeye çevirmiş, yanı sıra pek fazla kullanılmayan başka Ermenice kaynaklardan da yararlanmıştır.

Umar, çalışmasını okuyan herkesin göreceği üzere, meselenin temel aktörlerinden biri olan Ermeni Devrimci Federasyonu'nun (Taşnaktsutyun) ortaya çıktığı koşulları ve örgütün 1915'e kadar olan tarihini incelerken, hem Taşnaktsutyun'u, hem de meselenin diğer ana aktörlerini son derece dürüstçe ele almakta, tarafların birbirleriyle olan olumlu-olumsuz ilişkilerinin nedenlerini makul ve gerçekçi bir biçimde ortaya sermektedir. Bu yöntem, bizce, bilimsel açıdan doğruluğunun yanında, halklar arasındaki duvarların yıkılmasına da en fazla katkıyı sunacak yöntemdir.

Bu tür akademik çalışmaların çoğalması ve halklar arasındaki düşmanlık duygularının sonsuza dek yok olması dileğiyle...

Lena Yayınları

Bilime giden dik patikalarda yorucu tırmanmaları göze alıp onun aydınlık doruklarına ulaşabilen ender yolculardan, adı gibi bilge babama, sonsuz sevgi ve minnetle...

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR

Bu kitap, 2014 yılında Bahçeşehir Üniversitesi'nde kabul edilen "Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaktsutyun) Kısa Tarihi 1890-1915" başlıklı yüksek lisans tezimin gözden geçirilmiş biçimidir. Çalışmamın her safhasında engin bilgi birikimi ile araştırmalarıma yön veren, ayrıca Ermeni sorunu ile ilgili geniş şahsi arşivini istifademe açma inceliğini gösteren tez danışmanım Prof. Dr. Heath W. Lowry başta olmak üzere, gerek yüksek lisans öğrenimi, gerekse de tez yazımı aşamalarında katkı ve desteklerini esirgemeyen değerli hocalarım Prof. Dr. Necdet Öztürk'e, Dr. Fikret Yılmaz'a, Yrd. Doç. Dr. Emrah Safa Gürkan'a ve Yrd. Doç. Dr. Derya Gürses Tarbuck'a derin şükranlarımı sunuyorum.

Öğrenmesi en meşakkatli lisanlardan biri olan Batı Ermenicesini bana büyük bir özveri ile öğreten ve Ermenice belgeleri Türkçeye tercüme ederken karşılaştığım güçlüklerin üstesinden gelmemi sağlayan çok sevgili öğretmenim Armine Yazdanoğlu'na minnettarlığımın ölçüsünü ifade etmem mümkün değil. Onun sabır, nezaket, insan sevgisi dolu desteği ve yüreklendirmesi olmasaydı, bu çalışma ortaya çıkamazdı.

Ani Dekirmenchyan ve Maral Levonian, Armenian Virtual College'daki Ermenice öğrenimim sırasında, Hamazkayin Library çalışanlarından Adrine Zenian da Beyrut'ta Ermenice basılmış kitapların temininde büyük katkılar sağladılar, her birine ayrı ayrı teşekkürlerimi sunuyorum.

Son olarak, gündüz işyerindeki yorucu mesai saatlerinden sonra evde kendileriyle geçirebileceğim çok değerli birkaç saati de lisan öğrenme ve tez çalışmalarına hasretmem sebebiyle yeterince zaman ayıramadığım eşim Aslıhan ile kızım Lena'ya, bu yıpratıcı çalışma döneminde çekilmezliklerime sabırla katlandıkları, beni mutluluk ve sevgi ile kuşatarak zorlukların üstesinden gelebilmemi sağladıkları için çok teşekkür ediyorum.

Afşin Burak Umar

İstanbul, 2014

GİRİŞ

Ermeni sorunu, tarihî, siyasî, hukukî, sosyo-psikolojik ve benzeri bir dizi cephesi bulunan, girift bir meseledir. Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülüşünde rol oynayan sebeplerden birini oluşturan bu ulusal sorun, hiç şüphesiz *tarihî* (res gestae) bir mesele olmakla birlikte, *tarihte kalmış* bir mesele değildir; hem tarihsel, hem de güncel boyutlarıyla Türkiye'nin dış siyasetinde önem arz etmeye devam etmektedir. Özellikle Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin çözülüşünden sonraki dönemde, Türkiye'nin yalnızca Ermenistan, Azerbaycan ve Rusya Federasyonu ile değil, Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa Birliği üyesi ülkeler ve hatta İsrail ile olan uluslararası ilişkilerinde de "Ermeni sorunu" olarak adlandırılagelen bu tarihsel ihtilafın izdüşümleri ile karşılaşılmaktadır.[1]

Diğer yandan Ermeni sorunu Türkiye'nin iç politik ve toplumsal yaşamına da etkide bulunmaktadır. Bu etkilerin başında öncelikle Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı Ermenilerin, dinî ve etnik kimlikleri sebebiyle maruz bırakıldıkları ayrımcılık ve ötekileştirmeden kaynaklı sıkıntılar gelmektedir. Bu sıkıntıların bir bölümünün ülkedeki diğer azınlık gruplarınkilerle müşterek olmasına karşın, Ermeni yurttaşlar, Ermeni sorununun dolaysız bir etkisi olarak, münhasıran "Ermeni" olmaktan kaynaklanan bir nefret söylemiyle de karşı karşıya kalmaktadırlar.[2]

Ermeni sorunu hakkında çok geniş bir yayın külliyatı bulunmaktadır.[3] Ermeni kırımının yüzüncü yılı olması sebebiyle, anmaların yapılacağı 24 Nisan 2015 tarihi yaklaştıkça, bu konuda yazılan veya yeni baskısı yapılan eserlerin sayısı her geçen gün artmakta, adeta bir yayın patlaması yaşanmaktadır. Buna karşın, pek çok cephesi bulunan bu karmaşık mesele, anlaşılır sebeplerle, uzun süredir büyük ölçüde, 1915'te Osmanlı Ermenilerinin tehcir edilmelerinin "soykırım" olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceği tartışmasına indirgenmiş durumdadır. Bu nedenle, genel olarak Türk-Ermeni ilişkilerinin tarihi ve onun bir parçasını teşkil eden Ermeni sorununun gelişim seyri hakkındaki akademik çalışmaların büyük çogunluğu, özü itibarıyla hukuki bir kavram olan ve 9 Aralık 1948 tarihinde Paris'te toplanan Birleşmiş Mil-

---

1 Ermeni sorununun Türk dış politikasına etkileri hakkında bkz. Laçiner, S., 2004. *Türk Ermeni İlişkileri*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

2 Özdoğan, G.G.; Kılıçdağı, O., 2011. *Türkiye Ermenilerini Duymak: Sorunlar, Talepler ve Çözüm Önerileri*. TESEV Yayınları. ss. 25-39.

3 2007 yılına kadar konuyla ilgili olarak yayımlanan eserlerin detaylı bir kaynakçası için bkz. Badem, C., 2007. *Türk-Ermeni Sorunu Bibliyografyası*. İstanbul: Aras Yayıncılık.

letler Genel Kurulu'nun 260 A (III) sayılı kararı ile kabul edilen, Türkiye Cumhuriyeti tarafından da 23 Mart 1950'de tanınarak iç hukukun bir parçası kılınan "Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme"de tanımı yapılan "soykırım suçu"nun unsurlarının 1915 olaylarında mevcut olduğunu[4] veyahut olmadığını[5] ispat etmeye odaklanmaktadır.

Tarih çalışmalarının bu şekilde araçsallaştırılması, arka çıkılan tezin aksine delalet eden argümanların çoğu zaman bilinçli olarak dikkate alınmamasına ya da bunların üzerinde yeterince durulmamasına yol açmaktadır. Keza gerek Türk, gerekse de Ermeni yazarlarca kaleme alınan çoğu esere hâkim olan milliyetçi perspektifler, akademik ciddiyet bakımından kabul edilmesi güç tutarsızlıklara yol açabilmektedir.

Örneğin Türk tarihçilerce yazılmış pek çok eserde, Osmanlı idaresindeki Ermenilerin yaşamı adeta bir asr-ı saadet çerçevesinde tasvir edilmekte, Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlü olduğu ve genişlediği, Ermenilerin de diğer gayrimüslim unsurlarla birlikte göreceli bir huzur ve istikrar içerisinde yaşadıkları dönemlerin özellikleri, bu huzur ve istikrar ortamından, bilhassa da imparatorluğun Ermenilerle meskûn doğu bölgeleri için söz etmenin artık pek mümkün olmadığı 19. yüzyıl ve sonrasına da teşmil edilmektedir. Ermeni tarihçilerce kaleme alınmış pek çok eserde ise, bunun tam tersine, Ermenilerin Türk hâkimiyeti altına girdikleri ilk günden itibaren kölelik koşullarında yaşamaya mahkûm edildikleri ileri sürülmekte, 19. yüzyıl ve sonrasında yaşanan kıyımlar, anakronik bir yaklaşımla, Türk-Ermeni ilişkileri tarihinin bütününün karakteristiği haline getirilmektedir.

Böylece Türk ve Ermeni resmî tarih yazımlarında, Türklerin Anadolu'ya gelişlerinden Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar olan yaklaşık bin yıllık tarihsel sürecin farklı kesitlerine ilişkin gerçeklikler, adeta bir *zaman kaydırması* yapılmak suretiyle kendi bağlamlarından koparılarak başka dönemlere nakledilmektedirler.

---

4 Günümüzde Uluslararası Adalet Divanı ve Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nca yorumlandığı ve anlaşıldığı haliyle "soykırım" kavramının 1915-23 yılları arasında Osmanlı Ermenilerine yapılan muamele için açıkça uygulanabilir olduğu yönünde ayrıntılı bir hukuki değerlendirme için bkz. de Zayas, A., "The genocide against the Armenians 1915-1923 and the relevance of the 1948 Genocide Convention" (online), http://alfreddezayas.com/Law_history/armlegopi.shtml. (erişim 17.04.2013).

5 Ermeni tehcirinin Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme kapsamında soykırım suçu olarak nitelendirilemeyeceği yönünde ayrıntılı bir hukuki değerlendirme için bkz. Aktan, G., 2009. "Devletler Hukukuna Göre Ermeni Sorunu". *Ermeni Sorunu - Temel Bilgi ve Belgeler.* Ömer Engin Lütem (Drl.). Ankara: Terazi Yayıncılık.

Oysa Ermeni sorunu gibi tarihsel bir ihtilaf incelenirken, birer hamasî monoloğu andıran bu kutuplaşma ve kutuplaştırma biçimindeki yaklaşımlardan uzak durulmasının ve mukayeseli bir çalışma yönteminin benimsenmesinin tarih disiplini yönünden önemi aşikârdır. Bu itibarla, Boğos Levon Zekiyan'ın her iki tarafın milliyetçi tarih yazımına da hâkim olan tek yönlü yaklaşımlara ilişkin şu tespitlerini son derece isabetli buluyoruz:

> 20. yüzyılın gerek Türk, gerek Ermeni tarihçiliğinde belirgin bir tek yönlülük hüküm sürmüştür. Bu tek yönlülük, bugün artık yerini daha dengeli, daha ussal, daha gerçekçi bir tutuma bırakmalıdır. Türk tarihçiliği genelde Osmanlı İmparatorluğu'nu Ermeniler için bir dünyevî cennet görünümünde takdim etmeyi adeta bir görev bilmiştir. Aslında hiçbir devlet için böyle bir takdirde bulunulamayacağı açıktır. Buna karşılık 20. yüzyılın Ermeni tarihçiliği'de, yaşanan travmatik şokun etkisiyle, Osmanlı'nın Ermeni ulusuna sunduğu imkânları unutabilmiş ya da bilinçaltına itelemiştir. Toplumlar düzeyindeki koşullanmalardan ve hissî tutumlardan arınıp, tarihsel araştırmaları da bunlardan arındırmakta geç kalınmış olsa bile, çalışmaya koyulmak için hiç de geç değildir.[6]

Öte yandan ülkemizde konuya ilişkin olarak kaleme alınan önemli sayıda akademik eserde, yabancı büyük devletlerce Osmanlı Devleti'ne yapılan dış müdahaleler ve bu müdahalelerin biçimlerinden biri olarak görülen misyonerlik faaliyetleri, Ermeni sorununun ortaya çıkışı ve gelişmesinde neredeyse yegâne etken olarak gösterilmekte ve bu sorunun herhangi bir tarihî temele dayanmayan, dış güçler ve bilhassa da misyonerler tarafından ortaya çıkarılan "sunî bir sorun" olduğu görüşü savunulmaktadır.[7] Ermenilerin, Osmanlı idaresinde herhangi bir sorun yaşamazlarken, salt dış güçlerin kışkırtmaları ve misyonerlik faaliyetleri neticesinde devlete isyan ettikleri yönündeki değerlendirmelerin, dış müdahalelerin Osmanlı Devleti'nin çözülüşünde etkili olmasına ve milliyetçi, bağımsızlıkçı akımların neşvünema bulmasına imkân veren iç dinamikler göz ardı edildiği ölçüde, tarihsel gerçekliği doğru ve eksiksiz biçimde yansıtmaktan uzaklaştığını düşünüyoruz. Bu nedenle, Osmanlı Devleti'nin ve Ermenilerin, özellikle de 19. yüzyıl ortalarından itibaren içinde bulundukları siyasal, sosyal ve ekonomik koşulların Ermeni sorununun ortaya çıkışındaki belirleyici etkisinin, en az dış dinamikler kadar göz

6 Zekiyan, B.L., 2002. *Ermeniler ve Modernite - Gelenek ve Yenileşme/Özgüllük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği*. 2. baskı. İstanbul: Aras Yayıncılık.

7 Örneğin Şahin, G., 2005. "Türk-Ermeni İlişkilerinin Bozulmasında Amerikalı Misyonerlerin Rolleri Üzerine Bir İnceleme". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (1), Haziran 2005, s. 202; Akgün, S., 1988. "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 1, Ankara, s. 12.

önünde bulundurulması, iç ve dış dinamiklerin diyalektik bir bütünlük içerisinde değerlendirilmesi gerekmektedir.

Bu iç dinamikleri ihmal etme eğiliminin bir başka göstergesi olduğunu düşündürecek biçimde, ülkemizde Ermeni sorununu bütünsel olarak ele alan çalışmalardaki birtakım genel değiniler haricinde, Türk-Ermeni ihtilafının baş aktörlerinden biri olan, günümüze kadar varlığını kesintisiz şekilde devam ettiren, halen gerek Ermenistan'da, gerekse diasporada etkin bir siyasi parti olma hüviyetini muhafaza eden Ermeni Devrimci Federasyonu'nun tarihi üzerine yapılmış monografik çalışmalar şaşılacak derecede azdır. Esat Uras'ın, yazıldığı günden bu yana Türk resmî tezinin en temel eseri olarak kabul edilen[8] *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*[9] başlıklı çalışmasından bu yana anadili Ermenice olan bazı araştırmacılarımızca kaleme alınmış az sayıda eser dışında, Ermeni sorununu Ermenice kaynaklardan da istifade etmek suretiyle işleyen Türkiyeli yazar yok gibidir.[10] Ayrıca araştırmacıların serbest ulaşımına kapalı olduğu anlaşılan[11] ve 1915 olaylarının doğru değerlendirilmesi için mutlaka açılması gerektiği belirtilen[12] Taşnak Partisi arşivinde bulunan belgelerin bir bölümünün *E.D. Federasyonu Tarihi İçin Materyaller* adı altında dokuz cilt halinde yayımlanmış olmasına karşın,[13] Ermenice olması sebebiyle bu kaynaktan Türkiyeli araştırmacılarca bugüne kadar istifade edilmemiş ve bu önemli belgelerin Türkçeye çevrilmesi için gerek resmi, gerekse de akademik çevrelerce herhangi bir girişimde bulunulmamış olması, bizce hayretle karşılanması gereken bir durumdur.

Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar (E.D. Federasyonu Tarihi İçin Materyaller) başlıklı derlemede yayımlanan Taşnak belgelerinden ve Taşnaktsutyun'un resmi tarihçisi denebilecek Hraç Dasnabedyan'ın eserleri başta olmak üzere, diğer Ermenice kaynaklardan kapsam elverdiğince yararlanarak kaleme aldığı-

8 Adanır, F., 2011. "Kıyım, Soykırım ve Tarihçilik." *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri - Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 38.

9 Uras, E., 1950. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi*. Ankara: Yeni Matbaa.

10 Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Ermeni Dili ve Kültürü kürsüsünde görev yapan Prof. Dr. Birsen Karaca'nın çalışmaları bu hususta önemli bir istisna teşkil etmektedir. Bkz. http://www.dtcf.ankara.edu.tr/birsenkaraca.html (erişim tarihi 24.04.2013).

11 Adanır, 2011, s.33.

12 Bkz. Halaçoğlu, Y., 2008. *Taraf* gazetesinin 25.05.2008 tarihli nüshasında yer alan "Taşnak Arşivini Bırak Osmanlı Arşivine Bak" başlıklı yazıya cevap. http://www.ttk.org.tr/index.php?Page=Basinda&HaberNo=383 (erişim 24.04.2013).

13 Dizinin ilk cildi yaklaşık otuz sene önce yayımlanmıştır: *Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar* (E.D. Federasyonu Tarihi İçin Materyaller). 1984. C. I. H. Dasnabedyan (ed.). Beyrut: Hamazkayin Vahe Setyan Matbaası.

mız bu çalışmanın, söz konusu eksikliğin giderilmesine dönük mütevazı bir adım olmasını temenni ediyoruz.

Yüz yılı aşkın bir süredir varlığını devam ettiren bir siyasi parti olan EDF'nin[14] kurulduğu günden bugüne kadarki bütün tarihinin ele alınması çok daha uzun ve etraflı bir araştırma sürecini zorunlu kıldığından, bu kitapta EDF tarihi, zaman, mekân ve kapsam yönünden belirli sınırlar dâhilinde incelenmiştir.

Birincisi, ele aldığımız tarihsel kesit, EDF'nin kurulduğu 1890 yılından 24 Nisan 1915 tutuklamalarına ve Ermeni Tehciri'ne kadar olan tarihsel süreçle sınırlıdır. İkincisi, Avrupa ülkeleri ve ABD de dâhil olmak üzere çok sayıda ülkede örgütlenmiş ve faaliyetleriyle Osmanlı İmparatorluğu'nun yanı sıra, Rusya ve İran tarihinde de yer edinmiş olan EDF'nin özellikle Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerine odaklanılmış, diğer bazı ülkelerdeki faaliyetlerine ise tarihsel akışın gerektirdiği ölçüde değinilmiştir. Dolayısıyla, bu çalışmada, örneğin EDF'nin 1906-1911 yılları arasındaki İran Meşrutiyet Devrimi sırasındaki faaliyetlerine, Rusya ve Kafkasya devrimci hareketi içerisindeki rolüne ve İkinci Enternasyonal'e üyelik sürecine ilişkin konulara bazı değiniler haricinde yer verilmemiştir.

Ayrıca Ermeni sorununun devletlerarası boyutları üzerinde de ancak anlatımın icap ettirdiği ölçüde durulmuş, bugüne kadar çok sayıda belge derlemesine, monografik esere ve makaleye konu olmuş "yabancı devletler tarafından takip edilen politikaların Ermeni sorununun gelişimine etkileri" bahsine bilinçli olarak hemen hiç değinilmemiştir.

Keza bu kitapta, EDF'nin yayımlanmış arşiv belgelerinden kapsam elverdiğince istifade edilmesi ve bunlardan bir kısmının Türkçe çevirisine yer verilerek konu üzerinde çalışanların dikkatine sunulması amaçlandığından, Başbakanlık Osmanlı Arşivi başta olmak üzere Türk arşivlerinde yer alan yayımlanmış veya yayımlanmamış belgelerden EDF'ye ilişkin kayıtları süzüp derleme biçiminde bir çalışma yapılmamıştır.

Son olarak çalışmamızın teknik yönleri bakımından da bazı hususları belirtmekte yarar görüyoruz. Öncelikle, Ermenice eserlerden veya belgelerden yapılan çevirilerde edebî, estetik veyahut çeviribilimsel kaygılar gözetilmemiş, Ermenice bilgimizin kifayet

14 Ermenistan'da 2007 seçimlerinde oyların % 13,1'ini almış olan Taşnaktsutyun, 2012 seçimlerinde aynı başarıyı gösterememiş ve parlamentoya sadece beş milletvekili sokabilmiştir. Diasporada ise durum çok başkadır. Hâlihazırda otuzun üzerinde ülkede örgütlü olan, İran ve Lübnan parlamentolarında temsilcileri bulunan Taşnaktsutyun, Ermeni Kilisesi'nin meclislerinde ve idare heyetlerinde, diasporadaki hemen tüm Ermeni örgütlerinde son derece etkindir ve Türkiye'ye karşı yürütülen kampanyaların başını çekmektedir: http://www.arfd.info/the-arf-d-in-the-diaspora/ (erişim 24.04.2013).

ettiği ölçüde, muhtevanın doğru biçimde aktarılmasına özen gösterilmeye çalışılmıştır. Kitapta metinlerine yer verdiğimiz Ahmet Rıza Bey'in ve Abdullah Cevdet Bey'in EDF'ye hitaben yazdıkları mektuplar da, EDF arşivinde Ermenice olarak yer alan belgelerden Türkçeye çevrildiğinden, bu mektupların çevirilerinde dönemin Osmanlıcası yerine günümüz Türkçesi esas alınmıştır. Metin içerisinde Ermenice özel adların ve sözcüklerin yazımında Ermenice için kabul gören uluslararası akademik transliterasyon sistemlerinden herhangi birine uyulmamış, Türkçenin genel yazım kurallarına uygun biçimde, sözcüklerin okunduğu gibi -örneğin Keshishian yerine Keşişyan şeklinde- yazılmasına gayret edilmiştir. Latin harfleri ile basılmış eserlerde kullanılmış olan yazar adları ise aynen -örneğin Papazyan yerine Papazian şeklinde- bırakılmış, bunlarda Türkçe okunuşa uydurma işlemi yapılmamıştır.

I. KISIM

ERMENİ DEVRİMCİLERİ FEDERASYONU'NUN KURULUŞUNA KADAR ERMENİ SORUNU

ERKEN DÖNEM TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

Ermenilerin Türk egemenliği altındaki yaşamını adeta bir asr-ı saadet çerçevesinde tasvir eden ve Türklerle Ermeniler arasındaki iyi ilişkilerin bozulmasını münhasıran dış mihrakların fitne ve kışkırtmalarına bağlayan Türk milliyetçi tarih yazımı tarihsel gerçekliği doğru biçimde yansıtmaktan ne kadar uzak ise, Türkler ile Ermeniler arasındaki ilişkilerin yüzyıllar boyu süregiden bir "ulusal çatışma" görünümünde olduğunu ileri süren Ermeni milliyetçi tarih yazımının *primordialist*[15] yaklaşımları da aynı ölçüde sorunludur. Gerçekte Türk ve Ermeni hâkim sınıfları arasında erken dönemdeki fetihler sırasında yaşanan çatışmalar, çok geçmeden yerini karşılıklı menfaatlere dayalı uzun süreli bir işbirliğine bırakmış, Ermeni köylüsü de, Türk idaresi altında, uzun yıllar sürecek ve önceki döneme kıyasla en azından ehven-i şer olarak nitelendirilebilecek yaşam koşullarına kavuşmuştur.

Zira Türklerin Anadolu'yu fethinden önce, Ermeniler ile hem siyasi, hem de dinsel nedenlerle çatışma içerisinde bulunan Bizans İmparatorluğu, Ermeni köylüsünü ağır vergilerle ezmekte ve mezhep değiştirmeye zorlamaktaydı.[16] Büyük ölçüde Ermeniler ile meskûn Doğu Anadolu'yu ilhak etmiş olan Bizans İmparatoru II. Basileios, Vaspuragan bölgesinde (Van ve havalisi) oturan kırk bin Ermeniyi tehcire tabi tutarak Sivas ve Kayseri civarlarına sürmüştü. Selçukluların bölgeye ilk akınlarının başladığı sırada tahta çıkan İmparator IX. Konstantinos Monomakhos devrinde de Ermeni aristokrat aileleri ortadan kaldırılmaya çalışılmış, Ermeni Kilisesi'nin mallarına el konmuş ve mezhep farklılığı gerekçesiyle dinî kıyımlar gerçekleştirilmişti.[17] Bizans'ın izlediği bu politika, Pakraduniler ve Ardzruniler gibi yerel Ermeni hanedanlarının oluşturduğu tampon bölgeyi ortadan kaldırarak Selçuklu

15 Kavram ve eleştirisi için bkz. Özkırımlı, U., 2010. *Theories of nationalism a critical introduction.* 2. baskı. Palgrave Macmillan. ss. 49-71.

16 Ersan, M., 2007. *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 240.

17 Sevim, A., 2002. *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri.* 2. baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 3-7.

ilerleyişini hızlandırmış ve aslında böylece imparatorluğun kendi sonunu da hazırlamıştır.[18]

İzleyen dönemde Ermeni soyluları, menfaatleri doğrultusunda kâh Bizans'a karşı Selçuklularla, kâh Selçuklulara karşı Bizans ve Haçlılarla ittifaklar kurarak siyasi bağımsızlıklarını elde etmeye çalışmışlarsa da, tarihsel Ermenistan olarak adlandırılan bölgenin bulunduğu Doğu Anadolu'da kalıcı bir başarı elde edememişlerdir. Çukurova bölgesinde bu konuda nispeten başarılı olan Kilikya Ermeni Krallığı ise önce Moğol işgaline uğrayarak İlhanlı Devleti'ne tâbi olmuş, bilahare Memlûkler tarafından ortadan kaldırılmıştır. Savaşlar, istilalar ve kıyımlar nedeniyle yüzyıllar boyunca süreğen bir siyasi istikrarsızlık ortamında yaşamak zorunda kalan Ermeni halkı açısından, dinsel baskıda bulunmayan ve diğer devletlere kıyasla daha katlanılabilir bir vergi politikası izleyen Selçuklu idaresinin ehven-i şer olarak görüldüğü Ermeni kroniklerinde de ifade edilmektedir.[19]

Anadolu Selçuklu Devleti'ni ortadan kaldıran Moğol istilaları sadece Türkler açısından değil, Ermeniler açısından da büyük bir felaket oldu. Timur zamanında Ermenilerle meskûn şehir ve köylerden bazıları yok edildi, ticaret tümüyle durdu, Ermeni din adamları, tacirleri ve soyluları öldürüldü.

Moğolların çekilmesinden sonra Anadolu'daki siyasi boşluğu dolduran Türk devletleri ile Ermeniler arasındaki ilişkiler ise, bu devletler tarafından benimsenen politikalara göre farklılık arz etmekteydi. Karakoyunlular Ermeni Kilisesi'ne ve soylularına karşı ılımlı bir yaklaşım sergilerlerken, Karakoyunlu topraklarını fethederek Doğu Anadolu'da Ermenilerle meskûn yerleri ele geçiren Akkoyunlular ağır bir baskı ve vergilendirme siyaseti izlediler.[20]

Ermenilerin yaşadıkları bölgelerin çoğunun Osmanlı hâkimiyeti altına girmesi, Fatih Sultan Mehmet'in 1473'te Akkoyunlulara karşı, Yavuz Sultan Selim'in 1514'te ve Kanunî Sultan Süleyman'ın 1534 ve 1548'de Safevîlere karşı seferleri sonucunda gerçekleşmiştir. Bununla birlikte Ermenilerin Osmanlılarla ilişkileri bundan çok daha eskilere uzanır. Osmanlı Beyliği'ni kuran Türkmen aşiretinin Batı Anadolu'ya geliş güzergâhı dikkate alındığında, onların Ermenilerle tanışıklıklarının oldukça erken tarihlere dayanması kuvvetle muhtemeldir.

Nitekim Âşıkpaşazâde, Selçuklu Sultanı Alaaddin'in Ertuğrul Gazi ve aşiretine Karaca Hisar ile Bilecik arasındaki Söğüt'ü yurt olarak gösterdikten başka, Domaliç Dağı'nı ve *Ermeni Beli*'ni

18 Bournoutian, G.A., 2011. *Ermeni Tarihi - Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*. E. Abadoğlu ve O. Kılıçdağı (çev.). İstanbul: Aras Yayıncılık, s. 103.
19 Ersan, 2007, ss. 242-259.
20 Bournoutian, 2011, ss. 124-125.

de bunlara yayla olarak verdiğinden söz etmektedir. Yine Âşıkpaşazâde'nin, Osman Gazi'nin *martaluzu* (casusu) olduğunu ve Ermeni Beli'nin bitiminde kendilerine pusu kurulduğunu Türklere haber verdiğini söylediği Aratun veya Artun adlı kişinin,[21] Bizans'a karşı Türklere casusluk eden Harutyun (Artin) adlı bir yerli Ermeni olması ihtimalinin düşünülmeye değer olduğu kanaatindeyiz.

M. Serdar Palabıyık, 1326 yılında Bursa'yı fetheden Osmanlıların burada özellikle zanaatkârlıkta uzmanlaşmış önemli sayıda Ermeni ile karşılaştıklarını ve bunları el üstünde tuttuklarını belirtmiş, ancak bu bilgilerin kaynağını zikretmemiştir.[22] Pars Tuğlacı da, Ermenilerin Anadolu'dan kitlesel halde Bursa'ya gelip yerleşmelerinin, Bursa'nın Osmanlı Devleti'nin başkenti olmasından sonra gerçekleştiğini söylemektedir.[23] Heath Lowry ise, Bursa'daki gayrimüslim cemaatlerin varlığından söz eden en eski Osmanlı idari belgesinin 1487 tarihinde derlenen bir tahrir defteri olduğunu, şehrin Osmanlılar tarafından fethedildiği 1326'dan söz konusu tahrir defterinin yazıldığı tarihe kadar kentte gayrimüslim nüfusun bulunup bulunmadığına dair idari kaynaklarda bilgi olmadığını belirtmektedir. Bununla birlikte şehrin zaptından birkaç sene sonra şehirde yaşayanlar arasında Hıristiyanların da bulunduğunun başka kaynaklardan bilindiğini aktaran Lowry, seyahatnamelerde İstanbul'un fethinden önce Bursa'da Ermenilerin yaşadığına dair bir bilgiye rastlanmadığını, ancak İstanbul'un fethinden sonra Ermenilerin Bursa'dan bu şehre sürülmüş olmalarının mümkün olduğunu söylemektedir.[24]

OSMANLI İDARESİNDE ERMENİLER

İstanbul'un fethini müteakiben, Fatih Sultan Mehmet Anadolu'dan birçok Ermeni ailesini İstanbul'a getirerek burada iskân etmiş, 1461 yılındaki Trabzon seferinden dönerken uğradığı Bursa'dan, bu şehrin Ermenilerinin dinî lideri Hovakim'i de beraberinde götürerek İstanbul'da bir Ermeni patrikhanesi tesis ettirmiştir. Ortaylı'ya göre bu, İstanbul'un Rum nüfusunu başka bir Hıristiyan nüfus ile dengeleme yönünde atılmış stratejik bir adımdır.[25] Fatih devrinde Hovakim'in ardından İstanbul'a gelen

21 Âşıkpaşaoğlu Ahmed Âşıkî, 1947. "Tevârih-i Âl-i Osman". *Osmanlı Tarihleri I.* Çiftçioğlu Nihal Atsız (hzl.). İstanbul: Türkiye Yayınevi, ss. 93-94.

22 Palabıyık, M.S., 2009. "Ermeni Sorununa Giriş: Başlangıçtan Lozan Antlaşmasına Kadar". *Ermeni Sorunu - Temel Bilgi ve Belgeler.* Ömer Engin Lütem (drl.). Genişletilmiş 2. baskı. Ankara: Terazi Yayıncılık, s. 6.

23 Tuğlacı, P., 2004. *Batı Ermenileri Tarihi.* C. I. İstanbul: Pars Yayın, s.120.

24 Lowry, H., 2004. *Seyyahların Gözüyle Bursa (1326-1923).* S. Alper (çev.). İstanbul: Eren Yayıncılık, ss. 31-36.

25 Ortaylı, İ., 2001. *"Osmanlı Ermenileri", Yeni Türkiye,* C. 7, No: 38, Ermeni Sorunu Özel Sayısı, ss. 630- 632.

Ermenilerin yanı sıra, 1475 yılında Kefe'den, 1479 yılında ise Karaman'dan İstanbul'a çok sayıda Ermeni getirtilerek şehre yerleştirilmiş, Yavuz Sultan Selim de Çaldıran zaferinden sonra kente Tebriz'den birçok Ermeni sanatkâr getirmiştir.[26]

Erken dönem Osmanlı Devleti'nin hızla genişlemesinde, Ermenilerin de içinde olduğu farklı etnik ve dini altyapılara sahip grupları sancağı altına toplama becerisi[27] ve fethedilen yerlerdeki Hıristiyan halka karşı izlediği "istimâlet" (hoşgörü ile kendi tarafına kazanma) politikası doğrudan rol oynamıştır.[28] Bu politikanın bir uzantısı olarak, Hıristiyan köylülerin üzerine yüklenen kişisel vergi yükü de Müslümanlığa ihtida etmeyi (geçmeyi) cazip kılacak kadar ağır tutulmamıştı.[29]

Osmanlı Devleti'nde, Müslüman egemenliğini kabul eden ehlikitap topluluklar, İslam hukukundaki *zimmet* müessesesi temelinde, *haraç* ve *cizye* ödemek suretiyle *zımmî* statüsünü alarak, her biri kendi dinî liderinin idaresi altında, *millet* olarak adlandırılan ayrı cemaatler halinde, yarı-özerk bir konumda gruplandırılmışlardı. *Millet* sistemi adı verilen bu yapının getirdiği özerklik sayesinde, *zımmî*ler uzun yıllar boyunca asimilasyona ve dinî baskıya muhatap olmaksızın, kendi inanç, hukuk, gelenek ve eğitim sistemlerini koruyarak toplumsal varlıklarını sürdürebildiler.[30] Ermeni *millet*i de, okullar, hastaneler gibi kendine ait kurumlarını muhafaza etmesine izin verilen, cemaat içi düzenin sağlanması ve ihtilafların halli yönünden ayrı bir hukuka sahip olan, kendi mahkemeleri, sınırlı sayıda olmakla birlikte kendi kolluk kuvveti, hatta zindanı bulunan ve halkı üzerinde tam yetkiye sahip bir patriğin riyasetinde (başkanlığında) kendi kendini yöneten bir birimdi.[31]

Gayrimüslim topluluklara tanınan bu yarı özerk statü, bir lütuf veya atıfet (iyilik, ihsan) olmanın ötesinde, Müslümanların azınlıkta bulunduğu fethedilmiş topraklarda Osmanlı idaresinin istikrarlı ve kalıcı biçimde tesis edilmesini sağlamaya dönük akılcı bir devlet politikasının ürünüydü. Bournoutian'ın ifade ettiği gibi,

26 Uras, E., 1950. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi.* Ankara: Türkiye Matbaacılık, s. 151.

27 Lowry, 2003. *The nature of the early Ottoman state.* New York: State University of New York Press, ss. 56-57.

28 İnalcık, H., 2009. *Devlet-i 'Aliyye - Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar - I.* 8. baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 12.

29 Lowry, 2003, s. 105.

30 Bozkurt, G., 1996. *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu.* 2. baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 10.

31 Bournoutian, 2011, s. 137.

> Böylece kendi imparatorluklarının belirli yerlerinde azınlıkta bulunan Türkler, fethedilen çeşitli etnik toplulukların yarı özerk şekilde varlıklarını sürdürmesine olanak tanıyarak ve dinî liderlere, soydaşı yöneticiler tarafından yönetilirken sahip olduklarından daha geniş idari yetkiler vererek, düzeni sağlamayı başardılar.[32]

Bu itibarla, bazı milliyetçi Ermeni yazarlarca ileri sürülen "Türk hâkimiyeti altına girmelerinden itibaren Ermenilerin kölelik koşullarında yaşamaya mahkûm edildikleri" iddiası[33] tarihsel gerçeklikle bağdaşmayan, abartılı bir yaklaşımdır.

Bununla birlikte, diğer gayrimüslimler gibi Ermenilere de göreceli olarak olumlu yaşam koşulları sunan Osmanlı *millet* sisteminin son kertede Müslümanların hâkimiyeti üzerine bina edilmiş olduğunu ve bu sistemde Müslümanların *millet-i hâkime*, gayrimüslimlerin ise *millet-i mahkûme* statüsünde bulundukları-nı[34] da gözden kaçırmamak gerekir. Gayrimüslimler 1856 Islahat Fermanı'na kadar kamusal hayatta çeşitli kısıtlamalara tabiydiler, örneğin yeni kilise inşa edemez, kiliselerde çan çalamaz, belirli türden kıyafetleri giyemez ve kıyafetlerinde bazı renkleri kullanamaz, sakal bırakamaz, ata binemez, üç çifte kayık kullanamaz ve silah taşıyamazlardı.[35] Bu tür kısıtlamalar, sosyal hayatta tebaanın birbirinden kolaylıkla ayırt edilmesine yönelik olduğu kadar, gayrimüslimleri aşağılama amacını da taşımaktaydı. Nitekim Eryılmaz, gayrimüslimlerin giydikleri elbiselerin düşük kaliteli olmasına özen gösterildiğini, bununla amaçlananın da "donda, libasta ve tarz-ı üslûbda kefere tâifesini tahkir ve tezlîl eylemek", yani onlara Müslümanlardan aşağıda olduklarını hissettirmek olduğuna işaret etmektedir.[36]

Diğer yandan, doğal olarak, gayrimüslimlerin, Müslümanlara yasak olan domuz eti ve şarap tüketmek ve Müslümanlara satmamak kaydıyla bunların ticaretini yapabilmek gibi bazı imtiyazları da vardı.[37] Ayrıca başlangıçta bir kısıtlama olarak öngörülmüş olan askerlik hizmetinden muafiyet de zaman içerisinde bir imtiyaz haline dönüşmüş, bu sayede uzun yıllar süren askerlik görevinden ve savaşlardan uzak kalan gayrimüslimler, tarım

32 Bournoutian, 2011, aynı yer.
33 Vratzian, S., 1943. *Armenia and the Armenian question.* James G. Mandalian (çev.). Boston: Hairenik Publishing Company, s. 9; Papazian, B.S., 1918. *The tragedy of Armenia a brief study and interpretation.* Boston: The Pilgrim Press, s. 45.
34 Eryılmaz, B., 1992. *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi.* İstanbul: Ağaç Yayıncılık, s. 13.
35 Dadyan, S., 2011. *Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi.* İstanbul: Everest Yayınları, ss. 60-62.
36 Eryılmaz, 1992, s. 40.
37 Dadyan, 2011, ss. 62-63.

ve ticaretteki güçlerini arttırabilmiş,[38] hatta askerlik sebebiyle tarımsal üretimden uzaklaşan Müslümanların elden çıkardıkları toprakları da uygun koşullarda satın almak suretiyle ellerine geçirebilmişlerdi.[39] Askerlik yükümlülüğüne karşılık olarak alınan *cizye* Tanzimat'tan sonra kaldırılmış ise de, uygulama *bedel-i askerî* adı altında devam ettirilmiş, Birinci Dünya Savaşı'nda ise askerlik muafiyeti büyük ölçüde lağvedilerek gayrimüslimler de orduya alınmışlardır.[40]

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni toplumu esas olarak beş ana gruptan müteşekkildi: Üst düzeyde zengin olup hükümet ve cemaat nezdinde nüfuz sahibi bulunanlar; din adamları; tacirler, sarraflar ve sanayicilikle iştigal edenler; Sason ve Zeytun gibi dağlık bölgelerde yarı-özerk biçimde yaşamlarını sürdürenler ve nüfusun çoğunluğunu teşkil eden köylüler.[41]

Âmira Sınıfı

Birinci grubu oluşturan varlıklı kesim, esas olarak Osmanlı idaresi altında Eğin'den İstanbul'a getirilen sarrafların oluşturduğu *âmira* sınıfı idi ki bunlarla kadîm Ermeni aristokrasisi arasında bir süreklilik ilişkisi olmamakla beraber, Ermeni halkı tarafından önceleri *işhan* (prens) unvanıyla, daha sonraları ise aynı kelimenin Arapça muadili olan *emîr* kelimesinden türetilen *âmira* unvanıyla anılmaktaydılar.[42] *Âmira* arasında Düzyan, Dadyan, Balyan aileleri gibi devlet kademesinde uzun yıllar barutçubaşılık, darphane eminliği, hazine sarraflığı ve hassa mimarlığı gibi üst düzey görevlerde yer alanlar, hatta zaman zaman devlete dahi borç verebilecek kadar güçlenenler mevcutsa da,[43] *âmira*lık, Osmanlı devlet hiyerarşisi içerisinde bir rütbe veya mevkiye tekabül etmeyen, 18. yüzyıldan itibaren ise Ermeni halkı tarafından, yazılı olmayan kurallar çerçevesinde çok varlıklı birkaç para babasına verilen bir unvandı.[44] *Âmira* sınıfı mensupları, zenginlikleri, devlet katındaki nüfuzları ve kiliselerin, mezarlıkların, okulların yapım ve onarım masraflarını üstlenmeleri sayesinde, hem Ermeni

38 Bozkurt, 1996, s. 23.
39 Şimşir, B., 2011. *Osmanlı Ermenileri*. 2. baskı. Ankara: Bilgi Yayınevi, ss. 12-14.
40 Ortaylı, İ, 2007. "Osmanlı İmparatorluğunda Millet Nizamı". *Batılılaşma Yolunda*. İstanbul: Merkez Kitapçılık, s. 170.
41 Sonyel, S.R., 2009. *Osmanlı Ermenileri - Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları*. İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 44.
42 Dadyan, 2011, ss. 86-87.
43 Külekçi, C., 2013. "Ermeni Kimliğinin Dönüşüm Süreci Ve Âmira Sınıfının Oluşumu". *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, C. VI (S.12), Temmuz-Aralık 2013/2, s. 110.
44 Ter Minassian, A., 2006. *Ermeni Kültürü ve Modernleşme*. S. Dolanoğlu (çev.). İstanbul: Aras Yayıncılık, ss. 95-96.

Kilisesi, hem de Ermeni toplumu içerisinde iktidar sahibi konumunu edinmişlerdi.[45]

Ruhban Sınıfı

Ermeni toplumunda din adamları zümresini, esas olarak Ermenilerin çoğunluğunun bağlı bulunduğu Ermeni Apostolik Kilisesi'nin[46] ruhbanı oluşturur. Ermeni Kilisesi'nin asıl ruhanî merkezi, Eçmiyadzin Katoğigosluğu'dur. Osmanlı döneminde onu sırasıyla Akhtamar ve Sis Katoğigoslukları takip etmekteydi. Bunların yanında İstanbul'da ve Kudüs'te iki de patrikhane mevcuttu.[47] Ruhanî yönden hiyerarşik durum bu şekilde olmakla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nda İstanbul Patrikliği, aynı zamanda Ermeni *millet*inin de başı olduğundan, imparatorluk içindeki en kuvvetli dinî merkez konumundaydı.[48] İstanbul Ermeni Patriği'nin halkı üzerinde tam yetkiye sahip olduğuna ve kendi mahkemeleri, sınırlı sayıda olmakla birlikte kendi kolluk kuvveti, hatta zindanı bulunduğuna yukarıda değinilmişti. Tanzimat'tan sonra, Avrupalıların baskısıyla, gayrimüslimlerden *cizye* vergisi toplama yetkisi de patrikhanelere bırakılmıştı.[49]

Patrikhane kendisine tanınan yargılama ve cezalandırma yetkisini Ermeni Kilisesi'nin temellerini tehdit ettiği düşünülen Katolik ve Protestan misyonerlere karşı da etkin biçimde kullanmıştır. Patrikhane tarafından Katolik Ermenilere yapılan baskı ve müdahaleler nedeniyle, Fransa elçisi, Bâb-ı Âli nezdinde uzun süren diplomatik girişimlerde bulunarak, 6 Ocak 1830 tarihinde Katolik Ermenilerin ayrı bir *millet* olarak tanınmasını sağlamıştı.[50]

1837 yılından itibaren, bu kez de Protestan misyonerlerin Ermeni Kilisesi'nde reform yapılmasına dönük propagandalarından rahatsızlık duyan İstanbul Patrikliği, *âmira* sınıfıyla ittifak halinde, misyonerlerin faaliyetlerini engellemek için elindeki tüm imkânları seferber etmişti. Misyonerlerin etkisini azaltmak için başvurulan ilk yol, halk arasında "misyoner okullarında okuyan tüm öğrencilerin kimya yoluyla Protestan yapılacağı", "önde gelen misyonerlerden birinin büyücü olduğu ve gözünü diktiği adamı kölesi haline getirdiği", "misyonerlerin, evlerine giden herkesin bir resmini

45 Dadyan, 2011, s. 91.

46 Türk ve Batı kaynaklarında Ermeni Kilisesi, kilisenin kurucusu olan Krikor Lusaroviç'e atfen Gregoryen Kilisesi olarak da anılır. Ancak doğrusu, Ermeni Apostolik Kilisesi (Hay Arakelagan Yegeğetzi)'dir.

47 İskefiyeli, Z., 2007. "Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hıristiyanlık, Kilise ve Misyonerler". *Akademik İncelemeler*. C. II (S.1), ss. 235-236.

48 Gürün, K., 2005. *Ermeni Dosyası*. 7. baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 53.

49 Ortaylı, İ., 2010. *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. 3. baskı. Ankara: Cedit Neşriyat, s. 135.

50 Türkan, A., 2012. "İstanbul'da Katolik Ermeni Gruplarının Problemleri ve Papalığın Müdahaleleri (19. Yy.)". *History Studies: International Journal Of History*, C. IV (S. 2), ss. 322-323.

çıkarıp duvara astıkları ve eğer bunlardan birisi Protestanlıktan çıkarsa resmine ateş ederek onu öldürdükleri" gibi abartılı dedikodular çıkarmak şeklinde olmuştu.[51] Bu yöntemin sonuç vermemesi üzerine, Patrik Çamurcuyan, 1846 yılında resmi bir aforozname yayımlayarak Protestanlaşan Ermenilerin tümünü aforoz etmişti. Patrik bununla da yetinmeyerek, kendi cemaatlerinin de Protestanlaşmasından çekinen Katolik ve Ortodoks (Rum) patrikleriyle işbirliği yapmak suretiyle, ülkedeki diğer tüm Hıristiyan cemaatlerini Protestanlar ve misyonerler aleyhinde kışkırtmıştı.[52]

Bunun ardından, imparatorluğun hemen her yerinde, Apostolik Kilise'ye bağlı Ermenilerin misyonerlere ve Protestanlığı seçmiş Ermenilere yönelik baskı, taciz ve saldırıları başladı. Aforoz edilenler ait oldukları *millet*in ve bağlı oldukları kilisenin koruması dışında kaldıklarından, misyonerlerin ve Protestan Ermenilerin Osmanlı Devleti karşısındaki konumları da sıkıntıya girmiş olmaktaydı. Ermeni Kilisesi, bu durumdan istifade ederek, Protestanlara karşı harekete geçmeleri konusunda Osmanlı makamlarına baskı uyguladı. Bunun üzerine Protestanlık faaliyetleri devlet tarafından da yasadışı kabul edildi ve Protestanlar hakkında takibat yapıldı. İstanbul'da yaklaşık kırk Protestanın dükkânları kapatılarak ruhsatları ellerinden alındı, yetmiş kişi evlerinden atıldı ve sokakta kaldıklarından, serseri muamelesi görerek hapsedildiler. Esnaf Protestanlara satış yapmayı reddediyordu; bazı Protestanlar sürgüne gönderildi, hapse atıldı, falakaya yatırıldı.[53]

Bu gelişmeler karşısında Protestanlar da ayrı bir kilise halinde örgütlenerek, İstanbul'daki Britanya elçileri Stratford Canning ve Lord Cowley aracılığıyla, kendilerini ayrı bir *millet* olarak kabul etmesi için Bâb-ı Âli'ye baskı uygulanmasını sağladılar. Britanya İmparatorluğu'nun Protestan *millet*inin oluşturulması yönündeki isteğinin ısrarla vurgulandığı ağır diplomatik baskılar neticesinde, Sultan Abdülmecit bir irade yayımlayarak Protestanlara da *millet* statüsü tanıdı.[54] Ancak Ermeni Protestan cemaatinin Osmanlı Devleti'nce ayrı bir *millet* olarak tanınmasına ve misyonerlerin basın-yayın, eğitim, sağlık gibi alanlarda sürdürdükleri yoğun faaliyetlere karşın, Osmanlı Ermenileri içinde kitlesel bir mezhep değişikliği yaşanmadı, çoğunluk Ermeni Apostolik Kilisesi'ne bağlılığını sürdürdü.

51 Basmajian, K.H., 1890. *Social and Religious Life In The Orient*. New York: American Tract Society, s. 56-57.

52 Bağçeci, Y., 2008. "Osmanlı Devleti'nde Gregoryen Ermenilerle Protestan Ermeniler Arasındaki İlişkiler". *Turkish Studies*, C. III (S. 7), s. 713.

53 Basmajian, 1890, s. 61.

54 Erhan, Ç., 2000. "Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries". *The Turkish Yearbook*, C. XXX, s. 200.

Devlet nezdindeki konumuna ve sahip olduğu tüm yetkilere rağmen, İstanbul Ermeni Patrikliği, Ermeni toplumu içerisinde nüfuz ve iktidar bakımından *âmira* sınıfından sonra gelmekteydi. Saraya olan yakınlığı ve malvarlığı sayesinde *âmira*, on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Ermeni *milleti* içerisinde neredeyse mutlak iktidar sahibiydi ve patrikhaneyi de kontrolü altında bulundurarak, istediğinde patrik atayabiliyor veya mevcut patriği görevden çekilmek zorunda bırakabiliyordu.[55]

Tacir, Sarraf ve Sanayiciler

Ermeni tacir, sarraf, sanayici ve zanaatkârlar Osmanlı ekonomisi içerisinde önemli bir yere sahiptiler. Ermeniler Ege, Marmara, Orta Anadolu ve Çukurova'da ipekböcekçiliği, dokumacılık, bakırcılık, tütüncülük, kuru meyvecilik, madencilik, lületaşı işlemeciliği ve benzeri pek çok üretim alanında ileri seviyedeydiler ve bu alanlarda üretilenlerin önemli bir kısmı da yine Ermeni tacirler aracılığıyla ihraç edilmekteydi.[56] İstanbul ve Anadolu loncalarında da Ermenilere yaygın biçimde rastlanmaktaydı.[57] Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde, doğu eyaletlerinde, Asya pazarları ile olan ticari ilişkilerde Arap tacirlerin yanı sıra kısmen Ermeni tacirler de rol oynuyorlardı.[58] 1475'te Kefe ve Azak limanlarının, 1484'te de Kili ve Akkerman'ın ele geçirilmesinden sonra, Ermenilerin de içinde olduğu Osmanlı tebaasından tacirler, Karadeniz limanları ile Boğdan ve Polonya'daki Doğu ticaretini Ceneviz ve Venediklilerin ellerinden aldılar.[59] Bununla birlikte Ermeni tacirlerin, Rumlar, Ragusalılar ve Yahudilerle birlikte en etkin oldukları bölgeler, imparatorluğun batı eyaletleriydi. Ancak buralardaki gayrimüslim tacirlerin asıl yükselişi, on sekizinci yüzyılda Osmanlı-Avrupa ticaretinin arttığı ve devletin gücünün de giderek azaldığı bir dönemde gerçekleşmişti.[60]

18. yüzyılın sonlarında, Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonlarla Avrupalı tacirlere tanıdığı imtiyazlar, kendi tebaasından tacirlere tanıdıklarının ötesine geçerek, onları Avrupalılar ile rekabet edemez duruma getirmiş, bu da gayrimüslim tacirleri Avrupa devletlerinin himayesi altına girmeye itmişti. Buna karşılık Avru-

55 Panossian, R., 2006. *The Armenians from kings to merchants and commissars.* Londra: Hurst & Company, s. 85.

56 Köker, O., 2011. "Tehcir Öncesinde Osmanlı Devleti'nde Ermeni Varlığı". *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri - Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları.* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 27.

57 Pamuk, Ş., 2011. *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi - 1500-1914.* 7. baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 63.

58 Kasaba, R., 1993. *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi - On Dokuzuncu Yüzyıl.* K. Emiroğlu (çev.). İstanbul: Belge Yayınları, s. 30.

59 İnalcık, H., 2009. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600).* 12. baskı. R. Sezer (çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 135.

60 Kasaba, 1993, s. 30.

palılar da, gayrimüslim tacirlerin sahip olduğu yerel ağları ellerine geçiremediklerinden, ticaretten elde ettikleri kârları onlarla paylaşmaya mecbur kalmışlardı.[61] Ermeni tacirler, Avrupalıları, bilhassa da Doğu Akdeniz ticaretine hâkim olan İngiliz tacirleri, iç bölgelerle ticaret yapabilmek için kendilerini aracı olarak kullanmak zorunda bıraktıkları gibi, Avrupa şehirlerinde de kendi nam ve hesaplarına iş yapıyorlardı. H.K. Mırmıryan, 1863 yılında Manchester ve Liverpool'da faaliyet yürüten Osmanlı Ermenisi 28 tacirin ismini zikretmektedir.[62]

Öte yandan Batı Anadolu'da gayrimüslim tacirlerin güç kazanması, Müslüman tacirleri ve seçkinleri tali bir pozisyona iterek, onların dış ve iç ticarette sahip oldukları üstün konumu yitirmelerine, ithalat ve kredi konularında gayrimüslim tacir ve finansörlere giderek daha fazla bağımlı hale gelmelerine yol açtı.[63] Müslim ve gayrimüslim tacir ve seçkinler arasındaki bu çıkar çatışması, daha sonraki tarihlerde meydana gelen siyasi ihtilaflar bakımından önemle dikkate alınması gereken bir faktördür.

Yarı-Özerk Ermeni Toplulukları

Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşayan Ermenilerin bir bölümü, yerleşik oldukları bölgenin coğrafi yapısından kaynaklı yarı-özerk bir statüde varlıklarını sürdürebilmekteydiler. Bu bölgelerin başında, her ikisi de benzer özellikte yerler olan Sason ve Zeytun[64] gelmekteydi. Arazisinin dağlık ve konumunun sarplığı nedeniyle Sason, devlet nüfuzunun bulunmadığı bir bölgeydi.[65] Keza yine dağlık bir bölge olan Zeytun kazasında yaşayan Ermeniler de, *işhan* (prens) unvanını taşıyan kendi yöneticilerinin idaresinde, devlet otoritesinden uzak bir tür derebeylik hayatı sürmekte, hatta civardaki Türk köylerinden vergi bile almaktaydılar.[66] Bu bölgeler, 19. yüzyıldan önceki dönemlerde de, vergi meseleleri veya civardaki Müslüman yerleşimleri ile yaşadıkları anlaşmazlıklar sonucu sık sık patlak veren ve Osmanlı Devleti'ni uğraştıran ayaklanmalara sahne olmuştu.

Köylüler

Osmanlı Ermeni toplumunun asıl gövdesini oluşturan köylüler, Hıristiyan olmaları ve ayrı bir vergilendirme ve özel hukuk sistemine tabi bulunmalarının dışında, gündelik yaşam itibarıyla,

61 Pamuk, 2011, ss. 166-167.
62 Mırmıryan, H.K., 1908. *Turkahayots hin vacaraganutyun yev vacaragank 1740-1890* (Türkiye Ermenilerinin Geçmişteki Ticaretleri ve Tacirleri 1740-1890). İstanbul: Sakayan Matbaası, ss. 49-50.
63 Kasaba, 1993, s. 88.
64 Günümüzde Kahramanmaraş il sınırları içinde yer alan Süleymanlı.
65 Uras, 1950, s. 475.
66 İrtem, S.K., 2004. *Ermeni Meselesinin İçyüzü*. O.S. Kocahanoğlu (hzl.). İstanbul: Temel Yayınları, s. 6.

aynı coğrafyayı paylaştıkları diğer etnisitelere mensup köylülerden çok farklı bir durumda değillerdi. Bilhassa Ermeni nüfusun yoğun olduğu doğu vilâyetlerinde, aşiret (*kertasdan*) örgütlenmesi, patriyarkal ahlak anlayışı, tarım ve hayvancılığa dayalı iktisadi hayat vb konularda Ermeni köylüsünün yaşam tarzı, diğer halklarla büyük ölçüde paralellik arz etmekteydi.[67] Buna karşın, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğusunda yaşamakta olan Ermeni köylülerinin yaşam koşulları ile batıda yaşayanlarınki arasında ciddi farklılıklar söz konusuydu ve bilhassa 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yaşanan siyasi gelişmeler bu farklılığı giderek daha da derinleştirecekti.

ERMENİ "MESELESİ"NİN DOĞUŞU

19. yüzyılda "Şark meselesi"nin bir alt başlığı olarak ortaya çıkan Ermeni sorununun kökenini münhasıran büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalama çabalarında ve misyoner faaliyetlerinde gören geniş bir külliyat söz konusudur.[68] Ermeni toplumunun iç dinamiklerini ve büyük devletlerin siyasi müdahalelerine ortam hazırlayan iç faktörleri göz ardı eden bu yaklaşıma katılmamız mümkün değildir. Ermeni sorununun ortaya çıkışı meselesi ele alınırken, öncelikle Ermeni ulusal bilincinin oluşum süreci, ardından da 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun ve bilhassa Ermenilerin yoğunlukta olduğu doğu vilâyetlerinin içinde bulunduğu siyasi, ekonomik ve sosyal koşullar hesaba katılmaksızın yapılacak bir değerlendirmenin eksik olacağı düşüncesindeyiz.

Ermeni Milli Bilincinin Oluşması

Ermenilerde ulusal bilincin oluşum süreci, birden fazla yerde yaşanan deneyim ve değişimlerin sonucudur. Daha 17. yüzyıldan itibaren dünyanın çeşitli yerlerinde, tüccar toplulukları biçiminde bir Ermeni diasporası oluşmuştu. İran'ın İsfahan bölgesindeki Yeni Culfa, Hindistan'da Madras, Delhi ve Kalküta, Doğu Avrupa'da Kırım ve Lvov, Batı Avrupa'da Venedik, Cenova ve Amsterdam yerleşik Ermeni tüccar topluluklarının bulunduğu yerlerin başında gelmekteydi. İstanbul ve Tiflis'teki Ermeni tacir ve sermayedarlarla birlikte, başlı başına bir ticaret ağı halini almış

67 Matossian, M.K. & Villa, S.H., 2012. *Anlatılar ve Fotoğraflarla 1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı*. 3. baskı. A. Yılmaz (çev.). İstanbul: Aras Yayıncılık,

68 Örneğin Karacakaya, R., 2007. *Ermeni Meselesi - Kronoloji ve Kaynakça*. 2. baskı. İstanbul: Gökkubbe Yayınları, s. 11; Akgün, S., 1988, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, (S.1), s. 12.; Sonyel, S.R., 1985. "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü". *Belleten*. C. 49 (S. 195), s. 650-651.

olan bu Ermeni tüccar toplulukları, Ermeni etnisitesinin milliyetçiliğe ve uluslaşmaya doğru siyasallaşmasında önemli rol oynamışlardır. Diaspora tacirleri, bilhassa Ermeni okullarının açılması ve idamesine, kültürel etkinliklere ve entelektüel faaliyetlere mali destek vermelerinin yanı sıra, Doğu ile Batı'nın düşünsel birikimini birbirine aktaran birer aracı konumundaydılar.[69]

Ermeni milliyetçiliğinin düşünsel temelleri ilk olarak Hindistan'daki Ermeni tüccar topluluğunda oluşmaya başlamıştır. İngiliz Aydınlanmacılığıyla temas halinde olan Hindistan Ermenileri, daha 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, bir Ermeni devleti kurmanın yol ve yöntemleri, hatta tasavvur edilen bu devletin anayasası ve şekli hakkında düşünsel mesai harcamaktaydılar.[70]

Ayrıca 1701 yılında Katolikliğe ihtida ederek kendi tarikatını kurduktan sonra faaliyetlerini önce Mora Yarımadası'nda, Venedik yönetimindeki Modon şehrinde, daha sonra da Venedik Senatosu'nun kendisine tahsis ettiği San Lazarro Adası'nda devam ettiren Sivaslı Mıhitar'ın ve onun ölümünün ardından Mıhitaristler adını alan tarikatın da Ermenilerde ulus bilincinin uyanmasında son derece önemli bir rolü vardır. Mıhitar ve Mıhitaristler, Ermeni tarihi, dili ve edebiyatı konularında birçok eser kaleme aldıkları gibi, eski Yunan, Latin ve diğer Avrupa edebi eserlerini de Ermeniceye çevirmiş, Avrupa'daki aydınlanma felsefesinin ve milliyetçilik akımının Osmanlı Ermenileri arasında yayılmasını ve Ermenilerin Batı kültürü ve siyasetiyle daha çok bütünleşmesini sağlamışlardır.[71]

Mıhitaristlerin 1834 yılında Padua'da açtıkları ve 1846 yılında Paris'e nakledilen Muratyan Koleji'ne Osmanlı Ermenilerinden çok sayıda genç kaydoldu ve gerek burada, gerekse diğer Avrupa üniversitelerinde öğrenim görenler, Osmanlı Ermenileri içinde Batı kültürüne ve siyasi fikirlerine entegre olmuş yeni bir zümre oluşturdular.[72] Birçoğu *âmira* ailelerine mensup olan veyahut eğitim masrafları onlar tarafından karşılanan bu okumuş insanlar, ülkelerine temsilî hükümet, anayasal idare, entelektüel aydınlanma, siyasette sekülerleşme, birey hak ve özgürlükleri gibi devrimci fikirlerle donanmış olarak dönüyordu. "Meşrutiyetçilik" bayrağı altında toplanan bu "Genç Ermeniler", Ermeni orta sınıfı

69 Panossian, 2006, ss. 75-89.

70 Zekiyan, 2002, s. 77.

71 Şahin, G., 2009. "Sivaslı Mihitar (1676-1749), Mihitaristler ve Ermeni Milliyetçiliğine Katkıları". *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*. C. II. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını, ss. 241-284.

72 Somel, S.A., 2011. "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi". *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri - Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 89.

ile esnafının da desteğiyle, mevcut rejimin muhafazakâr savunucusu olan *âmira*nın mutlak egemenliğine meydan okuyorlardı.[73]

Bu esnada Osmanlı devlet adamlarınca izlenen reform siyaseti doğrultusunda atılan adımlar da, Genç Ermenilerin *âmira* ve tutucu din adamları karşısındaki konumunu giderek güçlendirmişti. Abdülmecit'in tahta çıkmasını müteakiben, 3 Kasım 1839'da, imparatorluğun içinde bulunduğu sıkıntıları aşmak ve kısmen de Osmanlı hükümetinin Mısır'daki Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın hükümeti kadar liberal ve modern bir rejim kurabileceğini Avrupalılara göstermek amacıyla hazırlanan Gülhane Hatt-ı Şerifi (Tanzimat Fermanı) ilan edildi.[74] Hattın getirdiği kanun önünde eşitlik prensibi, yalnız devlet büyükleri ile tebaa arasında yasal bakımdan eşitlik olduğunu değil, Müslim-gayrimüslim ayrımı gözetilmeksizin bütün tebaanın da kanun önünde eşit olduğunu ifade ediyordu.[75]

Gayrimüslimler açısından daha köklü yenilikler içeren 1856 Islahat Fermanı'nda ise, gayrimüslimlere, vilâyet ve belediye meclislerinde temsiliyet, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye gayrimüslimlerden de üye alınması ve *millet* nizamının yeniden düzenlenerek her bir *millet*in meclisine ruhanilerin yanı sıra halktan da temsilci katılması olmak üzere üç reform getirilmekteydi. Böylece Islahat Fermanı, gayrimüslim *millet*lerin anayasal bir rejime geçişlerinin başlangıcını oluşturmuştur.[76]

Tanzimat reformları ile tebaanın din ayrımı gözetilmeksizin kanun önünde eşitliği prensibinin getirilmesi, mutaassıp Müslümanlarda tepkiye neden oldu ve bir dizi yerde Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında çatışmalar yaşandı. Ancak bu arada Rum Ortodoks Kilisesi başta olmak üzere tutucu gayrimüslim din adamları da, statülerinin sarsılması, kendilerinin Yahudilerle eşit tutulması gibi gerekçelerle, yapılan bu reformlara karşıydılar.[77]

Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu ile Islahat Fermanı arasındaki dönemde, Ermeniler içinde, esnafın desteklediği yenilikçiler ile *âmira* arasında uzun süren çekişmeler yaşandı. Hatta 1844 yılında *âmira* tarafından seçilmiş olan patrik istifaya zorlanarak yerine halk tarafından sevilen Mateos Çuhacıyan seçildi ve onun döneminde Ermeni Genel Meclisi, on altısı *âmira*dan, on dördü esnaf-

---

73 Panossian, 2006, ss. 149-150.

74 Lewis, B., 2007. *Modern Türkiye'nin Doğuşu.* 10. baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 107.

75 İnalcık, H., 2012. "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu". *Tanzimat - Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu.* H. İnalcık ve M. Seyitdanlıoğlu (hzl.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 107.

76 Küçük, C., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat". *Tanzimat - Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu.* H. İnalcık ve M. Seyitdanlıoğlu (hzl.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 550.

77 Ortaylı, İ., 2005. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı.* İstanbul: İletişim Yayınları, s. 94.

tan olmak üzere otuz kişiden oluşturuldu.[78] Reşit Paşa'nın sadrazamlığı sırasında, Genç Ermenilerin girişimiyle 7 Mayıs 1847'de çıkarılan bir fermanla, Ermeni *millet*inin biri ruhani, diğeri de sivil işlerin idaresi için iki ayrı meclis oluşturması buyruldu ve bunun üzerine oluşturulan çift meclisli yapı, patriğin otoritesini ve *âmira*nın iktidarını büyük ölçüde sınırlandırdı.[79]

1863 yılında kabul edilen Ermeni Milleti Nizamnamesi[80] ise, aydınlanma ve anayasal rejim taraftarı Genç Ermenilerin muhafazakâr blok karşısındaki nihai galibiyetini tescil ettiği gibi, Ermeni milli kimliğinin oluşumunda da fevkalade önemli bir adım olmuştur. 1863 tarihli nizamname (Nizamnâme-i Millet-i Ermeniyân), Osmanlı Devleti açısından, Ermeni Apostolik cemaatinin iç kurumlarını yeniden örgütleyen bir tüzükten başka bir şey değildi. Oysa nizamnamenin Ermenice çevirisinde kullanılan "Milli Anayasa (Azkayin Sahmanatrutyun)" ibaresinin ve Fransızca çevirisinde kullanılan "Anayasa (Constitution)" kelimesinin işaret ettiği üzere, Ermeniler bu metne başka bir anlam yüklüyorlardı.[81] Kaldı ki metin, tamamen, dönemin Fransız Anayasası'nı Ermeni toplumuna adapte etme niyetiyle kaleme alınmıştı.[82]

Ermeni Anayasası, onun uğruna *âmira*ya ve tutucu ruhban sınıfına karşı verdiği mücadelede rüştünü ispat eden Ermeni burjuvazisi için büyük bir zafer oldu. Anayasa, yasama yetkisini büyük oranda halkın katılımına ve temsil esasına dayanan bir meclise veriyordu. Bu yönüyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer gayrimüslim toplumların anayasa metinlerinden daha ilerici bir karakter taşımaktaydı.[83]

Ermeni milli kimliğinin oluşumunda katalizör işlevi gören bir diğer faktör de, kuşkusuz, misyonerlerin faaliyetleridir. Misyonerlerin Osmanlı Ermenilerinde ulus bilincinin gelişmesine esas katkıları dil alanında ortaya çıkmıştır. Rus ve İngiliz İncil Cemiyetlerinin ve daha sonraki tarihlerde Osmanlı topraklarına keşif gezileri düzenleyen Amerikan Protestanlarının misyoner örgütü American Board of Commissioners for Foreign Mission mensuplarının ilk karşılaştıkları olgulardan biri, Ermenilerin önemli bir bölümünün kendi anadillerini kullanmayıp yalnızca Türkçe konuştukları gerçeğiydi. Bu sebeple dini kitapların

78 Bebiroğlu, M., 2008. *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri*. İstanbul: kendi yayını, s. 24-25.
79 Artinian, V., 2004. *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu*. İstanbul: Aras Yayıncılık, ss. 86-90.
80 Nizamnamenin günümüz Türkçesine aktarılmış metni ve Ermenice metni için bkz. Bebiroğlu, M., 2003. *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*. İstanbul: kendi yayını, ss. 83-109 ve ss. 264- 294.
81 Ter Minassian, A., 2006, ss. 124-126.
82 Bebiroğlu, 2008, ss. 124-125.
83 Artinian, 2004, s. 117.

Ermeni harfleriyle, ama Türkçe basılması gerekiyordu.[84] Ermeni din adamlarınca ve elit kesimlerince bilinen kadîm Ermenice *(Krapar)*, sıradan Ermenilere tümüyle yabancıydı. Bebek'teki Protestan okulunun (Robert Kolej) kurucularından Cyrus Hamlin, o vakitler Ermenicenin Türkçe sözcüklerle karışık, kaba ve işlenmemiş bir dil olduğunu, İncil'i bu haldeki bir dile çevirmeyi gülünç bir çaba olarak değerlendirdiklerini belirtmiştir.[85] Bu tespitler üzerine Hamlin ve diğer misyonerler, Ermeniceyi yabancı sözcüklerden arındırmaya ve onun kendine özgü gramerini yeniden oluşturmaya girişmişlerdir. Çabalarının müspet neticesi hakkında Hamlin hatıralarında, "[Ermeni dilini] Kil ve demir olarak bulduk, altın olarak bıraktık" demektedir.[86]

Misyoner okullarının Ermeni ulusal bilincinin oluşumuna katkıları sadece Ermeni dilinde gerçekleştirdikleri rönesanstan ibaret değildir. Bu okullar, ek olarak, varlıklı olmayan sınıfların çocuklarına da ücretsiz eğitim sunmuş, erkek öğrencilerin yanı sıra kız öğrencilere de eğitim vermişlerdir. Ayrıca kimya, fizik, astronomi, jeoloji ve botanik gibi Osmanlı eğitim müesseselerinde üzerinde çok durulmayan pozitif bilimleri de müfredatlarına alan bu okullar, yanı sıra Hamlin'in sıkı bir takipçisi olduğu meslekî eğitim anlayışı doğrultusunda, öğrencilere bir yandan okurken bir yandan da meslek edinme imkânı sunmuşlardır. Bütün bunlar, Osmanlı Ermenilerinin modernleşmesine katkıda bulunmuş ve Ermeni ulusal bilincinin yeşermesine uygun bir zemin yaratmıştır.[87]

Ermeni milli bilincinin oluşma sürecinde ve bilhassa Osmanlı Ermenileri arasında milliyetçi radikalizmin yayılmasında büyük önem taşıyan "Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu vilâyetlerinde yaşayan Ermenilerin durumu" ve "Doğu Ermenilerinin[88] ideolojik etkisi" konularını aşağıda ayrıca ele alacağız.

Memâlik-i Osmaniye'nin Doğusunda Yaşayan Ermenilerin Durumu

Tanzimat reformlarının yanı sıra, Avrupa devletlerine tanınan kapitülasyonların getirdiği ve onların şemsiyesi altındaki yerli Hıristiyanların da istifade ettiği korunaklı statü, ticaretin hızla geliştiği 1830-1860 zaman diliminde imparatorluğun batı

84 Dwight, H. G. O., 1850. *Christianity Revived in the East.* New York: Baker and Scribner, s. 9.

85 Hamlin, C. 1893. *My life and times.* Boston & Chicago: Congregational Sunday School and Publishing Society, s. 210.

86 Hamlin, 1893, s.250.

87 Merguerian, B. J., 2010. "Cyrus Hamlin and American Education for Armenians in Constantinople". *Armenian Constantinople.* R. Hovannisian & S. Payaslian (hzl.), California: Mazda Publishers, s. 206- 209.

88 Rusya, Kafkasya ve İran Azerbaycanı'nda yaşayan Ermeniler.

bölgelerinde yaşayan Hıristiyanlar arasında girişimci bir orta sınıf doğurmuş, bu sınıfın artan serveti ve etkinliği sayesinde okullar, sosyal kulüpler, kafeler, hayır kurumları, spor kulüpleri gibi giderek büyüyen bir kurumlar ağı oluşmaya başlamıştı.[89] İmparatorluğun batı bölgelerinde yaşayan Ermeniler diğer Hıristiyanlarla birlikte bir burjuvalaşma, iktisadi ve sosyal yükseliş dönemine girerlerken, doğu vilâyetlerindeki Ermenilerin içinde bulunduğu yaşam koşulları, çoğu yerde bununla tezat içerisindeydi. Devletin mâli ve askeri yönden çöküntü içerisinde olduğu bu dönemde, eşkıyalık, vergi sistemindeki bozukluk, kötü idare ve idareciler gibi dertlerden yalnız Hıristiyan köylüler değil, Müslüman tebaa da musdarip durumdaydı. Hatta askerlikten muafiyet ve yabancı konsoloslukların himayesini temin edebilmek gibi bazı yönlerden Hıristiyanların Müslümanlardan daha iyi durumda oldukları bile söylenebilirdi.[90] Ancak doğu vilâyetlerindeki Ermeniler, Müslüman tebaanınkilerle ortak olanlara ilaveten, başka birtakım dertlerle de yüz yüzeydiler.

19. yüzyıla kadar doğu vilâyetlerinde Osmanlı devlet yönetimi merkezî bir nitelik taşımamaktaydı ve bu bölgelerde iktidar babadan oğula geçen valilikler şeklinde Kürt aşiretlerine terk edilmiş durumdaydı. Bu sayede Kürt aşiret reisleri imparatorluk içerisinde görece özerk bir konuma sahip olagelmişlerdi.[91]

Doğudaki Ermeni köyleri öteden beri esas olarak Kürt aşiret beyleri tarafından yönetilmekte ve bunlara vergi ödemekte iken, Avrupa kapitalizmiyle teması giderek artan Osmanlı Devleti'nin, II. Mahmut döneminden itibaren yerel feodal unsurlara karşı merkezi otoritenin gücünü arttırmaya yönelmesi, bu durumu değiştirmiştir. Devletin bu merkezileştirme çerçevesinde hem Ermeni köylülerini, hem de Kürt aşiretlerini doğrudan doğruya ve birbirinden ayrı olarak vergilendirme girişimi, Kürtlerin kendi ödedikleri vergiyi Ermenilerden çıkarmasına, Kürtler tarafından dayatılan haraca itiraz etme gücünü gösteremeyen Ermenilerin ise, bu haraca ilaveten bir de doğrudan devlete vergi ödemek zorunda kalmalarına yol açtı.

Bunun yanı sıra, Avrupa kapitalizminin Avustralya ve Arjantin'de daha uygun ham yün ithal kaynakları bulması neticesinde Osmanlı Devleti'nin yün ihracatında yaşanan çöküşe paralel

89 Zürcher, E. J., 2005. *Savaş, Devrim ve Uluslaşma - Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928).* Ergun Aydınoğlu (çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 74.

90 Davison, R.H., 1963. *Reform in the Ottoman Empire.* New Jersey: Princeton University Press, s. 116.

91 Özoğlu, H., 2004. *Kurdish notables and the Ottoman State.* New York: State University of New York Press, s. 54.

olarak, Kürt aşiretlerinin esas geçim kaynağı konumundaki göçebe ekonomisinin de çöküntüye uğraması ve bunu izleyen zorunlu iskân politikaları, Kürtlerin Ermenilere karşı davranışlarını olumsuz yönde köklü biçimde değiştirmiştir.[92]

Devlet idaresinin gitgide bozulduğu ve yozlaştığı bu dönemde Ermeni köylülerinin durumu da giderek kötüleşmiş, Osmanlı vergi toplayıcılarına eskiye nazaran ağırlaşan vergileri ödemeye ve ilaveten Kürt aşiret reislerine haraç vermeye güçleri yetmemeye başlamıştır. Kürtlere haraç vermeyi reddeden Ermeni köylüleri mal ve hayvanlarına el konması, kadınlarının ırzına geçilmesi ve ölümle sonuçlanan acımasız saldırılarla karşı karşıya kalmışlar, Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla getirilen reformlar, doğu vilâyetlerinde yaşamakta olan Ermeni halkının içinde bulunduğu olumsuz koşullarda önemli bir müspet değişiklik yaratmamıştır.

1850-1870 yılları arasındaki dönemde taşrada görülen haraç alma, Müslümanlığa zorlama, yağma ve adam kaçırma olayları hakkında Ermeni din adamlarınca Osmanlı yönetimine 500'ü aşkın şikâyetname gönderilmiştir.[93] Dolayısıyla görünen odur ki Türk-Ermeni ihtilafı, esas olarak Kürt-Ermeni ihtilafından ve Kürtlerin eylemlerine devlet tarafından göz yumulmasından doğmuştur.[94] Ermeniler, Kürt hâkimiyetinden kurtulmak için bir yandan Hıristiyan devletlerin, bilhassa da Rus Çarlığı'nın müdahalelerine bel bağlarlarken, bu müdahalelerin gecikmesi olasılığı karşısında da Osmanlı Devleti'nden yana bir tutum sergilemişler ve Osmanlı'nın, bölgede çıbanbaşı olarak telakki ettiği Kürt feodallerinin hâkimiyetine son vererek merkezî bir idare oluşturma çabalarını desteklemişlerdir. 19. yüzyıla gelindiğinde, Ermenilerde, Kürtlerle bir arada yaşamanın olanaksızlığı fikri giderek güçlenmiştir.[95]

Kürt saldırılarına ilaveten, Rusya'nın Kafkasya'yı ele geçirmesi üzerine 1860'lı yıllardan itibaren Osmanlı İmparatorluğu topraklarına göç eden yüz binlerce Çerkezin önemli bir kısmının Ermenilerin bulunduğu doğu illerine yerleştirilmesi, Ermeni köylülerinin durumunu daha da ağırlaştırmıştı. Korkunç bir yoksulluk içerisinde bulunan bu göçmenler, hayatta kalabilmek için gerek Müslüman, gerekse Hıristiyan köylerine saldırıyor ve onları talan ediyorlardı. Çerkezler, kendilerini yersiz yurtsuz bırakan unsurlar olarak gördükleri Kafkasyalı Hıristiyanlara karşı

92 Yerasimos, S., 2007. *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye.* C. II. 8. baskı. İstanbul: Belge Yayınları, ss. 383-384.

93 Lewy, G., 2011. *1915 - Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu? Çarpıtılan-Değiştirilen Tarih.* İstanbul: Timaş Yayınları, s. 26-27.

94 Dadrian, V.N., 2008. *Ermeni Soykırımı Tarihi - Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma.* A. Çakıroğlu (çev.). İstanbul: Belge Yayınları, s. 92.

95 Sasuni, G., 1992. *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yy'dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri.* B. Zartaryan ve M. Yetkin (çev.). İstanbul: Med Yayınları, ss. 68-69.

duydukları güçlü kin ve nefreti yeni iskân edildikleri topraklara da taşımışlar, bundan en fazla zarar gören de doğal olarak Ermeniler olmuştu. [96]

Osmanlı Ermeni Aydınlarının Halkçı Faaliyetleri

Osmanlı Ermeni aydınları arasında, 19. yüzyılın ortalarından itibaren, İstanbul'dakiler başta olmak üzere batıdaki Ermeni elitlerinin doğu vilâyetlerinde yaşayan Ermenilerin durumu karşısındaki kayıtsızlığına bir tepki olarak, esin kaynağını Ermeni köylülerinin ve alt sınıflarının ihtiyaç ve özlemlerinden alan ve bunları şehir hayatının "yozlukları"nın karşısına koyan bir "taşra edebiyatı" akımı yayılmaya başladı. Bu akımın en önemli temsilcisi olarak, ileride önce İstanbul Ermeni Patrikliği, daha sonra da Eçmiyadzin Katoğigosluğu yapacak olan bir din adamı, Mıgırdiç Khrimyan (Khrimyan Hayrik) öne çıkıyordu.[97]

Vanlı mütevazı bir ailenin çocuğu olan Mıgırdiç Khrimyan, 1851-1852 yıllarında Talas ve Kilikya'ya giderek Ermenilerin hayatını inceledi ve oralarda öğretmenlik yaptı. 1853'te annesinin, eşinin ve kızının ölümlerine tanık olduktan sonra kendisini tümüyle Kilise'ye adayarak rahip oldu. Aydın bir kişiliğe sahip olan rahip Khrimyan, Van'da bir matbaa kurdu. 1855 yılında İstanbul'da, Anadolu'daki Ermenilerin yaşamını başkenttekilere tanıtmak amacıyla aylık *Ardziv Vaspuragan* (Van Kartalı) gazetesini yayımlamaya başladı. Van'daki Varak Manastırı rahipliğine atanınca, gazeteyi bu kez Van'da çıkarmaya devam etti. 1862'de Muş'a tayin edildi ve orada da *Ardzvig Darono* (Muş Kartalcığı) adlı dergiyi çıkardı. Bu sıralarda Kürt aşiretlerinin zorbalıklarına karşı hükümet nezdinde çok sayıda girişimde bulundu. 1869 yılında İstanbul Ermeni Patriği seçilen Khrimyan, halkçı faaliyetlerini ve Ermeni köylülerinin durumunun düzeltilmesi için hükümet nezdindeki girişimlerini, bu yüzden başkentteki *âmira* sınıfıyla ve tutucu din adamlarıyla sık sık karşı karşıya gelmesine karşın sürdürdü. Ancak teklif ettiği ıslahat projelerinin kabul görmemesi üzerine 1873 yılında görevinden istifa etti.[98] Halkçı faaliyetleri nedeniyle Ermeni halkı tarafından kendisine "Hayrik/Babacık" lakabı verilen Khrimyan, Karekin Sırvantsdyants gibi başka din adamları ve taşra entelektüelleri ile birlikte Ermeni milliyetçiliğine öncülük etti.[99] Khrimyan 1891 yılında Eçmiyadzin Katoğigos-

96 McCarthy, J., 1998. *Ölüm ve Sürgün*. B. Umar (çev.). İstanbul: İnkılâp Kitabevi, s. 56 ve s. 122.
97 Panossian, 2006, s. 140.
98 Tuğlacı, 2004, C. II, ss. 319-320.
99 Somel, 2011, s. 91.

luğuna seçildi ve bu görevde bulunduğu süre içinde de Osmanlı topraklarındaki Ermeni milliyetçilerine desteğini sürdürdü.[100]

İlk Ayaklanmalar

Osmanlı Ermenileri arasında milliyetçiliğin yayılmasında katalizör işlevi gören unsurlardan biri de, 1860-1863 yılları arasında Zeytun, Van ve Erzurum'da gerçekleşen ayaklanmalardı. Osmanlı Devleti'nin Zeytun'da, yerli Ermenilere ait bazı topraklara, Kırım Savaşı'nın ardından Rusya'yı terk etmek zorunda kalmış Müslüman Tatar göçmenleri iskân etmek istemesi ve yanı sıra vergileri artırması huzursuzluğa yol açmış, 1860 yılında Ermeniler, üzerlerine sevk edilen askeri birliğe karşı direnişe geçmişlerdi.

1861 yılında bölgede, kadim Ermeni hanedanı Lusinyanların soyundan geldiğini iddia eden Levon adlı biri zuhur etmişti. Bu kişi, Fransa İmparatoru III. Napoléon'a hitaben bir mektup kaleme almış, içinde "Zeytun Ermenilerinin bağımsızlık talep ettiklerini, 70.000 kişinin bu uğurda silah kuşanmaya hazır olduğunu" ileri sürdüğü ve yardım talebinde bulunduğu bu mektubu imparatora Paris'te şahsen takdim etmişti. Mektupta belirtilen rakamların mübalağalı olduğu ortaya çıkınca, Fransa, Levon'un talebini geri çevirmişti. Ancak yine de bu girişim Osmanlı hükümeti nezdinde Zeytunlulara karşı bir öfkeye yol açmıştı.

1862'de Ermeni köyü Alabaş ile Türk köyü Ketman arasında yaşanan ihtilaf sebebiyle, Aziz Paşa komutasındaki bir ordu Maraş'tan Zeytun'a sevk edildi. Silahlı Ermeni direnişi karşısında yetersiz kalan askeri birliklerin takviye edileceği ve üzerlerine daha büyük bir ordunun gönderileceği haberini alan Zeytunlu isyancılar, İstanbul'a bir heyet göndererek buradaki nüfuz sahibi Ermenilerin duruma müdahale etmesini sağladılar. Heyet daha İstanbul'a varmadan, İstanbul Ermenilerinden bir temsilci ve bir papaz da, III. Napoléon'dan yardım talep etmek üzere çoktan Paris'e gitmişti. Bu yardım çağrısına kayıtsız kalmayan Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne baskı yapması üzerine, Zeytun'a doğru ilerlemekte olan ordu geri çağrıldı. Bu ayaklanma, milliyetçi fikirlerin etkisi altında gerçekleşecek bir dizi Ermeni isyanının başlangıcı oldu.[101]

1862 yılında -Zeytun İsyanı'ndan daha önceki aylarda- Van'da da bir ayaklanma patlak verdi. Şehrin Ermenileri, civardaki Kürt köylüleri ile birlikte Osmanlı yöneticilerine başkaldırdılar. Ancak

100 Arslan, A., 2002. "Eçmiyazin'de Krimyan'ın Katogigosluk Dönemi ve Osmanlı-Eçmiyazin İlişkilerinin Bozulması". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*. S. 37, ss. 27-43.

101 Nalbandian, L., 1963. *The Armenian revolutionary movement - the development of Armenian political parties through the nineteenth century*. Berkeley ve Los Angeles: University of California Press: ss. 69-71.

Kürtlerin Ermenilerle birlikte hareket ettikleri ender vakalardan biri olan bu ayaklanma, Zeytun İsyanı kadar etkili olmadı. Bir yıl sonra Muş'ta, bu kez yağmacı Kürt aşiretlerine karşı bir Ermeni ayaklanması patlak verdi.[102] Bu ayaklanmaların ve onları takip eden diğerlerinin, Ermeni düşünce dünyası üzerinde derin etkileri oldu; bu isyanlar, birer "zulme karşı direniş" örneği olarak halk kültüründe yer etti ve aydınlarda, ulusu kurtarmak için sürdürdükleri mücadelenin halk nezdinde de bir karşılığı bulunduğu fikrini güçlendirdi.[103]

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Ermeni Meselesinin Uluslararası Alana Taşınması

Osmanlı Devleti'nin Ermenilerin içinde bulunduğu olumsuz ortamı yaratan koşulları ortadan kaldırma hususunda isteksizlik göstermesi veya aciz kalması karşısında, Ermeniler umutlarını, her geçen gün daha fazla, aralarındaki mezhep farklılıklarına rağmen dindaş olarak gördükleri Avrupalı güçlere ve Rus Çarlığı'na bağlıyorlardı. Nitekim doğu vilâyetlerinde bu şartların hüküm sürdüğü bir dönemde gerçekleşen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, yarattığı sonuçlarla Ermeni sorununu uluslararası alana taşıyarak, Türk-Ermeni ilişkilerinde bir dönüm noktası oluşturdu. Kafkasya Ermeni aydınlarından Krikor Ardzruni'nin çıkardığı *Mşak* (Irgat) gazetesi, Osmanlı Ermenilerini, Rusya ile birleşerek bağımsızlık için ayağa kalkmaya çağırıyordu.[104] Doğu vilâyetlerinde, sınır bölgelerine yakın Ermeni köyleri, kendisi de bir Ermeni olan General Loris-Melikoff'un komutasındaki Rus ordusunu kurtarıcıları olarak karşılamış ve Rus ordusunun bütün savaş süresince erzak ve nakliye vasıtası yönünden sıkıntı çekmemesini sağlamışlardı.[105] Bu tür lojistik hizmetlerin yanı sıra, bazı yerli Ermenilerin Rus kuvvetlerine rehberlik ve casusluk ederek de yardımcı oldukları bilinmektedir.[106]

Ermenilerin bu tutumu, onların Osmanlı Devleti'nin gözündeki "millet-i sâdıka" imajını sarstı ve yabancı kuvvetlerle müttefik bir halk olarak algılanmalarına yol açtı.[107] Rus birliklerinin geri çekilişi sırasında, Kürtler ve Çerkezler, Ermeni köylerinde yağma ve katliama başladılar.[108]

102 Nalbandian, 1963, ss. 78-79.
103 Panossian, 2006, ss. 161-162.
104 Nalbandian,1963, s. 55.
105 Sal-Man, 1914. *Rus-Dacgagan baderazmı 1877-1878 t. yev nra Hayazki Herosneri* (1877- 1878 Tarihli Rus-Türk Savaşı ve Onun Ermeni Ulusundan Kahramanları). Tiflis: Hermes Matbaası, s. 20.
106 Barwell, R.G., 1877. *The Russo-Turkish war*. California: A. Roman & Company, s. 539.
107 Lewy, 2011, s. 29.
108 Kürtler tarafından Ermeni ve Nasturi köylerine yapılan saldırılar ve gerçekleştirilen katliamlar hakkında bölgedeki İngiliz konsoloslarının rapor ve ya-

Aslında Ermenilerin Ruslarla işbirliği yapmayı reddettikleri ve Osmanlı Devleti'ne sadık kaldıkları durumlar da vaki idi. Örneğin bir İngiliz diplomatının raporunda aktarıldığına göre, savaşın ilk aşamasında, Erzurum'daki Üç Kilise Manastırı'nın başındaki rahip, Ermenileri padişaha karşı ayaklanmaya çağırmadığı ve Osmanlı'ya sadık kaldığı için Ruslar tarafından azarlanıp götürülmüş, manastır yakılmış ve Ermeni Kilisesi'ne ait değerli el yazmaları da yok edilmiş veya çalınmıştı.[109]

Savaştan sonra imzalanan Berlin Antlaşması gereğince yapılacak reformlarla ilgili olarak taşradaki durumun tespit edilmesi için Osmanlı hükümetinin bilgisi dâhilinde Ermeni Patrikhanesi tarafından gönderilen rahiplerin hazırladıkları raporlar, bölgedeki Ermenilerin yaşam koşulları hakkında ayrıntılı bilgi içerdikleri için fevkalade değerlidirler. Bu rahiplerden Boğos Natanyan, raporunda, Ermeni halkını sömürenleri sayarken, bunların arasında yolsuzluk yapan Ermeni din adamlarının yanı sıra "çorbacı" tabir edilen Ermeni ağa ve zorbalarının da bulunduğundan bahsetmektedir.[110] Natanyan'ın Palu'da yaşayan Ermenilerin durumu hakkındaki şu sözlerini, Ermeni sorununun kökenine ışık tutar mahiyette gördüğümüzden, aynen aktarıyoruz:

> Hangi birini söyleyeyim, hangi birini bırakayım, cinayete kurban gitmek, sömürülmek, dövülmek, eziyet çekmek her şey Ermeni için. Ben sadece şahit olduğum bir tanesini anlatacağım, bu bile diğerlerini tahmin etmeye yeter de artar. Mamahatun'da bulunan orduya buğday götürülmesi emredildi. Kim götürecek? Tabii ki Ermeniler... Önemli değil götürsünler, devletlerine bir hizmet yapmış olurlar. Ama dönüş yollarında hırsız grupları tarafından soyulup, dövülüp, yaralanıp şikâyet ettiklerinde sesleri duyulmazsa, o zaman ne yapsınlar? Orduların hem yiyeceği, hem giyeceği Ermenilerin üzerine yıkılmış durumda. Eskiden olduğu gibi şimdi de öyle. Önemli değil, devlet elinden geleni yapsın yeter. Her türlü eziyeti çekip alın teriyle yoğurduğu ekmekten onlara pay çıkardığında, eğirip işlediği ketenden giyecek verdiğinde hakaret duyar, inancına, dinine küfredilir, köyüne saldırılır. Tarlasına, bağına bahçesine saldırılır. Her türlü zorbalık ve ahlaksızlık yapılır. Çünkü korkak ve haklarını korumaktan aciz bir halktır. Ama ambar lazım olursa Ermeni köylerine kurulmalı, un lazım olursa Ermeni değirmenleri öğütmeli, gecelemek gerekirse Kürt ve Türk köyleri yakında olsa bile olmaz, Ermeni köyünde gecelemelidirler. Çünkü istedikleri zaman dövebilir, istedikleri zaman oyuncak edebilir, canları ne isterse yapabilirler. Emrederler, gelir yer içerler. Zira yüzlerce yıldır devlete sadakatle hizmet eden Er-

zışmaları için bkz. Şimşir, B., 1989. *British documents on Ottoman Armenians.* C. I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, ss. 80-84 ve ss. 91-93.

109 Şimşir, 1989, s. 86, 34 nolu belge.

110 Bardzikatsi, V.; Natanyan, B.; Sırvantsdyants, K., 2010. *Palu-Harput 1878.* C. II/Raporlar. Arsen Yarman (drl). S. Malhasyan ve A. Yarman (çev.). İstanbul: Derlem Yayınları. ss. 106-107.

meni bugün önyargılı diğer milletler önünde kâfir, dinsiz, imansız, aşağılık, köle, esir ve kukla bir millet sayılmaktadır. Devlet ne zaman bir polisi görevli olarak diğer milletlere ait bir köye göndermek istese memnun kalmazlar. Çünkü korkarlar. Onun için Ermeni köyüne güle oynaya giderler. Sudan sebeplerle cellat kesilir, korku salarak iyice sömürürler. Haça ve dine saygısızlık yaptıktan başka, doymamacasına yer içer, devletin kanunlarına ters olmasına rağmen tek bir kuruş ödemeden giderler. Bunları yapan sadece polisler değil, askerler. Yerli ve geçici memurlardan bazıları da aynı şeyleri yapıyorlar. Yörenin Ermenileri bunların dışında bir de çeşitli Kürt soylarından eziyet çekiyor. Bu Kürtler maddiyatın dışında, dine ve namusa da tecavüz ediyorlar.[111]

Ermeni Patrikhanesi tarafından bölgeye gönderilen diğer bir rahip olan Karekin Sırvantsdyants ise, sanki Avrupa'da ve İstanbul'da daha büyük kötülükler yokmuş gibi doğu vilâyetlerindeki Ermenilerin durumunun ürkütücü biçimde resmedilmesini eleştirerek bankalar kurmak, doktorlar ve kanun adamları göndermek gibi önlemler alınması gerektiği üzerinde durur ve şu ifadeyi kullanır: "Esas Ermeni Meselesi Ermenistan'ın içinde, oysa biz onu Berlin'de sayıklayıp duruyoruz."[112] Sırvantsdyants'ın bölgedeki devlet görevlilerinin içinde bulundukları vaziyet hakkında aktardıkları da dikkate değerdir ve yukarıda alıntıladığımız Natanyan'ın devlet görevlilerinin Ermeni köylerindeki suiistimallerine dair çizdiği tablonun sebeplerine de kısmen ışık tutmaktadır:

> Birkaç köyü geçtikten sonra Teher Köy'e vardık. Allah'ın zavallısı bir müdür ikamet ediyor. Bizi misafir etmek istedi. Evi ile işi aynı yerde, bir tarafta buğdaylar, çullar, çuvallar ve başka eşyalar, diğer tarafta bir kâtip ve bir polis. Kendisi de bir köşede bir hasır üstüne oturmuş. Aç, çıplak, ne odunu var ne ateşi, kahvesi bile yoktu. Aylığı 370 kuruş kâğıt para imiş. Kürtlerin, atını hırpalayıp eziyet ettiklerini söyledi. Otu da yoktu. Kendisini de döveceklerinden korkuyordu. Bu aylıkla ve uygunsuz haliyle hükümeti temsil etmeye ve yönetici olmaya uygun değildi. "Bu parayla ne hizmetkâr tutabiliyorum, ne aileme ne de kendime bakabiliyorum. Burada başka kazanç kapısı da yok. Başka yerlerde de maaş aynı ama diğer yollardan kazanabiliyorlar..." diyordu.[113]

Osmanlı-Rus Savaşı'nın bitimine doğru, İstanbul'daki Ermeni Meclisi, Eçmiyadzin Katoğigosluğu'na, Rus çarına verilmek üzere kaleme alınan bir muhtıra gönderdi. Bu muhtırada, Fırat'a kadar olan bölgenin Rusya'nın egemenliğinde kalması, bunun mümkün olmaması durumunda Bulgaristan'a ve Bulgarlara verilen imtiyazların aynen Ermenilere de verilmesi ve işgal olunan arazi tahliye edilecek ise, Osmanlı hükümeti tarafından gerekli reformlar yapılıncaya kadar Rus işgal kuvvetlerinin Osmanlı

111 Bardzikatsi; Natanyan; Sırvantsdyants, 2010, ss. 115-116.
112 Bardzikatsi; Natanyan; Sırvantsdyants, 2010, s. 305.
113 Bardzikatsi; Natanyan; Sırvantsdyants, 2010, s. 325.

topraklarını terk etmemesi isteniyordu. Ayrıca Grandük Nikolas Nikolayeviç'e de, Rumeli'deki reformların Ermenilere de tatbik edilmesini talep eden bir muhtıra teslim edildi.[114] Osmanlı İmparatorluğu için ağır bir yenilgiyle sona eren savaşı müteakiben imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinde şu düzenlemeye yer verilmişti:

> Rus askerlerinin Ermenistan'da işgal etmiş oldukları toprakları terk etmesi ve Türkiye'ye iade edilmesi gereken bölgenin boşaltılması, iki ülke arasındaki ilişkinin sürdürülmesine zararlı olacak çatışma ve karışıklıklara yol açabileceği için Babıâli, Ermenilerin, Kürt ve Çerkezlere karşı güvenliklerini temin edecektir.[115]

Ancak Rusya'nın Ayastefanos Antlaşması'yla Kafkasya'da hâkimiyet sağlayarak Doğu Anadolu ile Bulgaristan'da da nüfuz sahibi olması İngiltere'nin politikasına ters düştüğünden, İngiltere, Avusturya'nın da desteğini alarak, Berlin'de yeni bir uluslararası konferans toplanmasını ve bu konferansın sonunda Berlin Antlaşması'nın imzalanmasını sağladı.[116] Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde, Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinin yerine geçmek üzere şu düzenleme kabul ediliyordu:

> Babıâli, Ermenilerin oturdukları vilâyetlerin mahalli şartları dolayısıyla muhtaç oldukları ıslahat ve düzenlemeleri gecikmeden yapmayı ve Kürtler ile Çerkezlere karşı emniyet ve huzurlarını korumayı taahhüt eder ve bu konuda alacağı tedbirleri sırası geldikçe devletlere tebliğ edeceğinden, adı geçen devletler de bu tedbirlerin tatbikine nezaret edeceklerdir.

Böylece Ermeniler lehine ıslahat yapılmasının garantörlüğünü İngiltere üstlenmiş oluyordu.[117]

Ermenilerin savaşta Rus ordusuna verdikleri destek ve Avrupalıların müdahalesini temin etmek için gösterdikleri gayret, onları Osmanlı Devleti'nin gözünde güvenilmez bir unsur haline getirirken, Kürtlerin Ermenilere olan kinlerini de körüklemişti. Ayrıca Ermeni liderlerin de, Avrupa kamuoyuna hitap ederken Kürtler hakkında kullandıkları ifadelerde çok özenli davrandıkları söylenemezdi. Örneğin 1878'de Londra'da Canterbury Episkoposu huzurunda yaptığı konuşmada Khrimyan Hayrik, Ermenilerin öteden beri karşı karşıya kaldıkları felaketlere savaştan kaynaklanan musibetlerin de eklendiğini belirttikten sonra; "Bütün bunlara sefil Ermenistan tahammül etti, köyler kaba, adî Kürtlerin elinde harabelere döndü" diyordu.[118] Berlin Antlaşma-

114 Uras, 1950, s. 202-206.
115 Sonyel, 2009, s. 55.
116 İnce Erdoğan, D., 2012. *Anlatmak İçin Anlamak - Ermeni Sorunu*. İstanbul: Akademi Titiz Yayınları, s. 21-22.
117 Gürün, 2005, ss. 162-163.
118 Uras, 1950, s. 248.

sı'nda yer alan Ermenilere yönelik vaatler, dönemin en güçlü Kürt aşiret lideri olan Seyyid Ubeydullah'ın 1880 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na ve İran'a karşı isyan etmesine yol açtı. Temmuz 1880'de Ubeydullah, Başkale Mutasarrıfı Tosun Paşa'yı şöyle uyarıyordu:

> Nedir bu işittiğim? Ermenilerin Van'da bağımsız bir devleti olacakmış, Nasturiler de İngiliz bayrağı çekip kendilerini İngiliz tebaası ilan edeceklermiş. Kadınları silahlandırmak zorunda kalsam bile buna asla müsaade etmem.[119]

Ayastefanos Antlaşması'nın Berlin'de kendi aleyhlerine revize edilmesi, büyük beklentilere kapılmış olan Ermenilerde de hayal kırıklığı yaratmıştı. Khrimyan Hayrik, Berlin'den dönüşünde yaptığı meşhur konuşmasında şöyle diyordu:

> Berlin'de ölü canı için keşkek dağıtıyorlarmış, beni de Ermenilere düşen payı alıp getirmek için gönderdiniz. Ben de kabımı alarak koştum. Gördüm ki, Sırplar, Karadağlılar, Yunanlılar, Bulgarlar, Romenler, yanlarında asılı demir kepçelerle kaplarını doldurdular, hisselerini aldılar, götürdüler. Siz ise, bana kepçe yerine kâğıt verdiniz. O kâğıt parçasını sıcak keşkeğe ne kadar soktum ise kâğıt da o kadar ıslandı. Nihayet düştü, dağıldı. Ben de boş bıraktım, geldim. Evvelden birkaç Zeytunlu isyancı götürmeyi unuttum. Onların kepçeleri vardı. Kabın altından, kenarından bir şeyler koparırlardı.[120]

Bu, Ermeni halkını silahlı mücadeleye davet etmekti. Gerek Osmanlı, gerek Rus tebaasından Ermeni milliyetçileri de bu davete icabet etmekte gecikmeyeceklerdi.

Doğu Ermeni Aydınlarının Ermeni Milliyetçiliğinin Radikalleşmesine Katkıları

Doğu Ermeni entelijansiyası, Osmanlı Ermenilerinden daha geç bir dönemde ve 1840'lı-50'li yıllarda Rusya ya da Avrupa üniversitelerine okumaya gönderilen varlıklı ailelerin çocukları arasından çıktı. 1850'lerden itibaren Rus Çarlığı topraklarındaki Ermeni okulları ağı gelişip de Tiflis'teki Nersesyan Akademisi, Eçmiyadzin'deki Kevorkyan Akademisi ve Moskova'daki Lazarev (Lazaryan) Akademisi açılınca buralardan yetişenler de, Doğu Ermeni entelijansiyanın ikinci kuşağını oluşturdular.[121] Bu dönemde öne çıkan Mikael Nalbantyan, Stepan Nazaryan, Krikor Dzerents, Ardzruni, Raffi, Patkanyan gibi fikir adamlarının ve edebiyatçıların eserleri, 19. yüzyılın son çeyreğinde Doğu Erme-

---

119 Özoğlu, 2004, s. 74.
120 Uras, 1950, ss. 256-257.
121 Ter Minassian, A., 2012. *Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912*. M. Tunçay (çev.). İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 19-20.

nileri arasında milliyetçi ideolojiyi ve Ermenistan'ın bağımsızlığı fikrini güçlendirdi.[122]

Bu tarihlerde Rus aydınları arasındaki en yaygın fikir hareketi, Bakunin, Lavrov ve Mihaylovski'nin temsil ettiği "Halkçılık (Narodniçestvo)" akımıydı. Lavrov'a göre, Rus sosyalizmi, Avrupa'da olduğu gibi sınıflar mücadelesine değil, Rusya'nın mevcut şartlarına dayalı olacaktı. Rus toplumsal hayatının esasını, Rus halkı, Rus köylüsü (*mujik*) ve Rus köylü cemaati (*mir*) temsil ettiğinden, yeni bir rejimin inşası için halkı uyandırmak, ona yeni düşünceler aşılamak gerekiyordu.[123]

Yığınları gelecekteki devrim için barışçı yollardan hazırlamak gerektiği fikrini savunan Lavrov'un aksine derhal eyleme geçilmesi taraftarı olan Bakunin, gençliği, üniversiteleri bırakarak halkın arasına gitmeye ve sadece eğitim çalışmaları ile yetinmeyip onları mevcut toplumsal şartlara karşı ayaklandırmaya çağırdı.[124] Bu görüşlerin etkisiyle yüzlerce üniversite öğrencisi ve aydın "halka gidiş" hareketini başlatarak, halkı çarlığa karşı ayaklanmaya çağırmak üzere köylere dağıldılar.[125] Büyük umutlarla girişilen bu popülist seferberliğin sonu hüsranla bitti. Polis geniş çaplı tutuklamalarda bulundu ve önemli bir kısmı varlıklı ailelerden gelen bu ateşli gençlerin çoğu, aydınlatmayı ve ayaklandırmayı düşledikleri köylülerin kendileri tarafından polise teslim edildiler.

Böylece Rus köylülerinin devrimci düşüncelere zannettiklerinden daha az açık ve başkaldırmaya da isteksiz olduklarını idrak eden Narodnikler, uğradıkları başarısızlıktan, halkı devrimci ajitasyon yoluyla bilinçlendirecek ve ayaklanmaya ikna edecek bir örgüte ihtiyaç olduğu dersini çıkararak 1876 yılının sonunda Zemliya i Volya (Toprak ve Özgürlük) adlı devrimci örgütü kurdular. Ancak mücadele tarz ve yöntemleri konusundaki iç anlaşmazlıklar sebebiyle bu örgüt 1878 yılında Çorniy Predel (Kara Paylaşım) ve Narodnaya Volya (Halkın İradesi) olmak üzere ikiye bölündü. Siyasi propaganda ve eğitim çalışmalarını öne çıkaran Çorniy Predel örgütü kısa sürede etkisizleşirken, mutlakiyetçiliği yıkmak için devrimci teröre başvurulması gerektiğini savunan ve savunduğu çizgiyi çok sayıda silahlı eylemle fiilen

122 Sarıahmetoğlu, N., 2006. *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, ss. 119-122.

123 Kurat, A.N., 1993. *Rusya Tarihi - Başlangıçtan 1917'ye Kadar.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 344.

124 Sack, A.J., 1918. *The birth of the Russian democracy.* New York: Russian Information Bureau, s. 42 ve s. 46-48.

125 Kurat, 1993, s. 344.

hayata geçiren Narodnaya Volya, Rus devrimci hareketinin önderi haline geldi.[126]

Doğu Ermeni aydınlarının entelektüel gıdasını, Batılı liberal demokratik fikriyatın takipçisi olan Osmanlı Ermeni aydınlarından farklı olarak, dönemin Rus aydınları arasında yaygın olan bu devrimci-popülist fikirler oluşturmaktaydı. Onlar, Mihail Bakunin, Aleksandr Herzen ve Visaryon Belinski'nin yön verdiği radikal Rus düşüncesinin ideolojik etkisi altındaydılar. Rus Narodniklerinin izinden giden doğu Ermeni aydınları arasında da "halka gidiş" hareketinin bir benzeri olan "ülkeye doğru (tebi yergir)" hareketi ortaya çıktı. "Ülke"den kasıt, esas olarak Osmanlı topraklarındaki Ermenilerle meskûn doğu illeri idi ve ülkeye doğru gidiş, sınırı geçip, icabı halinde silaha başvurarak oradaki ezilen Ermeni halkını korumak ve kurtarmak anlamına geliyordu.[127] Taşnak Partisi'nin önde gelen isimlerinden Ardaşes Çilingiryan,[128] partinin önemli askeri liderlerinden biri olan Rupen Ter Minasyan'ın 1952'de Amerika'da yayımlanan anılarına yazdığı önsözde, "ülkeye doğru" hareketinin Doğu Ermeni gençliğini nasıl etkilemiş olduğunu şu ifadelerle belirtmiştir:

> O günlerde Rupen ve bir grup okul arkadaşıyla birlikte "Ermenistan'a" "kaçışımız"ı iyi hatırlıyorum. O zamanlar Kafkasyalı Ermenilerin yalnızca gençleri değil, buluğ çağındakileri ve 10-12 yaşlarındaki çocukları dahi "Ermenistan'a" gitmeyi hayal ediyorlardı. Gerçi Kafkasya Ermenistanı toprağı üzerinde yaşıyorlardı, ama hepsi de, tıpkı Rus sınırları içindeki o kısım gibi, Türkiye Ermenistanı'nın da esasta Ermenistan olduğu inancına sahipti. Ve bu yüzden, kanlı Türk boyunduruğu altında eziyet çeken kız ve erkek kardeşlerine yardım etmek için oraya gitmek istiyorlardı. Yıllar sonra, Rupen sık sık yarı şaka, yarı ciddi "Ermenistan'a" kaçışımızı hatırlar ve bana da hatırlatırdı. Çocukluk döneminin o başarısız girişimi -onun daha sonraki maceralı devrimci hayatının emaresi olan bir girişim- ruhunda öylesine kalıcı bir izlenim ve iz bırakmıştı ki.[129]

19. yüzyılın son çeyreğine girilirken, Ermeni milliyetçileri, Osmanlı topraklarında bir ulusal kurtuluş mücadelesine girişmek için objektif ve sübjektif koşulların olgunlaştığı kanısındaydılar.

126 Walicki, A., 1987. *Rus Düşünce Tarihi 1760-1900 - Aydınlanma'dan Marksizme*. A. Şenel (çev.). Ankara: V Yayınları, ss. 206-208.
127 Panossian, 2006, s. 155.
128 Parti adı olarak Rupen Tarpinyan ismini kullanan Çilingiryan, 1918'de kurulan ilk Ermenistan Cumhuriyeti'nde adalet bakanı olarak görev yapmıştır.
129 Ter Minassian, R., 1952. *Hay heğapokhagani mı hişadagneri* (Bir Ermeni Devrimcisinin Anıları). Los Angeles: Horizon Matbaası, s. 16.

KÂĞIT PARÇASINDAN DEMİR KEPÇEYE

İlk Ermeni Siyasi Örgütlenmeleri

Osmanlı Ermenileri arasında 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ilk siyasi oluşum, 1860 yılında İstanbul'da kurulan ve üyeleri arasında H. Şişmanyan, M. Beşiktaşlıyan, N. Sıvacıyan, S. Tagvoryan ve Sr. H. Kâtibyan gibi tanınmış kişiler bulunan "Hayırsever Cemiyeti"dir. Bu dernek, Kilikya'da okullar kurmanın ve daha iyi zirai yöntemler kullanmak suretiyle Ermenilerin ekonomik gelişmesini sağlamanın önemine vurgu yapıyordu. 1862 Zeytun İsyanı'na katılanlar, bu derneğin üyesi olan aydınlar ile irtibat halindeydiler.[130]

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde Ermenilerin nüfusunun Müslümanlarınkinden fazla olduğu tek yer olan Van-Vaspuragan bölgesinde, o sıralar Varak Manastırı'nda görevli olan Khrimyan Hayrik'in gayretleriyle Ermeni milliyetçilerinin örgütlenme çabaları hız kazanmış ve yine onun tarafından, 1872 yılında, ilk Ermeni devrimci örgütü olan "Birlik ve Kurtuluş (Miutyun i Pırgutyun)" örgütü kurulmuştu.[131] "Ya Hürriyet Ya Ölüm" parolasıyla faaliyet gösteren ve zanaatkârlar, tacirler, din adamları gibi halkın çeşitli kesimlerinden üyeler edinen Birlik ve Kurtuluş, kısa zamanda Van civarındaki köylerin çoğunda örgütlendi. Liderlerinden biri Garabed İsacanyan olan bu gizli örgüt, 1872 Mayısında, Kafkasya'nın Rus genel valisine gönderdiği bir mektupla, Hıristiyan din kardeşleri olarak Ruslardan yardım talebinde bulundu ve ayrıca Van'da bir Rus konsolosluğu açılmasını istedi. Örgütün faaliyetini kaç yıl sürdürdüğü net değildir ve Türk-Rus savaşı günlerinde gerçekleştirdiği herhangi bir faaliyeti olup olmadığı da bilinmemektedir.[132]

1878'de, yine Van'da, bir grup Ermeni genci tarafından, gizli "Kara Haç Örgütü (Sev Khaç Gazmagerbutyun)" kuruldu. Amacını "savunmasız Ermenileri, onları yağmalayan, haraca bağlayan ve onlara şiddet uygulayan silahlı Türklere ve Kürtlere karşı korumak" olarak tarif eden bu küçük silahlı örgüt, üyeliğe kabul sırasında gizlilik yemini ettiriyor ve yeminlerinden dönenleri bir kara haç işaretiyle damgalayarak derhal ölümle cezalandırıyordu.[133]

Osmanlı Ermenileri tarafından, 1870-1880 yılları arasında Araratlı, Okulsevenler, Doğulu, Kilikya, Milliyetçi Kadınlar gibi

130 Nalbandian, 1963, s. 71.

131 Nalbandian, 1963, s. 80. Nalbandian örgütün adını Union of Salvation (Kurtuluş Birliği) olarak zikreder.

132 Dasnabedyan, H., 1990. *Hay heğapokhagan şarjumı minçev H.H. Taşnagsutyan gazmutyunı* (E.D. Federasyonu'nun Kuruluşuna Kadar Ermeni Devrimci Hareketi). Atina: Haygagan Hradaragçagan, ss. 28- 29.

133 Nalbandian, 1963, s. 84.

adlarla bir dizi dernek kuruldu. 1880'de Araratlı, Okulsevenler ve Doğulu Dernekleri birleşerek, "Ermenilerin Birleşik Cemiyeti"ni kurdular.[134] İstanbul'da gerçekleşen bu birleşme neticesinde kurulan dernek, Ermenilerin kültürel ve eğitsel faaliyetlerinin artmasında önemli bir rol oynadı. Mıgırdiç Portukalyan ve Mıgırdiç Saryan gibi genç aydınlar öğretmenlik, vaizlik ve benzeri sosyal görevlerde çalışmak üzere taşraya geçtiler. Dönemin İstanbul Ermeni Patriği Nerses Varjabedyan, derneğin çabalarını destekliyordu; ancak Varjabedyan'ın 1884'te vefat etmesinden sonra onun yerine geçen Vehabedyan ve Aşıkyan, Yıldız Sarayı ile iyi geçinme yanlısı olduklarından, bu desteği sürdürmediler.

İstanbul'daki "Birleşik Cemiyet"in tavsiyesiyle Van'a gönderilen Ermeni aydınlarından Mıgırdiç Portukalyan, burada bir ilköğretim okulu kurdu. Portukalyan'ın mesai arkadaşları Dacad Beyleryan, Soğomonyan ve Sahak Ayvazyan'dı. Onların cesaretlendirmesiyle 1880'li yılların başında, Van'da "İlericiler Birliği" ve gençleri silah kullanmaya alıştırmakla uğraşan "Silahtar Cemiyeti", "Siyasal Kulüp" ve benzeri örgütlenmeler oluşturuldu. Bu faaliyetlerin kesintisiz bir biçimde devam edebilmesi, Türk-Rus savaşının bitiminde Van'a tayin edilen Ermeni asıllı Rus konsolosu Konstantin Gamsaragan'ın nezaret ve himayesi sayesinde mümkün olabildi. 1879'dan 1885 yılına kadar, Varaka Manastırı'nda görevli olan Khrimyan Hayrik, vaaz ve yazılarıyla Portukalyan'a çok yardımcı oldu.

1882-1885 yıllarında Aleksandr Talakalyan, Setrag Mantinyan, rahip Daniel, Dikran Pirumyan, Vağarşag Drtadyan, Garabed Pilibosyan, Aleksandr Santalyan gibi Kafkasya Ermeni aydınları da birbiri ardına Van'ı ziyaret ediyor ve orada faaliyette bulunuyorlardı. Bunların arasından daha sonraki yıllarda mücadele sırasında öldürülenler olacaktı. Van şehrinin Ermeni milliyetçileri açısından bu nispeten özgür koşulları, Rus konsolosu Gamsaragan'ın yerine Ermenilere karşı kayıtsız başka birinin tayin edilmesinin ardından, 1885'te Osmanlı hükümetinin Mıgırdiç Khrimyan'ı İstanbul'a sürgüne göndermesi ve Portukalyan'ın yandaşı olan çok sayıda genci tutuklamasıyla köklü biçimde değişti.[135]

1881 yılında Erzurum'da da, Ermeni halkını Türk, Kürt ve Çerkez saldırılarına karşı koruma amacını güden "Anavatanın Koruyucuları (Başdban Hayrenyats)" örgütü kurulmuştu. Başlıca liderleri Khaçadur Geregtsyan ve Garabed Nişgyan olan bu örgütün programı ve tüzüğü, hükümetin eline geçmemesi için yazılı hale getirilmemiş, üyelere ezberletilmişti. Ademimerkeziyetçi bir yapısı olan örgüt, on kişiden oluşan birimler halinde teşkilatla-

134 Gürün, 2005, s. 186.
135 Dasnabedyan, 1990, ss. 27-30.

nıyor, silah ve cephane satın alarak üyelerine ucuz fiyata satıyor ya da bedava dağıtıyordu. O dönem Erzurum'da Ermenilerin en yüksek din görevlisi olan Ormanyan, örgütün varlığını İstanbul Ermeni Patriği Varjabedyan'a bildirmiş, o da örgütü onaylamıştı.

Khaçadur Geregtsyan, 1881 sonbaharında Van'da Khrimyan'la ve Rusya'da *Mşak* gazetesini çıkaran Krikor Ardzruni ile örgütün faaliyetleri hakkında görüştü. Garabed Nişgyan da 1881 Kasım ve 1882 Ağustos aylarında Rusya'ya iki gezi yaparak örgüte maddi destek sağlamaya çalıştı. Ancak ikinci gezisinde yanında götürdüğü, bağış yapmak isteyenlere örgütün önemini göstermek üzere özel olarak tasarlanmış ve örgütün yemini ile ambleminin yanı sıra "Ya Özgürlük Ya Ölüm" parolasını da içeren belgelerin bir sureti, 25 Kasım 1882'de Osmanlı resmi görevlilerinin eline geçti. Bunun üzerine Erzurum'da bir dizi tutuklama yapıldı. *Times* gazetesine göre tutuklananların sayısı dört yüzü buluyordu. Patrikhanenin girişimiyle bunların önemli bir kısmı serbest bırakıldı. Mahkemeye çıkarılan 76 kişinin çoğu hapse mahkûm edildi; ancak temyiz sonucu yeniden yapılan yargılamada, hapse mahkûm edilenlerin sayısı 40'a düştü. Bunların çoğu da Patrik Varjabedyan ve Ormanyan'ın çabalarıyla 1884'te serbest bırakıldı. Topu topu bir buçuk yıl faaliyet gösterebilen ve yargılamalar sonucunda dağılan bu örgüt, yine de Ermeni milliyetçiliğinin tarihinde derin bir iz bıraktı ve kendisinden sonra gelen Armenakan Partisi'nin kuruluşunda etkili oldu.[136]

Taraftarlarının tutuklanmasından sonra 1885 yılında yurtdışına çıkarak Marsilya'da yine özgürlükçü fikirlerle, ama daha ölçülü bir üslupla *Armenia* gazetesini çıkarmaya başlayan Mıgırdiç Portukalyan'ın ülke içerisindeki öğrencileri, Mıgırdiç Terlemezyan (Avedisyan)'ın önderliğinde, bir grup halinde faaliyetlerini sürdürüyorlardı. *Armenia* gazetesinin çıkışını coşkulu bir biçimde karşılayan grup, 1885 yılında gerçekleştirdiği gizli bir toplantıda, gazetenin adından esinlenerek, faaliyetlerini bundan sonra "Armenakan Partisi" adıyla devam ettirmeye karar verdi.[137] Ülkenin ekonomik ve kültürel azgelişmişliği hakkında açık fikirlere sahip olan Armenakan Partisi, bir yandan demokrat ve liberal bir çizgi izlerken, diğer yandan da amaçlarını gerçekleştirmek için şiddetten yararlanmak ve kendilerini korumaları için Ermeni köylülerini silahlandırmak gerektiğini savunuyordu.[138] Hınçak ve Taşnak Partilerinin ortaya çıkmasından sonra giderek etkisizleşen Armenakan Partisi, 1896 Van İsyanı başta olmak üzere bir dizi silahlı eylemde diğer Ermeni örgütleri ile birlikte yer

136 Nalbandian, 1963, ss. 85-89.
137 Dasnabedyan, 1990, s. 30.
138 Ter Minassian, A., 2012, s. 19.

aldı.[139] 1921 yılına gelindiğinde, bu partiden arta kalanlar, Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nden ve Anayasal Demokrat Parti'den ayrılanlarla bir araya gelerek, bugün halen varlığını sürdürmekte olan Ermeni Demokratik Liberal Partisi'ni (Ramgavar Azadagan Gusagtsutyun) kurmuşlardır.[140]

1887 Ekim ayında, İstanbul'da, Zeytunlu Harutyun Çakıryan, Sivaslı Markar ve Mhitar Mumcuyan'lar, Arapkirli Kirkor Aşıkbaşyan, İstanbullu Yervant Boyacıyan ve o vakitler İstanbul'da öğrenim gören, daha sonra Hınçak Partisi fedailerine katılarak Murad adıyla nam salacak olan Haçinli Hampartsum Boyacıyan tarafından "Ermeni Devrimci Cemiyeti" adıyla bir örgüt kuruldu. Ademimerkeziyet esasına göre, onar kişilik gruplar halinde gizli faaliyet yürüten bu örgüt, 1890'da dağıldı. Yöneticilerinden bazıları, Kumkapı Gösterisi'nin örgütlenmesine faal biçimde iştirak ederek, faaliyetlerini Hınçak Partisi'nde sürdürdüler.[141]

Hınçak Devrimci Partisi

Ermeni Devrimci Federasyonu'nun kurulmasından önce Ermeni devrimci hareketine yön veren örgütlerin içerisinde en önemlisi, hiç kuşkusuz "Hınçak Devrimci Partisi (Hınçagyan Heğapokhagan Gusagtsutyun)" idi. Mıgırdiç Portukalyan'ın taraftarlarından Avedis Nazarbegyan (yazar adı olarak zaman zaman "Lerents"i kullanmıştır), 1886 yılında, kendisi gibi varlıklı bir aileden gelen nişanlısı -daha sonra da eşi- Maryam Vardanyan (Maro) ile birlikte Cenevre'ye yerleşmiş ve burada bir grup Rusya Ermenisi öğrenci ile bir araya gelerek, Portukalyan'ın çıkardığı *Armenia* gazetesinde yayımlanan birçok makalede gerekliliğinden bahsedilen devrimci örgütün kuruluşu ile ilgili mesai harcamaya başlamıştı. Avedis Nazarbegyan, yazdığı bir mektupla bu konuda Portukalyan'ın kendisine de başvurmuş, ancak ondan, böyle bir örgütü kendisinin zaten kurmuş olduğu ve çok yakında bu örgütün programı ile tüzüğünün yayımlanacağı yanıtını almıştı.

Portukalyan ile işbirliği yapamayacaklarını anlayan Cenevre'deki öğrenci grubu, kendi başına hareket etmeye karar vererek, "Ermeni Yiyen Bukalemun" başlığıyla bir broşür çıkardı ve Portukalyan ile ilişkilerini kestiğini ilan etti. Grup, 1886 yılında milliyetçi ve sosyalist görüşlerin eklektik biçimde harmanlandığı bir siyasi program kaleme aldı ve Ağustos 1887'de de partileştiğini ilan etti. Resmi bir adı bulunmayan parti, Rus Narodniklerinin

139 Nalbandian, 1963, ss. 102-103.
140 Sarkisyan, S., 2011. "Ramgavar-Azadagan Gusagsutyan 90-amya hopelyanı (Ramgavar-Liberal Partisi'nin 90. Kuruluş Yıldönümü)". *Azk*, (Günlük gazete), 01.10.2011, S. 174, http://www.azg.am/AM/2011100101, (Erişim: 27.10.2013).
141 Dasnabedyan, 1990, s. 28.

ideolojik önderlerinden Aleksandr Herzen tarafından çıkarılan *Kolokol* (Çan) dergisinden esinlenerek, aynı kelimenin Ermenicesi olan *Hınçak* adıyla bir dergi çıkarmaya başladı. Böylece partinin kendisi de, 1890 yılından itibaren, yayın organının isminden hareketle "Hınçak Devrimci Partisi" olarak tanındı.[142]

Ermeni siyasi hareketlerine sosyalizmi ilk sokan Hınçaklar oldu. Partinin asgari programında, Türkiye Ermenilerine, geniş bir siyasi özgürlük ve milli bağımsızlık elde etmek için devrimci isyan eylemlerine girişilmesinin gerekliliği belirtiliyor, azami programda ise, insanın insan tarafından sömürülmesine karşı çıkılarak, Ermeni halkı ve anavatanı için gelecekteki amaç olarak sosyalizm gösteriliyordu.[143] Osmanlı Devleti'nce tercüme ettirilen parti neşriyatında sosyalist fikirlerin şu sözlerle işlendiği görülmektedir:

> Fabrikalar, makineler ve terakkî-i sanâyi'e âid âlât ve edevât niçin eshâb-ı servetin olsun? Bu âlât ve edevâtın kâffesi eyâdî-i fukarâ ile isti'mâl ediliyor. Bunların kâffesinin o fukarâ-yı ahâlîye âid olması lâzımdır. Bir toprak ki, üzerinde kâffesinin yaşamağa hakkı vardır, o toprak niçin şunun bunun malı olsun ve ahâlînin ekserîsi yevmiye ile eshâb-ı servetin yanlarında çalışsın? İşte bu hâllerden ahâlîye azîm sefâlet geliyor. Tekmîl arâzi şunun bunun ellerinden alınıp ahâlîye mütesâviyen taksîm olunmak lâzımdır.
>
> Bu teşkîl olunacak hükûmet-i umûmiyyede aslâ zengin ve mu'teber ve terbiyeli ve fakîr bulunmayacakdır. İnsanlar her husûsda müsâvî olduklarından ahâlînin müsâvât üzre hükûmet-i umûmiyye hesâbına meccanen tahsîl-i ulûm etmeye hakları olacakdır. Anadolu'daki karındaşlar uzakdaki maksada nâ'il olmak için bugünden i'tibâren Anadolu'da icrâ'âta başlamak lâzımdır.
>
> Türkiye Hükümetinin boyunduruğunu kırıp serbestî-i millîmizi ele getirmeliyiz. Bunu ele getirmekle beraber Türkiye'nin boyunduruğunu kırdığımız gibi aynı kuvvetle prens olsun, hükümdar olsun bizim başımıza konulmak istenen bir Ermeni hükümdarının da boyunduruğunu kırmalıyız.[144]

Hınçak Devrimci Partisi'nin programına göre partinin yakın amacı Ermenistan'ın bağımsızlığını ayaklanma yoluyla elde etmekti. Ermeni halkı bu amaca propaganda, ajitasyon ve terör yoluyla kazanılacak, genel ayaklanma için ise Osmanlı Devleti'nin savaş halinde olduğu zaman kollanacaktı.[145]

Hınçaklar 1896 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde cereyan eden belli başlı tüm Ermeni isyanlarına önder-

---

142 Nalbandian, 1963, ss. 105-115.

143 Ter Minassian, A., 2012, s. 24.

144 Hüseyin Nâzım Paşa, 1994. *Ermeni Olayları Tarihi.* C. I. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 15, s. 7.

145 Programın Türkçesi için bkz. Hüseyin Nâzım Paşa, 1994, C. I, ss. 178-183.

lik ettiler. 1890'da Erzurum Olayı, daha sonra Musa Bey Olayı, Kumkapı Gösterisi, 1894 Sason İsyanı, 1895 Babıâli Baskını ve yine aynı yıl çıkarılan Zeytun İsyanı Hınçakların belli başlı eylemleriydi. Parti, sözü edilen büyük isyanların dışında, propaganda amaçlı bazı yerel olaylar da çıkarmış, 1892-1893'te Kayseri, Develi, Yozgat, Çorum, Merzifon, Aziziye bölgelerinde yoğunlaşan isyan hareketlerini örgütlemiştir.[146]

1890 yılında meydana gelen Erzurum İsyanı, Ermenilerin Rusya'dan silah ve cephane getirerek bunları Sansaryan Okulu'nda ve kilisede sakladıkları ihbarını alan Erzurum valisinin kilisede arama yaptırmak istemesi üzerine başladı. Hınçaklar tarafından yapılan ajitasyon sonucunda şehirdeki Ermeni dükkanları kepenk kapattı, hükümete karşı protesto gösterileri yapıldı; Hınçak Partisi mensupları karşı koymak için kilisenin avlusunda toplandılar.[147] Üç-dört gün süren karışıklık sona erdiğinde iki taraftan yüzden fazla ölü, iki-üç yüz kadar da yaralı vardı.[148]

Musa Bey Olayı, 1883-1890 yılları arasında Muş bölgesinin en önemli Kürt beylerinden biri olan ve bölgede yaşayan Ermenilere karşı gerçekleştirdiği çok sayıda yağmalama, adam kaçırma, yakma, öldürme ve hırsızlık olayları nedeniyle şikâyetlere ve diplomatik yazışmalara konu olan Mutkili Hacı Musa Bey'in 1889 yılında Gülizar adlı bir Ermeni kızını kaçırarak ona tecavüz etmesi, onu Müslüman olmaya zorlaması ve kızın bir gözünü kör etmesi üzerine çıkmıştı.[149] Hınçakların ve patrikhanenin örgütlediği protesto dalgasının konuyu Avrupa kamuoyunun gündemine taşıması ve olayın diplomatik bir mesele halini alması üzerine, Musa Bey yargılanmak üzere İstanbul'a getirildi, ancak yapılan yargılama neticesinde hakkındaki suçlamaların tümünden beraat ettirildi.[150]

146 Karsandık, Ö., 2009. "Ermeni Milliyetçiliğinin Oluşmasında Yasadışı Ermeni Örgütlerinin Rolü: Hınçak Cemiyeti Örneği." *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*. C. III. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını, s. 471.

147 İrtem, 2004, s. 14.

148 Uras, 1950, s. 462.

149 Maraşlı, R., 2008. *Ermeni Ulusal Demokratik Hareketi ve 1915 Soykırımı*. İstanbul: Perî Yayınları, ss. 280-284.

150 Uras, 1950, ss. 463-464. Musa Bey Olayı'na ilişkin ayrıntılı bir monografi kaleme almış olan M. Şaşmaz, Musa Bey aleyhinde açılan davalardaki tanık ifadelerinin çelişkili olduğu, Musa Bey'in adının 1883 yılında iki Amerikalı misyonere yapılan saldırı ile de gündeme gelmiş olması nedeniyle bu kişinin Ermenilerin yanı sıra İngilizlerin ve Protestan misyonerlerin de hedefi durumuna geldiği, konunun Avrupa kamuoyu nezdinde bir kampanyaya dönüştürülmesi ile amaçlananın, bu vesileyle doğu vilâyetlerindeki Müslümanların Ermeniler karşısında pasifize edilmesi olduğu değerlendirmesini yapmaktadır. Bkz. Şaşmaz, M., 2004. *Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, ss. 247-271.

Erzurum İsyanı ve Musa Bey Olayı'nın Avrupa'da beklendiği kadar ilgi görmediğini düşünen Hınçak Partisi'nin İstanbul komitesi, başkentte, hem Osmanlı hükümetine, hem de Ermeni halkının çıkarlarını korumadığını düşündükleri Patrik Aşıkyan'ın şahsına yönelik ses getirici bir gösteri düzenlemeye karar verdi.[151] 15 Temmuz 1890'da, patriğin Kumkapı Ermeni Kilisesi'nde Vartavar Yortusu münasebetiyle geniş bir kalabalığa hitap ettiği sırada, Hınçak Partisi mensubu Harutyun Cangülyan, Ermeniler için reform talep eden bir bildiri okudu ve ardından patrikhaneye giderek binadaki Osmanlı armasını parçaladı. Bunlara karşı çıkan patrik, padişaha verilmek üzere hazırlanan protesto yazısını teslim etmek için Yıldız Sarayı'na doğru yürüyüşe geçen göstericiler tarafından gösteriye iştirak etmek zorunda bırakıldı. Göstericilerin yolunu kesen askerlerle çıkan çatışma sırasında ölen ve yaralananlar oldu.[152]

Öte yandan, 1892 yılından itibaren Sason bölgesinde de, Ermeni halkı ile hükümet arasında vergi tahsilatı meselesinden kaynaklanan ihtilaflar ve devletin baskısı giderek artmaktaydı. Bölgedeki Hınçak liderlerinden, Murad adıyla tanınan Doktor Hampartsum Boyacıyan'ın halkı direnişe teşvik etmesi üzerine, 1893 yılında Sason Ermenileri, bir yıl içinde iki defa vergi vermeyeceklerini söyleyerek devlet görevlilerine silahla karşı koymaya başladılar. 1894 yılında Sason'da büyük bir isyan çıkarılmasına karar verildiğini haber alan Patrik Aşıkyan bunu hükümete bildirmek isteyince, Hınçak Partisi patriği öldürmeye karar verdi ve bu işle Diyarbakırlı Agop adlı bir üyesini görevlendirdi. Agop, 25 Mart 1894 günü patrikhane avlusunda Aşıkyan'ı öldürmeye teşebbüs ettiyse de, başarılı olamayarak yakalandı. Ama bu olayın ardından Aşıkyan da görevini bırakmak zorunda kaldı.[153]

Sason bölgesinde, Kürt aşiretleri, Ermeniler üzerinde adeta feodal yetkiler kullanıyor, onları serfleri gibi görüyor, onlardan *hafr, hala* gibi adlar altında çeşitli vergiler alıyor, hükümete de ayrıca vergi ödemek zorunda olan Ermeniler, bu ağır vergi yükü karşısında isyana yöneliyorlardı.[154] Hınçak Partisi, 1891 yılından itibaren, bölgede bulunan Mihran Damadyan'ın liderliğindeki silahlı çeteler ile Kürt aşiretlerine karşı eylemlere girişmişti. Damadyan'ın bir çatışma sonucunda yaralı olarak yakalanması üzerine liderliği tek başına devralan Hampartsum Boyacıyan, 1894 yılında Kürt aşiretlerine yönelik saldırılar düzenleyerek Behran ve Zadyan aşiretlerinin mallarını yağmaladı. Bunun üzerine

151 Gürün, 2005, s. 206.
152 Nalbandian, 1963, s. 118.
153 İrtem, 2004, ss. 16-17.
154 Sonyel, 2009, s. 197.

Kürtler ile Ermeniler arasında silahlı çatışma başladı.[155] Kıyım halini alan çatışmalar sonucunda birçok köy yandı ve çok sayıda Ermeni öldürüldü.[156] Direnen Ermeniler, eşlerini, çocuklarını ve mallarını Talori Dağlarındaki erişilmez yerlere bıraktıktan sonra köylerini terk ederek Anduk Dağı'nda toplandılar. Bunlarla civardaki Kürt aşiretleri arasında karşılıklı kıyımlar, yağmalama olayları yaşandı. Ermenilerle Müşir Zeki Paşa komutasındaki düzenli ordu birlikleri arasında da çarpışmalar oldu.[157] Hampartsum Boyacıyan'ın liderliğindeki Sason Ermenileri bir aydan fazla direndiler. Ancak en sonunda Boyacıyan'la adamlarından bir bölümü yakalandı ve direniş bastırıldı.

Yaşanan bu olaylara ve Ermenilerin katledildiğine dair haberlerin Avrupa kamuoyuna yansıması üzerine, yabancı konsolosluklar meseleye müdahale ettiler. Rus, Fransız ve İngiliz hükümetleri tarafından Sason'a bir tahkikat komisyonu gönderildi. Komisyon, Ermenilerin suçlu oldukları eylemlerin, Murad ve çetesine yataklık etmek, bazı münferit eşkıyalık hareketleri sergilemek ve tümüyle net olmayan şartlar altında hükümet birliklerine direnmekten ibaret olduğu, ancak Türk hükümetinin bölgede yaptığı yıkımın isyanı bastırmak için gerekenin çok üzerine çıktığı tespitlerini yaptı.[158] Öte yandan II. Abdülhamid de bölgeye Şefik ve Celâl Paşalar ile Mecid Efendi ve Ömer Bey'den oluşan ayrı bir tahkikat heyeti göndererek konuyu soruşturdu. Muş'ta altı ay kalan bu heyetin raporuna göre, olayların sorumlusu, Ermenilerle Kürtler arasındaki çekişmeleri engelleyemeyen devlet memurlarıydı ve Ermeni köylerini Kürtlerle askerler yakmıştı.[159]

Sason İsyanı'nın sonunda Avrupalı devletlerin duruma müdahale ederek bir komisyon göndermelerini ve ardından 11 Mayıs 1895'te de imparatorluğun Ermenilerle meskûn altı vilâyetinde reform yapması için padişaha bir diplomatik nota vermelerini bir zafer olarak telakki eden Hınçaklar, 30 Eylül 1895 tarihinde Osmanlı başkentinde Babıâli Gösterisi'ni düzenlediler.[160] Parti tarafından, gösteriyi örgütlemekle Garo Sahakyan görevlendirildi. Patrik İzmirliyan'ın isteği ve Hınçak yönetici organının da uygun görmesiyle, gösterinin barışçı olmasına, konsolosluklara bu hususta kısa bir yazı gönderilmesine ve Babıâli'ye Mihran Damadyan tarafından kaleme alınan bir şikâyet ve talep mektubu sunulmasına karar verildi.

155 Gürün, 2005, ss. 212-213
156 İrtem, 2004, s. 17.
157 Uras, 1950, ss. 480-481.
158 Nalbandian, 1963, ss. 121-122.
159 İrtem, 2004, s. 18.
160 Nalbandian, 1963, s. 122.

Gösteri günü kalabalık topluluğun ön sırasındaki grup Babıâli'ye vardığında, kolluk kuvvetleri grubun önünü kestiler ve Garo Sahakyan'ı yakaladılar. Çıkan kargaşa sırasında Abraham adlı 18 yaşında taşralı bir genç, tabancasını çekerek komutan Servet Bey'i başından vurdu. Kolluk kuvvetleri buna kalabalığın üzerine yaylım ateşi açarak karşılık verdiler. Sayıları 500'ü bulan Hınçaklar, Andon Rşduni'nin liderliğinde olay yerine varınca silahlı çatışma civardaki mahallelere de yayıldı.[161] Çatışmalar neticesinde 15 jandarma ve 60 Ermeni hayatını kaybetti. Ayrıca Servet Bey'in öldürülmüş olduğu haberi halk arasında da kargaşaya yol açtı ve Ermeniler ile Müslümanlar arasında karşılıklı kırımlar yaşanmasına neden oldu.[162]

Babıâli Gösterisi'nden ve akabindeki kanlı olaylardan birkaç ay sonra, bu kez, yine Hınçak Devrimci Partisi'nin inisiyatifiyle, Zeytun İsyanı patlak verdi. 1862'deki ilk isyandan sonra Zeytunlular 1878 yılında da bir direniş sergilemişler, bunun üzerine hükümet şehrin girişine bir kışla inşa ettirmişti. 1891-95 yılları arasında, Ağasi (Garabed Tursarkisyan) başta olmak üzere birçok Hınçak militanı, Süveydiye, Antep, Maraş ve Zeytun'da partinin şubelerini ve silahlı çetelerini kurmuşlardı. 1895 Temmuzunda hükümet, Zeytun'da bulunan ve Osmanlı vatandaşı olmayan bir dizi Ermeniyi -ki bunlar esasen Rusya ve İran Ermenilerinden olan Hınçaklardı- sınırdışı etmek istedi. Ağasi, Abah, Hraçya Maral, Mleh, Mkho Şahin, Cellad gibi Hınçak liderleri, Alabaş Köyü yakınlarında, silahlı yüz kadar Zeytunlu ile bir toplantı gerçekleştirerek, hükümetin verdiği gözdağına aldırmayıp genel bir halk ayaklanması çıkarmaya karar verdiler. Ağasi, Zeytun ve civarının "yeni hükümet reisi" olarak tayin edildi. Ağasi ve Nazaret Çavuş'un idaresindeki 150 kişilik bir isyancı grubu, 18 Ekim 1895'te Maraş'tan yeni gönderilen askeri birliklerle çatışmaya girerek 33 askeri öldürdü; fakat bu sırada Nazaret Çavuş ve Cellad da öldüler. Bunun sonrasında isyancılar, saldırılarını Zeytun'daki kışla üzerinde yoğunlaştırdılar. Kışla birkaç gün dayandıktan sonra teslim oldu. Silahsızlandırılan subay ve askerler, Maraş'taki Ermeni ailelerinin can güvenliğinin teminatı olarak esir tutuldular.[163]

Yves Ternon her ne kadar esir Türk askerlerine hiçbir kötü muamelede bulunulmadığını yazmakta ise de,[164] askerlerin tutulduğu odaya kasap bıçakları, kamalar ve baltalarla saldıran ayaktakımının esirleri katlettikleri İngiliz konsolosu Barnham'ın

161 Dasnabedyan, 1990, s. 79.
162 Sonyel, 2009, ss. 228-229.
163 Dasnabedyan, 1990, ss. 80-81.
164 Ternon, Y., 2012. *Bir Soykırım Tarihi – 20 Yıl Sonra Ermeni Tabusu Davası*. E. Oğuz (çev.), R. Zarakolu (hzl.). İstanbul: Belge Yayınları, s. 167.

raporlarında mevcuttur. Esirlerden 57'si Şamlıyan adlı yerli bir Ermeni tarafından kurtarılmıştır.[165] Yabancı konsolosların araya girmesiyle, hükümet ile isyancılar arasında 15 maddelik bir anlaşma yapıldı ve isyanın 1 Şubat 1896'da sona ermesi sağlandı.[166]

Zeytun İsyanı, Hınçak Devrimci Partisi tarafından örgütlenen son büyük eylem oldu. İsyanın ardından, Londra'da bulunan parti merkez komitesi içinde anlaşmazlıklar baş gösterdi. Mihran Damadyan, Ağasi, Andon Rşduni ve onlarla birlikte hareket edenler tasfiye edilince, örgütten kopmalar yaşandı. Ayrılanlar Veragazmyal Hınçak (Hınçak Yeniden İnşa) Partisi'ni kurdular. Yaşanan bu parçalanma ve iki hizbin taraftarlarının birbirlerini öldürmeye varan çatışmalar içerisine girmesi, Hınçak Partisi'nin önemini yitirmesine ve giderek etkisizleşmesine yol açtı.[167]

165 Sonyel, 2009, s. 245.
166 Dasnabedyan, 1990, s. 81.
167 Damadyan, M., 2009. *Bir Ermeni Komitecinin İtirafları*. H. Selvi (Hzl.) İstanbul: Timaş Yayınları, s. 67-72.

Mıgırdiç Khrimyan (Khrimyan Hayrik)

Hınçak Devrimci Partisi kurucusu Avedis Nazarbegyan

19. yüzyıl Osmanlı Ermeni aydınlarından, *Armenia* gazetesi kurucusu Mıgırdiç Portukalyan

Hınçak Devrimci Partisi yöneticilerinden Mihran Damadyan

Sason İsyanı'na önderlik eden Hınçak reisi Doktor Hampartsum Boyacıyan (Murad)

II. KISIM

ERMENİ DEVRİMCİLERİ FEDERASYONU'NUN KURULUŞU

EDF'NİN KURUCULARI VE KURULUŞ HAZIRLIKLARI

Kuruluş Öncesi Hazırlıklar

1890'lı yılların başlarında Erivan'da, "Ermenistan'ı Türk boyunduruğundan isyan yoluyla kurtarmak" için para toplamayı, Türkiye Ermenistanı'na silah ve adam göndermeyi amaçlayan bir dizi gizli dernek oluşmuştu. Üyeleri tutuklanarak Rusya'nın çeşitli yerlerine sürgüne gönderilen bu derneklerin ömrü birkaç yıl sürebildi. Aynı tarihlerde Karabağ'ın merkezi Şuşi'de de "Uj (Kuvvet)" adlı gizli bir milliyetçi dernek faaliyet gösteriyor ve diğerleri gibi Ermenistan'ın bağımsızlığı için "kutsal vazife"-ye silah ve para ile destek olmaya çalışıyordu. Bunun yanı sıra Bakü'de ve Kafkasya'nın Ermenilerin yaşadığı diğer yerlerinde de gizli dernekler mevcuttu, fakat devrimci nüvelerin merkezi esas olarak Tiflis, Moskova ve Petersburg'du. Üyeleri çoğunlukla milliyetçi-devrimci mücadeleye hazır gurbetçi Türkiye Ermenisi köylüler ve öğrencilerden oluşan Tiflis'teki gizli dernekler, Nalbantyan, Kamar Katiba ve Raffi gibi aydınların yazılarını içeren çok sayıda broşür çıkararak bunlarda vatan sevgisini ve Osmanlı Ermenilerinin bağımsızlık davasını işliyorlardı.

Bu grupların bazı mensupları, izleyen yıllarda Moskova'ya giderek, 1882 yılında Osmanlı Ermenilerinin davasını savunmak üzere kurulmuş olan "Yurtseverler Birliği" örgütüne katıldılar. Üyelerinin hemen hepsi Moskova'nın önde gelen okullarında öğrenci olan ve yurtseverlik ile Rus radikal-devrimci düşüncelerinin etkisi altında bulunan Yurtseverler Birliği, ilk gizli Ermeni matbaasını kurarak burada çok sayıda bildirinin yanı sıra *Azadutyan Avedaper* (Özgürlüğün Müjdecisi) gazetesini bastı. Rus Narodniklerinin görüş ve söylemlerini yansıtan bu gazetede ileri sürülen fikirlerden birçoğu, daha sonra kurulacak olan Ermeni Devrimcileri Federasyonu'nun manifestosunda ve partinin yayın organı *Troşak*'ın ilk sayılarında dile getirilen görüşlerle benzeşmekteydi. Örneğin Narodniklerin Rusya'ya ilişkin sosyo-ekonomik analizlerinde ve devrimci stratejilerinde önemli bir yer tutan Rus köy komünü *mir*, toprak üzerinde komünal mülkiyetin bulunmadığı Osmanlı doğu topraklarındaki Ermeni köylülerinin içinde bulunduğu toplumsal düzenle bir alakası olmadığı halde,

Azadutyan Avedaper'in sayfalarında işlenmekteydi ve daha sonra Taşnak programında da yer işgal edecekti.

Azadutyan Avedaper ve Yurtseverler Birliği, Osmanlı Ermenistanı'ndaki bütün kötülüklerin temel müsebbibi olarak "Türkiye'nin barbar hükümeti"ni görmekteydi. Petersburg'daki Ermeni öğrencilerin Ermeni meselesine yaklaşımı da bundan farklı olmamakla birlikte, onlar daha çok milli bilinç ve kültür faaliyetleri üzerine odaklanmayı tercih ediyorlardı. Dolayısıyla Moskova'dakiler hümanist ve sosyalist fikirlerle Rus devrimci hareketinin, bilhassa da Narodnaya Volya örgütünün içerisinde yer alırlarken, Petersburg'dakiler münhasıran Ermenilere ilişkin meselelerle ilgileniyorlardı. Fakat Petersburg'dakilerin içerisinde sosyalist fikirleri benimseyen bazıları olduğu gibi, Moskova'dakiler arasında da milliyetçi fikirde olan bazı kişiler vardı. Zaman zaman birbirlerini "kozmopolit" veya "şovenist" olmakla itham etmelerine karşın iki taraf da "Ermenistan'ın Türk boyunduruğundan kurtarılması" hedefinde ortaklaştığından, bu görüş farklılıkları fazla önemli görülmüyordu.[168]

Aynı dönemde Tiflis'te kurulan Yeridasart Hayastan (Genç Ermenistan) örgütünün üyeleri, düzenli aralıklarla Osmanlı topraklarına geçerek, oradaki Ermenilerin yaşam koşullarını ve karakterlerini anlamaya çalışıyorlardı. Ayrıca sınırın her iki tarafında Troşak (Bayrak) grupları denilen askeri hücreler kurmuşlardı. Osmanlı Ermenilerinin yaşadığı çeşitli bölgelerde ise, birbirinden bağımsız hareket eden eşkıya çeteleri oluşmuştu. Sason'da Arapo ve Mkho'nun, Muş'ta Markar Varjabed'in, kuzeyde Şamil'in, Eleşkirt'te Huno'nun, Çatak ile Van'da Çeto ve Şero'nun, Erzincan'da Kalusd Arkhanian'ın ve Dersim'de de Keri'nin (Dayı) grupları bulunmaktaydı.[169]

Bu çetelere dair kahramanlık hikâyelerinin ve Osmanlı Ermenileriyle ilgili olaylar hakkında gelen haberlerin etkisi altındaki Kafkasya Ermeni gençliği, bir an önce sınırı aşıp oralara yardıma koşma arzusu içerisindeydi. Ancak onlara göre, Türkiye Ermenilerinin mücadelesini tek bir ulusal program etrafında örgütleyecek çap ve nitelikte bir örgüt henüz mevcut değildi. Mıgırdiç Portukalyan'ın *Armenia* gazetesinin bu rolün altından kalkmasının mümkün olmadığı görülüyor, ülke koşullarına uygun olmayan "yabancı" fikirlere sahip Hınçakların ise güven telkin etmediği düşünülüyordu.

168 Vratsyan, S., 1950. "H.H. Taşnagsutyan dznuntı yev himnatirnerı (E.D. Federasyonu'nun Kuruluşu ve Kurucuları)". *Huşabadum H.H. Taşnagsutyan 1890-1950*. Boston: EDF Bürosu yayını, Hayrenik Matbaası, ss. 72-77.

169 Dasnabedyan, H., 1988. *H. H. Taşnaksutyunı ir gazmıtyunen minçev j. ınthanur joğov (1890-1924)* (Kuruluşundan 10. Genel Kurula Kadar E.D. Federasyonu [1890-1924]). Atina: Troşak Matbaası, s. 19.

Genç Ermenistan örgütü işte bu şartlar altında, bütün devrimci Ermeni güçlerini birleştirmek hedefiyle ortaya çıkmış ve Tiflis'te, çoğu Narodnaya Volya ve Krikor Ardzruni'nin *Mşak* (Irgat) gazetesi çevrelerinde yetişmiş devrimci gençleri kısa sürede etrafına toplamıştı. Bunların arasında Kristapor Mikayelyan, Simon Zavaryan, Avedis Sahakyan, Hovhannes Yusufyan, Dikran Okonyan, Aram Nazaretyan, Hagop Koçaryan, Arşak Tateosyan, kız kardeşler Satenig ve Nadalya Madinyan, Tiflisli eğitimli ve varlıklı bir ailenin henüz ergenlik çağındaki çocuğu olan ve yurtsever duyguların tesiriyle Osmanlı sınırını aşıp Van'a ulaşmaya çalışırken 1889'da Osmanlı zaptiyeleri tarafından öldürülen Vartan Koloşyan'ın kız kardeşi Taryan Koloşyan, Simon Zavaryan'ın kız kardeşi Saro Zavaryan ve başkaları vardı.

Genç Ermenistan örgütünün kurucuları, Hınçakların aksine, faaliyet programlarını oluşturmadan ve örgütlerine biçim vermeden önce, Osmanlı Ermenilerinin içinde bulunduğu yaşam koşulları hakkında geniş bilgi toplamaya gayret sarf ettiler. Tam bu sıralarda, 1890 Haziran ayında Erzurum'daki Ermeni olayları meydana geldi ve onu Kumkapı Gösterisi izledi. Bu gösterilerin yurtdışındaki Ermeni gençleri içinde yarattığı coşkunun etkisiyle, Genç Ermenistan örgütü çevresinde toplananlar, 1890 Mayıs-Haziran aylarında yeni bir gizli komite kurma işine giriştiler. Bu hareketin başını Petersburg'daki Ermeni öğrencilerden Konstandin Khadisyan çekiyordu. 1890 yılı başlarında Rusya üniversiteleri öğrenci gösterileri ile çalkalanıyordu. Çok sayıda öğrenci tutuklanarak sürgüne gönderilmişti, üniversitelerden bir kısmı kapatılmış ve çarlığa karşı isyan düşünceleri ile dolu olan öğrenciler evlerine dağılmışlardı.[170]

Simon Zavaryan, Abraham Tasdakyan, Dikran Stepanyan, İşkhan Hovsep Arğutyan, Martin Şatiryan, Nikol Madinyan gibi Genç Ermenistan üye ve sempatizanları, Tiflis'te Yujniye Nomera (Güney Odaları) adlı bir öğrenci yurdunda toplanıyorlardı. Konstandin Khadisyan'ın ideolojik etkisi altında, münhasıran milliyetçi görüşleri savunan bir grup St. Petersburglu eski öğrenci ise, toplanma yeri olarak Severniya Nomera'yı (Kuzey Odaları) kullanıyorlardı. Sosyalist ve milliyetçi olmak üzere birbirine zıt görüşleri savunan bu iki grubun dışında farklı siyasi renklerden pek çok insan da vardı. Genel itibarıyla milli bir devrimden yana olan, sosyalist eğilimli Hovhannes Yusufyan, Arşag Tadeosyan, Hagop Koçaryan ve Martin Şatiryan; Tiflis burjuvazisinin temsilcileri Dr. Hovhannes Loris-Melikyan, Kapo Mirzayan ve Levon Sarkisyan; *Mşak* dergisinin liberal izleyicilerinden Khaçadur Malumyan (sonradan E. Agnuni adıyla tanınacaktır); Marksist Hınçaklardan Rupen Khanazad ve Hagop Meğavoryan; Aleksandr

170 Vratsyan, 1950, ss. 79-80.

Melik-Allahverdiyan gibi öğretmenler ve daha pek çoklarından oluşan, toplumsal köken ve eğilimleri itibarı ile birbirinden çok farklı olan bu gençler, neredeyse tek bir ortak paydada buluşmaktaydılar: "Türkiye Ermenilerinin devrimci mücadele yoluyla kurtarılması". Onları bu ortak hedef etrafında birleştirerek Temmuz-Ağustos 1890'da Ermeni Devrimcileri Federasyonu'nun kurulmasını sağlayan, esas olarak Kristapor Mikayelyan ve onunla teşrikimesai eden Simon Zavaryan'ın çabaları oldu.[171]

Krisdapor Mikayelyan

Simon Zavaryan ve Stepan Zoryan ile birlikte Taşnaktsutyun'un üç kurucu figüründen biri olan ve örgüt içerisinde "Hellen", "Topal" veya "Edward" adlarını kullanan Krisdapor Mikayelyan, 18 Ekim 1859'da Güney Kafkasya'da, bugün Azerbaycan sınırları içerisinde yer alan Yukarı Agulis (Yukarı Eylis) Köyü'nde dünyaya geldi. Erken yaşta yetim kaldı ve mutsuz bir çocukluk dönemi geçirdi. Çelimsiz yapılı ve aksak olmasına karşın, zeki ve çabuk öğrenen bir çocuktu. İlköğrenimini doğduğu yerde tamamladıktan sonra, 1874'te Tiflis'e gitti ve iki sene hazırlıktan sonra kabul edildiği Öğretmen Enstitüsü'nü 1880 yılında birincilikle bitirdi. Enstitü yıllarında sosyoloji, psikoloji ve pedagoji üzerine yaptığı okumaların yanı sıra, Robert Owen'ın görüşlerinden etkilendi ve o dönem gençliğinin elinden düşmeyen Çernişevski, Dobrolyubov, Lavrov ve Mihaylovski gibi Rus Narodnik-sosyalistlerinin eserleri ile tanıştı, kendi kendini yetiştirme amacıyla kurulan öğrenci gruplarına katıldı. Okuldan mezun olduktan sonra birkaç yıl memleketi Agulis'te öğretmen olarak çalıştı. Yazları tatil için Tiflis'e geliyor ve devrimci çevrelerle temasını sürdürüyordu. Narodnaya Volya'ya üye olan Mikayelyan, bu dönemde, Gürcü ve Ermeni öğrencilerin birçoğu gibi, "ulusal sorun"dan çok, esas olarak çarlığa karşı girişilen Rus devrimci mücadelesi ile ilgileniyordu.

Fakat bu çok uzun sürmedi. Çarlık hükümetinin Rus olmayan unsurlara karşı izlediği tahammülsüz, asimilasyoncu politika, Kafkasya gençliğini giderek kendi mensup oldukları etnik toplulukların sorun ve talepleri ile ilgilenmeye doğru itti. Memleketinde öğretmen olarak görev yapması sebebiyle, Ermeni köylülerinin çarlık baskısı altındaki durumlarını yakından gözlemleme fırsatını bulan Mikayelyan, Ermeni ulusal sorunuyla daha fazla ilgilenmek gerektiği sonucuna vardı ve Tiflis'teki arkadaşlarına da bu yönde telkinlerde bulunmaya başladı. 1884'te öğretmen olarak Tiflis'e atanmasının ardından, bir yandan Narodnaya Volya üyesi olarak Rus devrimci çevreleriyle ilişkisini sürdürürken, diğer yandan da kendisini, Türkiye Ermenisi göçmenler ve öğ-

171 Dasnabedyan, 1988, ss. 20-21.

renciler arasında Ermeni milli davasını savunmayı amaçlayan grupların örgütlenmesi işine vakfetti.

1885 yılının Mart ayında çıkarılan çar fermanıyla, sayıları dört yüzü bulan Ermeni okullarının kapatılması ve bu okullarda okuyan yirmi bine yakın kız ve erkek öğrencinin sokağa atılması Ermeni gençliği açısından bir dönüm noktası oldu. Mikayelyan, K. Mirzoyan ile birlikte bir bildiri kaleme alarak çarlığın bu adımını protesto etti ve Ermeni ailelerine de milli eğitimi sürdürme çağrısında bulundu. 1885 sonbaharından 1887 yazına kadar Moskova'da kalan Mikayelyan, burada Simon Zavaryan ve Petersburglu Ermeni öğrencilerle arkadaşlık kurdu. Bu dönemde Moskova'daki Ermeni öğrenciler, bir tarafta Ermeni milli meseleleri ile ilgilenmenin yanı sıra sosyalizm konusunda da bilgi sahibi olmaya çalışan bir grup ile diğer tarafta Ermeni dili, tarihi, edebiyatı ve etnografyasından başka hiçbir şeyle ilgilenmeyen bir grup olmak üzere ikiye ayrılmıştı. İlk grup ikincileri "şovenist" olmakla, ikinciler de diğer grubu "kozmopolit" olmakla itham ediyorlardı. Kendisi ilk gruba mensup olmakla birlikte, Mikayelyan, diğer grupla da yakın arkadaşlık ilişkileri kurmuştu. Mikayelyan, yeni fikirlerle donanmış olarak 1887 yazında Tiflis'e geri döndü. Burada Stepan Zoryan (Rosdom) ile birlikte gizli bir matbaa kurdu, ancak maddi imkânsızlıklar nedeniyle faaliyetler umduğu gibi gitmedi. Bu sorunları aşmanın yolunu bütün Ermeni devrimci gruplarını aynı çatı altında toplamakta gören Mikayelyan, 1889'da bu amacı güden Genç Ermenistan örgütünün ve daha sonra da Ermeni Devrimcileri Federasyonu'nun kuruluşlarında etkin bir rol oynadı.[172]

Simon Zavaryan

"Andon" örgüt adını kullanan Simon Zavaryan, 1866 yılında, bugün Ermenistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulunan dağlık ve sık ormanlarla kaplı Lori bölgesinin İkahad (Aykehat) Köyü'nde dünyaya geldi. Doğduğu köyün halkı kadim Ermeni aristokrasisinin kalıntıları denebilecek soylu ailelerden oluştuğundan, köyde ne yoksul köylü, ne de toprak ağası mevcuttu. Çocukluğunu doğduğu yerde geçiren Zavaryan, ortaokulu Tiflis'teki bir Rus okulunda okudu. Okuldan dereceyle mezun olduktan sonra, Rus ilerici düşüncesinin önemli merkezlerinden biri olan Moskova'daki Petrovskaya Ziraat Enstitüsü'ne girdi. Burada Rus devrimci öğrenci hareketine katılan ve yeni çevresinde kısa sürede sevilen bir sima haline gelen Zavaryan, Kristapor Mikayelyan ile de burada tanıştı ve yakın bir dostluk kurdu. Bir yandan ziraat öğrenimine devam ederken, diğer yandan da ken-

172 Vratsyan, 1950, ss. 89-93.

disini çeşitli toplumsal meseleler hakkında yetiştirmeye gayret ediyordu. Ancak bu dönemde o da tıpkı Mikayelyan gibi "kozmopolit" bir sosyalist dünya görüşünü benimsiyor, Ermeniliğe ilişkin meselelerle hiç ilgilenmiyordu. Ona göre milliyet, gerici bir fenomendi ve ulusal sorun diye bir şey yoktu.

Zavaryan, 1889-1890 öğrenim yılında enstitüden mezun oldu ve hemen Kafkasya'ya döndü. Ondan iki sene önce Moskova'dan ayrılmış olan Mikayelyan, Tiflis'e yerleşmişti. Zavaryan da 1890 baharında Tiflis'e geldi. Musa Bey Davası, Erzurum Olayları gibi Osmanlı Ermenileriyle ilişkili gelişmelere dair haberlerden etkilenerek milliyetçi örgütlenmelere doğru meyleden Kafkasya Ermeni gençliğinin aksine, her ikisi de halen "kozmopolit" idiler ve Ermeni davasından ziyade Rus devrimci hareketini önemsiyorlardı. Ancak bulundukları ortamın atmosferinden etkilenmeleri uzun sürmedi. O sırada Tiflis'te, Ermeni gençliği için çekim merkezi olan iki ana grup mevcuttu. Bunlardan ilki, bir an önce Osmanlı topraklarına geçip silahlı mücadeleye başlamayı hedefleyen Sarkis Gugunyan'ın grubu, diğeri ise daha sonra Ermeni Devrimcileri Federasyonu'nun kuruluşunda yer alacak olan, bir iki öğretmenden ve birkaç okumuş insandan müteşekkil çekirdek bir gruptu. Ermeni gençliğini sarmış olan milli coşku karşısında kozmopolitizmden çabuk sıyrılan Mikayelyan ve Zavaryan, derhal ikinci grubun içerisinde yer aldılar. Ancak 1890 sonbaharında EDF'nin kurulmasından hemen sonra örgütlenme çalışmalarını yürütmek ve "Ülke"yi daha yakından tanımak amacıyla Trabzon'a gitmesi sebebiyle üyesi olduğu Merkez Yönetim Kurulu'ndan uzak düşen Zavaryan'ın örgüt içerisindeki önemi esas olarak 1892 yılından sonra artmaya başladı.[173]

Stepan Zoryan

Stepan Zoryan veya daha çok bilinen örgüt adıyla "Rosdom", 18 Ocak 1867'de Tsğna Köyü'nde doğdu. Çocukluğu, köklü ve varlıklı bir ailenin evladı olarak, münhasıran Ermenilerden oluşan bir çevrede geçti. İlkokul yıllarından itibaren Ermeni dili ve tarihine ilgi gösterdi. Küçük yaşta girdiği kilise korosuyla başlayan müzik çalışmalarını, daha sonraları halk türküleri ve devrimci şarkılar söyleyen müzik toplulukları kurarak sürdürecekti. Köy okulundan henüz mezun olmamışken ailesi tarafından götürüldüğü Tiflis'teki Beklaryan okulunda hazırlık okuduktan sonra 1882'de kaydolduğu Rus devlet okulunu 1886'da bitirdi. Toplumsal meselelere ilgisi okul sıralarında başladı ve sosyalist öğrenciler tarafından kurulan kendi kendini yetiştirme grupları-

173 Khajag, K., 1983. "Simon Zavaryan (Gensakragan noter) (Simon Zavaryan [Biyografik Notlar])". *Simon Zavaryan - mahvan yotanasunamyagin artiv* (Simon Zavaryan - Ölümünün Yetmişinci Yılı Münasebetiyle). Beyrut: Hamazkayin Vahe Setyan Matbaası, C. I, ss. 92-95.

na katıldı. İri cüssesi sebebiyle arkadaşlarının ona taktığı "kotot (ayı yavrusu)" lakabını ömrü boyunca taşıyacaktı. Mikayelyan ve Zavaryan gibi o da Rus devrimci ve düşünsel hareketlerine katıldı, fakat onun için Ermeni kimliği her zaman daha baskın oldu. 1886'da girdiği Novoaleksandrovsk Ziraat Enstitüsü'nden, öğrenci olaylarına katılması sebebiyle uzaklaştırılarak polis nezaretinde doğum yeri olan Tsğna'ya sürgüne gönderildi. Burada Abrahamyan adına düzenlenmiş sahte bir kimlik temin ederek Tiflis'e gitti ve devrimci gruplara katıldı. Tiflis'te Kristapor Mikayelyan ile birlikte bir gizli matbaa kurmayı denediyse de, maddi imkânsızlıklardan ötürü bu işi yürütemedi. Oradan Bakü'ye geçip Abrahamyan adıyla sınavlara girdi ve başarılı olarak Moskova'daki Petrovskaya Ziraat Enstitüsü'ne kaydoldu. Simon Zavaryan'la da burada tanıştı.

Moskova'da da Rus ve Ermeni devrimci hareketlerine katılan Rosdom, 1890 yılında bir öğrenci eylemi sebebiyle tutuklandı ve yine memleketine sürgüne gönderildi. Ermeni Devrimcileri Federasyonu'nun kuruluş kongresi onun sürgünde olduğu döneme denk geldiğinden kongreye katılamayan Rosdom, Tiflis'e ancak örgütün kuruluşundan sonra ulaşabildi. Bundan sonra bütün varlığıyla kendini örgütsel çalışmaya adayarak örgütün Merkez Yönetim Kurulu'nun adeta sağ kolu haline gelmesi, Mikayelyan ve Zavaryan ile samimi bir işbirliği tesis etmesi ve ölünceye kadar örgütün en önemli önder kadrolarından biri olması sebebiyle Rosdom, EDF'nin üç kurucusundan biri olarak kabul edilmektedir.[174]

ERKEN AYRILAN YOLLAR

Khadisyan grubu ve Ardzruni

Bütün Ermeni yurtsever gruplarını bir araya getirecek yeni bir örgütün kurulacağı haberi 1890 ilkbaharında Kafkasya'da Ermenilerin yaşadığı hemen her yere ulaşmış, gözler Tiflis'e çevrilmişti. Orada büyük, güçlü bir komite, bütün ulusu yönetecek merkezi bir kurul teşkil edildiğine, bu kurulun liderliğini Kirkor Ardzruni'nin yaptığına, onun Ermenistan'ı kurtarma vazifesinin başına geçtiğine ve Ermeni zenginlerinin bu faaliyet için milyonlar tahsis ettiğine dair abartılı dedikodular yayılmaktaydı. Yeni örgütün kuruluşu için 1889 sonbaharından beri birbiri ardına toplantılar yapılıyordu. Nihayet 1890 yazında gerçekleştirilen kuruluş kongresiyle, hedeflenen örgütün Ermeni Devrimcileri Federasyonu adıyla kurulduğu ilan edildi.

174 Vratsyan, 1950, ss. 105-106.

Bütün Ermeni gruplarını bir araya getirme amacı adına da yansıyan örgütün kuruluşunda, sağ ve sol, ılımlı ve radikal, milliyetçi ve sosyalist eğilimli her renk ve fikirden, halkın mütevazı kesimlerinden en varlıklı burjuvalara ve soylulara kadar Ermeni halkının bütün sosyal sınıflarından insanlar yer aldı.

Tiflis burjuvazisinin entelektüel temsilciliğini Konstantin Khadisyan, Garo Mirzoyan ve arkadaşları yapmaktaydı. Uzun tartışmalar neticesinde kendisine bağlı grupla birlikte EDF'nin kuruluşunda yer alan Khadisyan, Osmanlı topraklarında girişilecek eylemler için kimya biliminden istifade edilmesini ve Bulgaristan'da bir patlayıcı atölyesi kurulmasını öneriyordu. Başlangıçtaki bu radikal tutumlarına karşın, Khadisyan ve takipçileri, çok geçmeden EDF'den ayrılarak daha ılımlı bir siyaset takip etmeyi ve bilhassa kültürel alanda faaliyet yürütmeyi tercih ettiler.

Benzer bir ayrılık çok geçmeden Krikor Ardzruni ile de yaşanacaktı. EDF'nin her eğilim ve fikirden insanı içeren heterojen yapısı içerisinde Ardzruni taraftarları çoğunluktaydılar. Ardzruni'nin kendisi de EDF'nin kuruluş faaliyetlerine dört elle sarılmış, örgütün yayın organı *Troşak*'ın (Bayrak) ilk bir iki sayısının baş makalelerini o kaleme almıştı. Lakin Rusya'ya karşı gemileri yakma konusundaki isteksizliği sebebiyle, onun bu mesaisi kısa süreli oldu. Bilhassa, Petersburglu bir öğrenci olan Sarkis Gugunyan'ın, aceleci bir tutumla, Osmanlı topraklarına giderek silahlı mücadeleyi başlatmak üzere oluşturduğu yüz yirmi beş kişilik grubun EDF'nin kurulduğu sene Kars üzerinden sınırı geçmesinin ardından başına gelenler ve dahası grubun Rus askerleri ile de çatışmaya girmesi, Ardzruni'nin tutum değişikliğinde etkili oldu.[175]

Hınçaklar

EDF'nin kuruluşuna katılan unsurlardan biri de Hınçaklardı. Hınçak Devrimci Partisi'nin Kafkasya'daki başlıca temsilciliğini Rupen Khanazad yapıyordu. Yeni örgütün kuruluşu için gruplar arası müzakere toplantıları başladığında, Arşak Der Kirkoryan, Batum'da bulunan Khanazad'ın yanına gönderildi ve Khanazad Tiflis'teki gruplar tarafından sürdürülen toplantılara katılmaya davet edildi. Bu görüşmeden iki hafta sonra, Khanazad, partisi tarafından yetkilendirilmiş olarak Tiflis'e geldi ve ilk önce Kristapor Mikayelyan ve Simon Zavaryan ile uzun bir toplantı gerçekleştirdi. Bu toplantıda, Khanazad, adı geçenlere şu soruyu yöneltti: Tiflis'teki gruplar sosyalizm programını kabul ediyorlar mıydı ve acaba onları böyle bir program etrafında bir araya getirmek mümkün olabilir miydi? Hınçak Partisi'nin bu konudaki tutumu belliydi. Türkiye topraklarında faaliyet yürüten Cangülyan, Damadyan, Tjoğk gibi belli başlı Hınçak yöneticileri de kendilerini Marksist-sosyalistler olarak tanımlıyorlardı.

---

175 Varantyan, M., 1992. *H.H. Taşnagtsutyan badmutyun* (E.D. Federasyonu Tarihi). Erivan: Erivan Üniversitesi Yayınevi, ss. 53-56.

Khanazad her ne kadar Hınçakların yeni örgütün kuruluşuna katılacaklarını bildirmişse de, onun -şüphesiz Cenevre'deki parti merkezinin dikte etmesi neticesinde- ayağının tozuyla bu sorunu gündeme getirmesi, Tiflis grupları nezdinde nahoş bir davranış olarak telakki edildi ve tartışmalara yol açtı. Esasen Mikayelyan ve Zavaryan gibi birçokları da, öğrencilik günlerinden beri, sosyalizmin insanlık için en uygun sistem olduğuna, emekçi sınıfları politik, ekonomik ve dini her türlü baskıdan kurtarmak gerektiğine inanmaktaydılar. Ancak onlar, Ermeniler söz konusu olduğunda sosyalizmin olsa olsa bir "uzak hedef" olarak kabul edilebileceğini, zira sosyalizm sözcüğünün kullanılmasının Ermeni toplumunu bıçak gibi böleceğini düşünüyorlardı. Onlara göre, bu tür bir yaklaşım, buna hazır olmayan halkı ve demokrat aydınları uzaklaştıracak, sonuç olarak birliği dinamitleyecekti; oysa hâlihazırda önlerinde duran görev, sultanın zorbalığına karşı genel bir mücadeleyi başlatmak için bütün Ermeni yurtseverlerini bir araya getirmekti. Hınçaklar ise, kendilerinin EDF'ye katılabilmesi için örgüt programının açıkça sosyalist karakterde olmasını olmazsa olmaz koşul (*conditio sine qua non*) olarak ileri sürmekteydiler. Uzun tartışmalar sonucunda, *Mşak* grubunun programında yer alan "halkın ekonomik ve siyasi özgürlüğü" formülü benimsenerek bu sorunun aşılmasına çalışıldı. Khanazad, bu ara formüle razı olmakla birlikte, eleştirel tutumunu sürdürerek, "sosyalist programın ve sosyalistlerin, burjuva liberal akımların oyuncağı haline getirildiğini" savunmaya devam etti. Cenevre'de bulunan Hınçak yönetimi ise böyle muğlak bir programı asla kabul etmeyeceğini bildirdi.

Kuruluş kongresinde, Hınçaklarla bir diğer tartışma da yeni örgütün merkezinin nerede olacağı konusunda yaşandı. Tiflis'teki gruplar, Osmanlı sınırına yakın ve "Ülke"de sürdürülecek çalışmayı daha yakından yönetme olanağı sağlayacak olması nedeniyle merkezin Tiflis'te konumlanmasında ısrar ederlerken, Hınçak Partisi'nin lideri Nazarbegyan ve eşi, merkezin kendilerinin bulunduğu Cenevre'de olması gerektiğini ileri sürüyorlardı. Khanazad ise örgütsel merkezin Trabzon'da üslenmesini önerdi. Nitekim kısa bir süre sonra Zavaryan ve Arğutyan oraya gönderildiler. Nihayet Hınçaklar Cenevre ısrarından vazgeçtiler; fakat örgütün yayın organı, *Troşak* adıyla Cenevre'de, Kristapor Mikayelyan ve Nazarbegyan'ın editörlüğünde yayımlanacaktı. Bunu müteakiben Hınçak Devrimci Partisi, Ermeni Devrimcileri Federasyonu'na katıldığını ilan etti. Ancak Hınçaklarla yapılan bu birlik de uzun ömürlü olmadı; Cenevre'deki merkezin kararıyla parti EDF'den uzaklaştı ve kendini tecrit etti.[176]

Örgütün kuruluşu sırasında bir araya gelmiş olan gruplardan bazılarının farklı gerekçelerle yollarını ayırmaları neticesinde, EDF yöneticileri, istisnasız bütün Ermeni gruplarını tek çatı altında birleştirme hedefinin fiilen gerçekleştirilebilir olmadığını tecrübeleriyle görmüş oldular. Ni-

176 Varantyan, 1992, ss. 57-60.

tekim bir süre sonra örgütün adı da Ermeni Devrimcileri Federasyonu yerine, Ermeni Devrimci Federasyonu şeklinde kullanılmaya başlandı.

GUGUNYAN'IN "SEFER"İ

EDF'nin kuruluş dönemine damgasını vuran olaylardan biri de, Petersburglu bir öğrenci olan Sarkis Gugunyan'ın Osmanlı topraklarına düzenlediği "sefer"di. Gugunyan, silahlı bir grup oluşturarak Osmanlı topraklarına geçip orada ezilmekte olan Ermeni kardeşlerini kurtarma fikrini kafasına koymuştu. Bunun için önceleri İran'a giderek şahın hizmetine girmeyi, Osmanlı sınırına yakın bir yere yerleşmeyi ve şahın desteğiyle oluşturacağı ordu ile Van bölgesinde eylemlere başlamayı planlıyordu. Bu amaçla İran'daki bazı Ermeni ileri gelenleri ile irtibata da geçmişti.

Gugunyan, 1890 yılının Mayıs ayında birtakım arkadaşlarıyla birlikte Tiflis'e gelerek Krikor Ardzruni ile görüştü. Gugunyan'ı gayet sıcak biçimde karşılayan Ardzruni, onu, İran şahından destek alma planının gerçekleştirilemez olduğuna ikna etti. Bunun üzerine grubuyla birlikte, EDF'nin kuruluşunda yer alan Genç Ermenistan örgütü çevresine giren Gugunyan, etrafına gönüllüler toplamaya başladı. Silah satın almak üzere para temin etmek için Ardzruni'ye başvurdu ve onun sosyal ilişkileri aracılığıyla Ermeni zenginlerinden Arakel Dzaduryan'dan 5.000 ruble bağış aldı.

Genç Ermenistan örgütünün de desteğiyle, Gugunyan, düşman sınırını aşmak, Kürtleri katliamdan geçirmek,[177] kargaşa çıkarmak ve Avrupa'nın dikkatini Ermeni davası üzerine çekerek Berlin Antlaşması'nın 61. maddesini uygulatmak amacıyla yüzlerce gençten oluşan bir grupla çalışmaya başladı. Bu arada Gugunyan'ın silahlı bir kuvvet oluşturup Osmanlı Ermenilerine yardıma gideceği haberi Kafkasya Ermenileri arasında giderek yayıldı. Bilhassa oralarda göçmen olarak bulunan Eleşkirtli, Muşlu, Vanlı ve sair Osmanlı Ermenilerinden gençler, Abdülhamid kıyımlarının intikamını alacağına inandıkları bu harekete gönüllü olarak katılmaya başladılar. Silahlı grubun oluşturulması ve teçhiz edilmesi zaman aldı. Bu arada EDF de kurulmuş bulunuyordu.

Taşnaklar, Gugunyan'ın girişimine genel anlamda destek vermekle birlikte, hâlihazırdaki politik koşulların böyle bir eylem için uygun ve yapılan hazırlıkların da yeterli olmadığı konusunda onu uyarmaya çalıştılar. Fakat bu uyarılara kulak asmayan Gu-

177 Varantyan'ın ilgili bölümde kullandığı ifade şudur: "ջարդ տալու քիւրդերուն".

gunyan, 22 Eylül 1890'da, 125 kişilik bir grupla Tiflis'ten hareket etti. Ermenistan bayrağı ile birinde Ermeni Kilisesi'nin kurucusu Aziz Krikor Lusaroviç'in resmi, diğerinde ise kadim Ermeni krallığının simgesi olan aslan tasviri bulunan ve üzerlerine Miyutyun Hayasdani (Ermenistan Birliği) ibaresinin kısaltması olan M.H. harfleri işlenmiş iki sancak taşıyan, "sürmeli" ve "aynalı" tabir edilen tüfeklerin yanı sıra tabanca ve hançerlerle silahlanmış olan grup, yüz kadar papaz ve kalabalık bir Ermeni topluluğu tarafından uğurlandı.

Sınırı aştıktan kısa bir süre sonra silahlı Kürt aşiretleri ile karşılaşarak çatışmaya giren grup, top ile teçhiz edilmiş bir Türk nizami birliğinin Kürtlere yardıma gelmesiyle birlikte verdiği kayıpların artması üzerine, Rus sınırına doğru geri çekildi. Fakat burada da karşılarına sınır devriyesi Kazak süvarileri çıktı. Gugunyan, grubun amacını izah edince Rus askerlerinin geçmelerine izin verecekleri düşüncesiyle ateş açılmamasını emretti, ancak Kazaklar onlara doğru hücuma geçti. Bunun üzerine Gugunyan, yanındakilere kaçarak uzaklaşmalarını, kendisinin geride kalıp grubun amacını Ruslara anlatacağını söyledi. Böylece gruptan 60-70 kadar adam kaçıp kurtuldu. Gugunyan'ın da aralarında olduğu 43 kişi esir alınarak götürüldü. 1892 yılında Kars'ta yapılan yargılamada, savcı, sancaklarındaki M.H. harflerinin "Miyutyun Hayasdani" değil, "Miatsyal Hayasdan (Birleşik Ermenistan)" ibaresinin kısaltması olduğunu ve grubun sadece Osmanlı Devleti'nin değil Rus Çarlığı'nın da aleyhinde faaliyet yürüttüğünü ileri sürdü ve gruptan 27 kişinin tutuklanarak Sibirya'ya sürgüne gönderilmesini sağladı. Başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da, Gugunyan'ın bu girişiminin Ermeniler arasında yarattığı heyecan, EDF'nin sonraki gelişmesindeki etkili faktörlerden biri oldu.[178]

EDF KURULUŞ MANİFESTOSU

Yeni kurulan parti, Osmanlı İmparatorluğu'nun hem içinde, hem de dışındaki bütün hareketi merkezi olarak yönetmek üzere, Tiflis'te, "Kentron (Merkez)" adıyla, Kristapor Mikayelyan, Simon Zavaryan, Apraham Tasdagyan, Dr. Hovhannes Loris-Melikyan ve Levon Sarkisyan'dan oluşan bir Merkez Yönetim Kurulu oluşturdu. Kentron derhal Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu vilâyetlerine, Trabzon'a, İstanbul'a, Kuzey Kafkasya'ya, Bakü'ye, İran Azerbaycanı'na ve başka yerlere propagandacılar ve örgütçüler yolladı. Kuruluşun ardından yayımlanan parti manifestosunda, ayrım gözetilmeksizin tüm Ermeniler, Türkiye Ermenilerinin politik ve ekonomik kurtuluş mücadelesine omuz vermeye davet ediliyordu.[179] Ermeni Devrimcileri Federasyonu imzalı manifesto şu şekilde kaleme alınmıştı:

178 Varantyan, 1992, ss. 65-71.
179 Dasnabedyan, 1988, s. 21.

Ermeniler!

Bugün Ermeni sorunu yeni bir döneme girmektedir. Çağlar boyunca köle olan Türk Ermenistanı özgürlük talep ediyor.

Henüz düne kadar boynu eğik, Avrupa yardımına ricacı olan Ermeni, bugün yabancılara bağlanan ümidin halüsinasyondan ibaret olduğuna ikna olarak, hakkını, varlığını, namusunu, ailesini, kendi eliyle savunmaya karar vermiştir.

Ermeni halkı yüzyıllardır Türk zorbalarının boyunduruğu altında ezilmektedir.

Çağlar boyunca o ekmiş, fakat asla meyvesine o mazhar olamamıştır; soyguncu hükümdar elinden gasp etmiştir. Çağlar boyunca onun kutsal bildiklerine hakaret edilmiş, fakat Ermeni bunların tümüne katlanmış, sabırla, vatan toprağını teriyle sulamayı sürdürerek göğüs germiştir... Sanki Ermeni, çağlar boyunca, özgürlüğünü kültürel yoldan elde edebileceğini insanlığa ispat etmek istemiş gibidir. Medeni Avrupa, Türklerin Ermenistan'daki barbarlığına son vermeyi vaat etti. Ancak yıllar yılları izledi ve Ermenilerin kendi vatanlarındaki durumu, iyileşmek bir yana, daha da ağırlaştı ve şimdi hepten katlanılmaz oldu, cehennem hayatına döndü. Ermeniler gibi sabırlı bir milletin bile, varlığını, böyle bir ülkede sürdürmesi mümkün değildir.

Fakat sabrın da sınırları vardır. Dayanılmaz suiistimaller nihayet Ermenileri uyandırmıştır; bugün onlar özgür olmaya ya da ölmeye ant içmişlerdir. Ve Erzurum ile İstanbul şikâyetçi olarak cesurca ayağa kalkarken, Ermeniler artık dilenmiyorlar, ellerinde silah, talep ve yine talep ediyorlar...

Sultan korkmuştur, Türk hükümeti aklını kaybetmiştir.

Bugün Avrupa, karşısında, kendi insan haklarını korumaya başlamış bütün bir halkı, bütün bir milleti görmektedir.

Bu millet artık gücün kendi içinde olduğunu anlamaktadır. Dünün köle ve sabırlı Ermenisi bugün bir devrimciye dönüşmüştür.

Ermeni sorunun çözümünü ertelemek bugün artık imkânsızdır. Böylesi bir tarihî dönüm noktasında her bir ciddi vatanseveri ilgilendirecek ilk mesele, bütün devrimci güçlerin birliği ve federasyonu meselesidir.

Bu devrimci fikrin bayraktarı, buradan tüm Ermenileri aynı bayrak altında toplanmaya çağıran "Ermeni Devrimcileri Federasyonu"dur.

"Ermeni Devrimcileri Federasyonu", bir örgüt olarak yeni yeni ortaya çıkıyor olmasına karşın, çok eskiden beri çalışan grupların birliğidir; Taşnaktsutyun'un isteği, merkezlerini bir araya getirmek suretiyle tüm güçleri birleştirmektir.

Amacını Batı Ermenistan'ın siyasi ve ekonomik bağımsızlığı olarak belirlemekle, "Federasyon", vatanın hürriyeti uğruna kanını son damlasına kadar vermeye yemin ederek, Türk rejimine

karşı bizzat halkın kendisi tarafından başlatılmış olan mücadeleye dâhil olmuştur.

Haydi, hepimiz hürriyet bayrağını yukarı kaldıran halkla birleşelim. Kim halkı izlemez ve ona sırtını dönerse, o, halkın düşmanıdır.

Öyleyse kardeşler, kutsal vazife uğruna, genel düşmana karşı birleşelim.

Ve siz, gençler, her zaman ve her yerde yüce fikirlerin savunucuları, halkla birleşin. Ve siz, ak saçlı yaşlılar, bilgeliğiniz ve tecrübenizle gençliği destekleyin ve ona şevk verin.

Ve siz, zenginler, düşmana karşı bağrını açan halkın kendini koruyabileceği silahı elde etmesi için keselerinizin ağzını açın.

Ve sen, Ermeni kadını, bu kutsal davaya ilham ver.

Ve sen, Ermeni din adamı, hürriyet için savaşan askeri kutsa.

Durmanın zamanı değil.

Ermeniler, birleşelim ve hürriyet uğruna kutsal vazifeyi yiğitçe adım adım yerine getirelim![180]

180 *Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar* (E.D. Federasyonu Tarihi İçin Materyaller), 1985. C. II. H. Dasnabedyan (ed.). Beyrut: Hamazkayin Vahe Setyan Matbaası, s. 9.

EDF'nin kurucuları. Soldan sağa: Stepan Zoryan, Krisdapor Mikayelyan, Simon Zavaryan

Sarkis Gugunyan ve "sefer"ine katılanlardan bir bölümü Rusya'da hapishanede tutuldukları sırada

III. KISIM

EDF'NİN İDEOLOJİSİ VE PROGRAMI

EDF'NİN İDEOLOJİSİ

Çeşitli eğilim ve sosyal kökenlere sahip Ermeni gruplarını bir araya getiren bir çatı örgütü olarak kurulan EDF'nin ideolojik söylemi de kaçınılmaz bir biçimde bu heterojen yapısına uygun olarak şekillendi. Karşılıklı olarak birbirlerini "şovenist" ve "kozmopolit" olmakla itham eden milliyetçiler ile Rus popülizminin etkisi altındaki sosyalistlerin "Osmanlı Ermenilerini kurtarma" ortak paydasında buluşarak aynı çatı altında bir araya gelmesi, ortaya EDF'nin programına da yansıyan, eklektik bir parti ideolojisi çıkardı.

Taşnaktsutyun'un ideologlarından Vahan Navasartyan, kuruluşundan itibaren EDF'nin ideolojisine yön veren belli başlı temaları şöyle saymaktadır: "sosyalizm", "bağımsızlık", "demokrasi", "vatan ve millet", "federasyon", "birey ve toplum", "özgürlük", "ademimerkeziyetçi örgütsel form".[181] EDF'nin aslî kurucuları olarak kabul edilen Mikayelyan-Zavaryan-Zoryan (Rosdom) üçlüsünün her biri, Narodnaya Volya'nın takipçisi olduğu popülist sosyalizm ekolünün rahle-i tedrisinden geçmiş, kendilerini sosyalist olarak tanımlayan insanlardı. Nitekim EDF'nin ilk programının Rosdom tarafından kaleme alınan giriş bölümünde de Marksist fikriyatın izleri belirgindir.

Bununla birlikte EDF'nin kurucuları, Hınçak Devrimci Partisi'nin aksine, sosyalist bir programın Ermeni toplumunun hâlihazırdaki gerçekliğine uygun düşmediği, Osmanlı Ermenilerinin objektif biçimde tespit edilecek gerçek ihtiyaçlarına ve potansiyeline dayandırılmış hedef ve talepler formüle edilmesi gerektiği kanaatindeydiler. Bu nedenle EDF'nin ilk programında, bağımsızlık, demokrasi, sosyalizm terimlerinin kullanılmasından mümkün olduğunca kaçınılarak, Osmanlı Ermenilerinin içinde bulunduğu siyasi, sosyal ve ekonomik koşulların silahlı ayaklanma yoluyla değiştirilmesini öngören bir "ulusal kurtuluş" perspektifi ortaya konmaktaydı.

Ancak daha sonraları, 1905'te çarlığa karşı ve başarısızlığa uğrayan ilk devrim sırasında, Rusya'da giderek büyümekte olan devrimci harekete de kayıtsız kalamayan EDF, Kafkasya'daki

181 Navasartyan, V., 1983. *H.H.T. kağaparaganutyunı* (E.D.F. İdeolojisi). Beyrut: Hamazkayin Vahe Setyan Matbaası, s. 22.

parti örgütlerinin baskısıyla "Kafkaslar İçin Eylem Planı" adlı yeni bir programatik metin yayımlayacaktı. Parti'nin dikkatini esas olarak Rusya'daki devrimci harekete kaydırması anlamına gelen bu metin karşısında Osmanlı Ermenilerinin kurtuluş davasının ihmal edildiğini düşünen pek çok parti üyesi ile yaşanan gerilimler neticesinde iç uyumunu yitiren EDF, muhalif grupları uzlaştırmayı ve partinin birliğini sağlamayı ancak 1907'deki Dördüncü Dünya Kongresi'nde başarabilecekti. Bu kongrede kabul edilen yeni program ise, eskisine nazaran çok daha belirgin bir sosyalist yönelimle kaleme alınacaktı.[182]

EDF'NİN PROGRAMATİK HEDEFLERİ

Ermeni Devrimci Federasyonu'nun 1892 yılında Tiflis'te gerçekleştirilen ilk Genel Kongre'sinde kabul edilen program şu şekildeydi:

ERMENİ DEVRİMCİ FEDERASYONU PROGRAMI[183]

İnsanlığın medeniyet yoluna girdiği, onun kendi tarihine sahip olmaya başladığı zamandan beri, her vakit ve her yerde, hükmedenleri ve hükmedilenleri, ezenleri ve ezilenleri, eziyet edenleri ve eziyet edilenleri görüyoruz. Acı çekenlerin feryat ve figanları, emekçinin ağır iniltisi, her yerde, bedavacı egemenlerin sevinç çığlıklarıyla birlikte kulağımıza ulaşıyor. Bu, geçmişte böyleydi, bugün de böyledir, ancak gelecekte böyle olmayacaktır -biz bundan eminiz. Egemen sınıflar gerek fiziken, gerekse manen giderek daha fazla çökerken, emeğin de gitgide haklarını elleriyle söküp aldığını, ezilen unsurun devasa adımlarla nihai zaferine doğru yaklaştığını çok iyi görmekteyiz. Ve o unsur, mutlak zafere, ancak her türden sınıflar ortadan kalktığında, üretim araçları ve üretilenlerin mülkiyeti nihai olarak emekçinin mülkiyetine dönüştüğünde, insanlar üzerindeki hükümetin yerini, şeylerin idaresi aldığında ulaşabilir.[184]

Fakat arzulanan o geleceğe ulaşmak nasıl mümkün olacaktır?

Bir zamanlar, insanlığın tüm acılarını tedavi etmek, hüküm süren eşitsizlikleri yok etmek, eşitlik, özgürlük ve kardeşliği tesis etmek için şu veya bu öğretiyle, kendilerine ait bazı "inanç amen-

182 Dasnabedyan, 1988, ss. 29-31.

183 Külkhantanyan, A., 1987. *H.H. Taşnagtsuyan araçin dzrakirı yev nra heğinagnerı* (E.D. Federasyonu 'nun İlk Programı ve Onu Kaleme Alanlar). Atina: EDF Bürosu Yayını, ss. 47-61.

184 Son cümlenin menşeinin Engels'in Anti Dühring'indeki şu ifade olduğu anlaşılmaktadır: "Kişilerin hükümeti (*gouvernement*) yerini şeylerin idaresi (*administration*) ve üretim işlemlerinin yönetimine (*direction*) bırakır. Devlet 'ilga' edilmez, *söner*." Engels, F., 1995. *Anti-Dühring*. 3. baskı. Kenan Somer (çev.). Ankara: Sol Yayınları, s. 400.

tüleri"yle ortaya çıkan hümanist reformcular (ıslahatçılar) vardı. Öğretilerinin haklılığına inanmış, yüce duygularla coşmuş, her türlü mahrumiyeti üstlenmeye hazır, fikirlerini somutlaştırmak için hayatlarını feda eden bu reformcular, bütün insanlığa kendilerine baktıkları gibi bakıyorlardı.

Onlar, bütün insan toplumunun kendileriyle aynı duygulara, aynı adanmışlığa sahip olmasının, öğretilerinin hemen yarın gerçekleşmesinin mümkün olduğuna, bunun için yalnızca vaaz etmenin, haklılıklarını idrak ettirmenin ve örnekler göstermenin gerektiğine inanmışlardı.

Çağlar geçti, bir öğreti diğerlerine üstün geldi, sayısız reformcu kendini feda etti, fakat böylece gördük ki insanlığın bir bölümü -ki onun ikna edilmesi gerçekten zorunludur, zira adaletsizliğin anahtarını elinde bulundurmaktadır- henüz hâlâ ikna olmamıştır, ikna olmayı istememektedir ve hiçbir biçimde de ikna olmayacaktır, çünkü bu onun işine gelmemektedir. Haydi ikna edelim medenileşmiş İngiliz lordunu, İrlandalıları ezmeye hakkı olmadığına; haydi ikna edelim en yüksek tahsili yapmış fabrikatörü, cebini işçinin emeğiyle haksız şekilde doldurduğuna ve nihayet, haydi ikna edelim Kürdü, Eleşkirtlinin evine ve ailesine el koymaya ahlaken hiçbir hakkı olmadığına...

Tarihin acı ve acımasız dersleri, insanlığın ezilen kısmının kendi acınası halini idrak etmesinin, ona ikna olmasının, onu iyiye dönüştürmeyi arzu etmesinin henüz daha yeterince başarılamamış olduğunu, bunun yanı sıra fiili iktidarı ele geçirmenin de zorunlu olduğunu bariz bir biçimde yekten göstermektedir. Fakat o fiili iktidar birdenbire gerçekleşmediği, mevcut koşulların sonucu olduğu ve ancak bu koşulların değişmesine bağlı olarak değişebildiği için, istediği kadar idealist olsun hiçbir halk örgütünün o iktidarı bir seferde gerçekleştirmesinin mümkün olmadığı ve o idealist örgütün iktidara yalnızca mevcut koşullarda iyileştirmeler yaparak ulaşabileceği açıktır.

İşte tam da bu sebeple, biz şu veya bu ütopyacı (mutasavver) teorinin savunucusu olarak ortaya çıkmadık, hayatımıza "amentüleri" ile birlikte şu veya bu "inancı" sokmayı amaçlamıyoruz, halkımıza hâlihazırda şu veya bu idealist halk örgütünün tüm ince teferruatını sunmuyoruz. Amacımız, programımızın yaşamsal olmasıdır; dikkatimiz esas olarak ülkemizin güncel durumu üzerine odaklanmıştır. Gayemiz, hayatımızda hâlihazırda mevcut olan koşulları tavizsiz ve adil bir eleştiriye tabi tutmak, çilekeş halkımızın mustarip olduğu bütün o acıları tüm çıplaklığıyla ortaya koymak, o acıların esas sebeplerini sosyal bilimin pozitif yasalarına dayanarak izah etmek ve aynı zamanda o acılara yol açan koşullara (faktörlere) karşı acımasızca savaş açmaktır. Bu güncel durumu söz konusu pozitif yasalara ve ülkenin hâlihazırdaki ko-

şullarına dayanarak deşiyoruz, açıklıyoruz, mevcudu değiştirmek için bunu zorunlu sayıyoruz.

Şimdi hayatımızın ne gösterdiğine bakalım:

Türkler ülkemize egemen olduktan sonra, halkımızı tek vazifesi sadece çalışmaktan, üretmekten ibaret olan bir kast (zümre) haline dönüştürmek için her türlü çaba ve emeği sarf ettiler. Bu halkın sürekli tabiiyet altında tutulması, onun kan, ter ve mahrumiyet içinde meydana getirdiği emeğin aşağılanarak emilmesi gerekiyordu. İşte bunun için bu halkın savaşçı ruhunu öldürmek zorunluydu ki davar gibi çalışsın ve hâkim unsuru kendi emeğiyle beslesin. Türkler aristokrasimizi yerle bir ettiler ve zorla onun yerine geçtiler, halkın elinden kılıcı, tüfeği, kendilerini müdafaa edecek her türlü silahı aldılar, ona yalnızca saban ve kazmayı bıraktılar. Bizi askerlik hizmetinden dışladılar ve askerlik karşılığında bizden, askerleri ve sayısız memurları için türlü türlü vergiler alıyorlar, bir gün o silahın kendi kafalarına doğrultulacağı korkusuyla, en aşırı olaylarda dahi bir kez bile bizim yardımımıza başvurmadılar. Türkler bizi, tek kelimeyle, aynı Spartalıların elinin altındaki İlotların (kölelerin) durumuna sokmaya niyetlenmişlerdi. Anlatılması uzun sürecek çeşitli sebeplerle, ne mutlu ki bunda başarılı olamadılar, bu niyetleri tam olarak gerçekleşmedi. Fakat yine de böylece, ülkenin halkı içinde, cebrî fizikî güç üzerine bina edilmiş, birbirinden ayrı iki -kast değilse bile en azından- sınıf ortaya çıkıyordu: bir tarafta imtiyazlı Müslüman unsur, diğer tarafta sayısız siyasi haktan mahrum edilmiş Hıristiyan halk. Zaman içerisinde, bilhassa ülkenin ekonomik gelişimi sayesinde, bu iki sınıf arasındaki fark kademeli olarak azalmış, fakat yine de tamamen ortadan kalkmamıştır ve hâlâ ciddi biçimde hissedilmektedir. Şimdi bu eşitsizliği koruyan, ona güç veren Türk hükümetidir. Öyleyse o hükümeti bertaraf etmek, kanun önünde milliyet ve iman eşitliğini elde etmek gereklidir.

Bunun dışında, ülke nüfusu arasında kültürel açıdan da dikkat çekici bir eşitsizlik hüküm sürmektedir. Nüfusun bir bölümünü oluşturan Kürtler henüz yarı-vahşi bir çadır hayatı sürmektedirler ve barışçıl çiftçi sınıfına varoluşları icabı düşmandırlar. Yukarıda değinilen eşitsizlik sebebiyle Ermeni çiftçi halkı, kendini savunmaktan aciz bir hale düşmüştür. Ve Türk hükümeti, kültürel bakımdan daha gelişmiş, barışçıl, çalışkan unsura yardım etmek yerine, o haydutların arkası kesilmeyen saldırılarını engellemek yerine, onları şu veya bu vasıtayla barışçı meşguliyetlere yönlendirmeye çalışmak yerine, tam tersine o haydutları bizzat kendisi cesaretlendirmekte, onların çaldıklarının bir kısmını pay olarak hep kendine ayırmakta ve nihayet, kesin bir biçimde onları alenen kendi verdiği tüfeklerle silahlandırmaktadır.

Türk hükümetinin bilhassa Ermenilerin gözünde taşıdığı bu olumsuz anlam, genel itibarı ile onun bütün tebaasının gözünde de aynıdır.

Başlangıçta, Türkler bizim taraflara yeni geldiklerinde, henüz Türklerin her biri asker iken, Türk hükümeti neredeyse tek bir yönetim organı dahi teşkil etmedi; hükümet demek Türk halkının bütünü demekti ve Türklerin hepsi birden bağımlı halkların kanını emiyordu. Fakat böylesine geniş bir teşkilatın çalıp çırparak varlığını koruması mümkün olmadığından ve ne kadar çalışkan ve üretken olursa olsun bağımlı halklardan hiçbirinin hem kendisini, hem de Türkleri emeğinin ürünüyle besleme imkânı olmadığından, Türk halkının kahir ekseriyetinin yerleşik işlere yönelmesi gerekiyordu, bağımlı milletlerin emeğiyle yaşama imtiyazını, ülkenin hâkim unsuru haline gelen, kendi içindeki daha güçlü, daha becerikli, daha kurnaz bir kesime terk ederek, mecburen onun da üretmesi gerekiyordu. Bu da yeterli değildi. Yerleşik işlere yönelmiş Türk unsuru, yalnızca bağımlı milletleri ezme hakkından feragat etmeye mecbur bırakılmadı, aynı zamanda gitgide kendisi de onların durumuna düştü ve gerek kendi aristokrasisi, gerekse de kendi hükümeti tarafından aynı şekilde ezilmeye başladı.

İşte tüm barışçıl tebaasının göğsü üzerine kurşun gibi binen, halktan alabildiğince ayrışmış olan bu yönetici aygıttır. Günümüzde bu aygıt, sayısız sürekli ordu birliklerine, toplara, son model tüfeklere sahiptir; polisler, kalabalık bir muhbir ordusu, cellatlar onun emrindedir; hapishaneler ve sürgün yerleri onun elinin altındadır, sahip olduğu bu kuvvetle ezmekte ve kan emmektedir... Ve bu kan emme hakkını onun elinden kapmaya veya bu haktan onu tümüyle men etmeye cüret edenin vay haline... İster Arap isyancı, ister Türk softa, isterse Ermeni devrimci olsun, onun gözünde hepsi birdir. Böylelerine karşıdır askeri birlikler, jandarmalar; böyleleri için hazırdır hapishaneler, sürgünler, darağaçları. İnsanın ruhsal dünyası her taraftan tutsak edilmiştir, basın takip altındadır, söz takip altındadır, vicdan takip altındadır.

Bütün bunlara son vermek yalnızca zora dayalı bir devrimle mümkündür ve biz de ona başvuruyoruz; bu rezil boyunduruğu silkip atmak, çağdaş monarşik zorba rejimi (nizamı) yok etmek, milletlerin güç birliğini, emeğin güvencesini, vicdan, söz ve inanç hürriyetini elde etmek gereklidir.

Sadece o harici boyunduruğu uzaklaştırmakla, özerkliği kazanmakla, yukarıda belirtilen siyasi hakları elde etmekle de biz henüz amacımızı gerçekleşmiş sayamayız; bu işin yalnızca bir bölümüdür. Emekçinin kendi emeğinden layıkıyla yararlanmasını, yalnızca bununla güvence altına almamız mümkün değildir. Günümüz koşullarında henüz kendini mutlak biçimde bütün gücüyle ifade etme olanağı olmayan, zorba rejim altında açık biçimde

ezilen ve hâlihazırda nispeten zayıf olan emekçi sınıfının menfaati karşısına da bir iktidar dikilmiştir. O iktidar, ekonomik gelişme ve onun sonucu olan ekonomik eşitsizliğin iktidarıdır.

Ülkemizde ekonomik eşitsizlik, her yerde olduğu gibi, üretim araçlarının işbölümü ile birlikte, bireyin kendi varlığını sürdürebilmesi için gerekli olandan daha fazlasını üretmesinin mümkün hale geldiği zaman doğmuştur. Ve üretim araçlarının işbölümü ile eş zamanlı olarak üretimin parçalara bölünmesi de öne çıktığından, avcıların yanı başında, hayvancılık yapanlar, çiftçiler, zanaatkârlar da zuhur etti, böylece kaçınılmaz biçimde, bu farklı iştigal konularına sahip sınıf ve bireylerin arasında ürün değiş tokuşunu, diğer deyişle ticareti yerleştirmek zorunlu oldu. Üretim fazlasının elden ele geçmesi, bir yerden diğerine taşınması işte o zaman mümkün hale geldi, bireyler veya topluluklar kendi çevrelerinde zenginlik biriktirme olanağına sahip oldular, işte o zaman toplum içinde ekonomik eşitsizliğin sürekli iktidarı meydana çıktı. Değiş tokuşu kolaylaştırmak için devreye sokulan para, toplumsal ilişkilerde giderek daha çok rol oynamaya başladı. Keza para sahibi de, tıpkı fiziki iktidar sahibi gibi, kendisi çalışmayıp, üretmeyip, ter dökmeyip, yüzlerce, binlerce emekçi sayesinde debdebeli bir hayat sürebiliyordu.

Para babası bizde de yavaş yavaş sağlam bir konum elde etmeye ve ülkemizin birkaç ekonomik fonksiyonunu (işlevini) eline geçirmeye başladı, fakat ülkenin bütün ekonomik hayatına el koymayı henüz başaramadı; o henüz üretimde, para babalarının kiralık işçilerin eliyle topraklarını sürdükleri, atölyelerini işlettikleri vs iktisaden daha gelişmiş ülkelerde olduğu kadar dolaysız paya sahip değildir. Bizde para babası henüz ya üreticiler ve tüketiciler arasında -kendisine bağımlı olan her iki taraftan da menfaat elde ederek- aracılık yapmakta veya şuna buna, bilhassa da üreticiye yüksek faizle ödünç para vermektedir; yani o ya tacirdir ya da tefeci. Dolayısıyla asıl üretici kapitalizm bizde hâlâ o kadar önemsiz ve o kadar rüşeym halindedir ki onun hakkında daha fazla konuşmak lüzumsuzdur.

Para babası-tefeci sınıfı, bütün ülkeyi kendi ağıyla kaplamıştır ve sıklıkla devlet memurlarıyla, aristokratlarla ve kilise adamlarıyla el ele vererek, demir pençesiyle emekçi halkın kanını sızdırmaktadır. Sahip olduğu güç sayesinde, kendisi için yumuşak bir makam koltuğu yaratmayı, türlü türlü imtiyazları ele geçirmeyi ve vergilerin olanca ağırlığını zavallı emekçi halkın üstüne yıkmayı başarmıştır. Para babası-tefeci, kaçınılmaz biçimde ülke nüfusunun tüm tabakaları ile çatışma halinde olan bir unsur olmuştur, kâh üretici, kâh tüketici, kâh üretim araçlarından yoksun emekçi, kâh eğlence peşine düşmüş soylu ona başvurur. Gündelik masrafını kapatmak ve borcunu ödemek için hükümet de ona müracaat

eder. Dahası münasebetsiz Türk hükümeti, sayısız kez, aptal memurlarından dolayı kendisini vergi toplama konusunda aciz bularak, mecburen para babası-tefecilerin aracılığına başvurur. Böylelikle para, gerek ezilmiş emekçinin, gerekse kendini beğenmiş hükümdarın önünde başını eğdiği o iktidara dönüşür.

Para beynelmileldir, ne millet, ne din tanır, herkese eşit gözle bakar, ayırım yapmadan ezer Ermeniyi de, Türkü de, Kürdü de, Yezidiyi de; hiçbir kutsal değeri, hiçbir geleneği tanımaz, aşiret yapısını yerle bir eder, geleneksel ailenin içinde kargaşalıklar çıkarır, cemaat hayatını bozar. İktisaden daha gelişmiş ülkelerde gördüğümüz gibi, para öylesine çok gelişir, onun dönüştürücü iktidarı öylesine çok kuvvetli hale gelir, iktisadi eşitsizlik öylesine çok göze çarpar, zenginler ve fakirler arasında öylesine derin bir uçurum açar ki sonunda gelinen yerde bu eşitsizlik zirveye ulaşır; ülke nüfusu açık biçimde iki sınıfa ayrılmıştır: sayıca az fakat ülkenin zenginliğine malik burjuvazi ve sayısı çok kalabalık, günlük ekmeğinden yoksun proletarya (işçi sınıfı).

Günümüzde hem bu ekonomik kötülüğe karşı, hem de bu ekonomik olarak sömürücü sınıfa karşı mücadele ediyoruz. Ve hâlihazırda mevcut komünal prensipleri her türlü araçla korumayı vazife olarak önümüze koyuyoruz. Bugün yarın iktisaden daha gelişmiş ülkelerdeki proletaryanın devrimiyle kurulacak sosyal örgütlenmeye daha hazır bulunmak amacıyla, komünal mülkiyeti ve komünal emeği yaygınlaştırmak için çalışıyoruz.

Bu genel teori açıkça göstermektedir ki Türkiye Ermenistanı'nın durumu birçok yönden, tek kelimeyle korkunçtur.

Halkı bu katlanılmaz durumdan kurtarmak, onun insanlığın genel gelişim hamuruna katılabileceği koşulları yaratmak, sadece devrimle mümkündür.

Her insanın yediği ekmeği alın teri ile kazanması gerektiğini, herkesin eşit emekle eşit yaşama hakkından yararlanabileceğini bir prensip olarak kabul ederek,

Bütün dünyanın kültürel tarihinin binlerce yıllık süreç içerisinde bize, tüm halkın kaderini, sahip olduğu konumu babadan oğula geçen fiziki ve maddi güce ve hatta eğitime borçlu olan tek bir sınıfa teslim etmenin, hükümet çarkını herhangi bir sınıfın eline vermenin, o sınıfı ezen unsura dönüştürmek, halkı küçük bir azınlığa ve aynı zamanda ahlaksız politikacılara köle yapmak anlamını taşıdığını dikkate alarak,

Kamusal hayatın akışının, tekil bireyin vahşi eğilimlerini dizginleyerek ve büyük oranda maddi, ekonomik eşitsizlikle bağlantılı baskıyı azaltarak, bizi kardeşlik ilkelerine, sosyal, komünal müesseselere doğru götüreceğini dikkate alarak,

Bütün bunları göz önünde bulundurarak şunu amaçlıyoruz:

AMAÇ

"Ermeni Devrimci Federasyonu"nun amacı bugün aşağıdaki talepleri ortaya koyarak Türkiye Ermenistanı'nda siyasi ve ekonomik özgürlüğü ayaklanma yoluyla elde etmektir:

Geleceğin özgür Ermenistan'ında hüküm sürecek halkçı-demokratik yönetim, umumun menfaatlerine hizmet edecek şekilde, mutlaka, seçime katılmak için herhangi bir gelir düzeyi aranmaksızın, tüm yetişkin nüfusun eşit seçme hakkı üzerine bina olunmalıdır ve umumun menfaatlerinin gerçekten korunabilmesi için, tüm idari işlemlerden başlayarak seçim prensibi, en dar taşra ve cemaat ölçeğinden daha geniş ölçeğe doğru uygulanmalıdır,

1. En sert tedbirlerle can ve çalışma güvenliğinin sağlanması,
2. Farklı milliyetlerin ve inançların kanun önünde eşitliği,
3. İfade, basın ve toplantı özgürlüğü,
4. Topraksızlara toprak verilmesi ve köylünün topraktan istifade imkânının teminat altına alınması,
5. Her türlü verginin miktarının, halkımız içinde çağlardır derin bir biçimde kök salmış kademeli vergi toplama ilkesi temelinde, herkesten verebileceği kadar belirlenmesi,
6. Gor [Bedavaya çalıştırma, toprak sürdürme], pegar, angarya, olam ve sair her türlü zorla ve karşılıksız çalıştırmanın ortadan kaldırılması,
7. Askerlik vergisinin kaldırılması, yer ve zamanın gereğine göre askere alınmanın uygulanması,
8. Halkın aydınlanmasına her yönden yardımcı olunması, eğitimin mecburi kılınması,
9. Halk arasında komünal prensipler temelinde yeni usuller yerleştirerek ve ihracat araçlarını genişleterek halkın üretkenliğinin arttırılması,
10. Ermenistan topraklarının yerel ve tarihsel koşullarının etkisiyle gelişen sosyal vakıfları, usulleri geliştirerek köylünün, zanaatkârın komünal prensiplerine güç verilmesi; bu vakıfların faaliyet sahalarının mahalleden, köyden başlayarak taşraya kadar ve sonra devletin tamamına kadar genişletilmesi ve böylelikle toplumun her bir ferdinin doğal ve gündelik yaşamının tesadüfi darbelere karşı tamamen teminat altına alınması.

ARAÇLAR

"Ermeni Devrimci Federasyonu " ayaklanma yoluyla hedefine ulaşmak için, bir yandan hükümete karşı kesintisiz ve güçlü bir kavga vermenin yanı sıra, gerek Ermenileri, gerekse diğer unsurları (Asuriler, Yezidiler, Kürtlerin bir kısmı, barışsever Türkler

ve saire) sıkıntıya sokan genel şartlara karşı da savaşan devrimci gruplar oluşturur. Bu doğrultu, sahip olduğu genel önemin ötesinde, diğer unsurların [bize] iştirakini sağlamasa bile, en azından [bize karşı] muhalefet güçlerinin nötralize edilmesini sağlayacaktır.

Devrimci gruplar aşağıdaki araçlarla faaliyet yürütürler:

1. "Taşnaktsutyun"un temel ilkeleri, hedefi doğrultusunda, bunun yanı sıra devrimci faaliyetle bilinçli ilişki [kurulması] için propaganda yapmak (teşvik etmek),
2. Savaşçı gruplar oluşturmak, bunlarla özellikle yukarıda anılan meseleler ve faaliyetlerle meşgul olarak hazırlık yapmak,
3. Halkın devrimci faaliyetini ve ruhunu yükseltmek için, gerek sözle, gerekse de eylemle, her türlü araçla faaliyet yürütmek,
4. Halkı silahlandırmak için her türlü araçla faaliyet yürütmek,
5. Devrimci komiteler oluşturmak ve bunların arasında sıkı bağ kurmak,
6. Ülkeyi ve halkı devrimci bakış açısıyla incelemek ve "Taşnaktsutyun"un [yayın] organına ("Troşak") kesintisiz olarak malzeme toplamak,
7. Para getirecek alanlar oluşturmak,
8. Hükümet memurlarına, muhbirlere, döneklere, tefecilere ve her türlü zalime karşı kavga vermek ve onlara dehşet saçmak,
9. Barışsever halkı, nüfusu, soyguncuların saldırılarından korumak,
10. İnsan ve silah sevkıyatı için yollar oluşturmak,
11. Hükümet kurumlarını tahrip etmek ve yağmalamak.

ÖRGÜT

"Taşnaktsutyun" geçmişin deneyiminden ikna olmuştur ki devrimci faaliyette hak ve talep meselesi olamaz, yalnızca ve yalnızca ahlaki yükümlülük ve tatmin meselesi olabilir. İşte bu temelde, "Taşnaktsutyun" Genel Kongresi, örgüt içinde, sosyal, ahlaki devrimci faaliyete daha uygun düşen ve geçmişte yarım yamalak uygulanmış olan ademimerkeziyet ilkesini yerleştirmeyi kabul etmiştir. İşbu Programı kaleme alan, kararları herkes için bağlayıcılık taşıyan ve Program'da değişiklik yapma konusunda tek yetkili olan Genel Kongre, ademimerkeziyet ilkesi temelinde faaliyet yürüten komiteleri birbirine bağlar, birleştirir.

Örgüt aşağıdaki şekli kabul eder:

1. Gerek şehirlerdeki, gerekse de köylerdeki bütün komiteler, iç işlerini kendilerine özgü biçimde ve bağımsız olarak yürütürler.
2. Taşradaki birkaç grup bir araya gelir ve kendisine ait bir merkez komitesi bulunan bir bölge [örgütü] oluştururlar.
3. Eğer Türkiye Ermenistanı sınırları içindeki köylerde gruplar yok ise, merkez komitenin faaliyeti sınırların dışına yayılır.
4. Her bir üye, içinde bulunduğu komiteye tabi olur (ademimerkeziyet bireysel değil, grupsaldır).
5. Komite bulunmayan yerdeki "Taşnaktsutyun" üyesi, en yakın komiteyle irtibat halinde olmak suretiyle, bağımsız faaliyet yürütür.
6. Taşnak komiteleri ve üyeleri için katı yoldaşlık hukuku uygulanır.
7. Herhangi bir komite üyesinin yanlışı veya suiistimali kendi komitesince, bütün komiteninki ise bağlı olduğu bölge komitelerinin temsilcilerince soruşturulur. Ekstrem durumlarda, eğer komşu komiteler karara varmayı başaramazlarsa, o zaman soruşturmayı Genel Kongre icra eder.

Komiteler ister faaliyetlere, isterse de ihtiyaçlara dair olsun, bütün önemli bilgileri, büro (*) adı verilen organa gönderirler. Halihazırda böyle iki büro mevcuttur, ...[185] Her bir büro, yukarıda belirtilen yazılı bilgiler eline ulaştığında, bunları ya diğer bürolara veya kendi bölge komitelerine iletir. Bürolar, yazı kurulu için gerekli olan bilgileri gecikmeksizin ona gönderirler. Bürolarda toplanan bilgilerden, devrimci faaliyetin durumu ve gelişimi hakkında fikir edinmek mümkündür.

Açıklama: [Böylece] Eğer faaliyet yönünden başka herhangi bir nokta büyük önem kazanırsa, büro onun bilgisine de sahip olmuş olur.

Her bir komite, topladığı gelirlerle yerel ihtiyaçları giderdikten sonra, geri kalan tutarı merkezî kasaya yollar.

Malî her türlü hesap bürolarda toplanır.

Her bir komite, ayda bir defa, bağlı olduğu büroya hesap sunmaya mecburdur. Harcamaların hesabı, ekstrem koşullarda üç ay ertelenebilir.

Taşnaktsutyun'un Troşak isimli yayın organı vardır. Troşak, kendini açıksözlü biçimde ifade edecek, Ermeni devrimci haya-

185 Gizlilik sebebiyle programın basımı sırasında büroların isimlerine yer verilmediği anlaşılmaktadır. Burada sözü edilen bürolar Tiflis ve Tebriz bürolarıdır.

tının, olaylarının tercümanı olacak, sayfalarında Taşnaktsutyun programı doğrultusunda malî, toplumsal, siyasi meseleler işlenecektir. Ayrıca halkçı ve bilimsel-sosyalist yazılar yayımlanacaktır.

Her bir komite, önemli durumlarda "bildiriler" de yayımlayabilir.

(*) Yurtdışında "Troşak Yazı Kurulu" adresine başvurmak mümkündür.

Görüldüğü üzere, EDF'nin ilk programında, "sosyalizm" kelimesinin kullanılmasından mümkün mertebede imtina edilmekle birlikte, gerek dünyanın, gerekse de Osmanlı Ermenilerinin içinde bulunduğu sosyoekonomik koşulların açıklanmasında sınıf çelişkilerine dayalı bir analiz yapılmaya çalışılmıştı. Keza programda "bağımsızlık", "bağımsız Ermenistan" gibi tabirler de kullanılmamıştı. Ancak Navasartyan'ın da belirttiği üzere, programdaki "Türkiye Ermenistanı'nın siyasi ve ekonomik özgürlüğü", "Geleceğin özgür Ermenistan'ı" gibi ifadelerle zımnen kastedilen, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermenilerle meskûn doğu vilâyetlerinde bağımsız bir Ermeni devletinin kurulmasından başka bir şey değildi.[186] Navasartyan, bu açıklamasını, EDF kurucularından Kristapor Mikayelyan'ın, o dönemde Ermeni davasını bir yaraya benzettiklerine ve bu yaranın ancak cerrahi müdahale yoluyla, yani Osmanlı Devleti'nden ayrılarak iyileşebileceğini düşündüklerine dair sözlerini aktarmak suretiyle de desteklemektedir.[187]

EDF'nin ilk programında her ne kadar Kürtlerin bir kısmının da Osmanlı Devleti'nin baskılarından mustarip olduğundan ve bunların EDF ile ortak hareket etmelerinin yahut hiç değilse nötralize edilmelerinin sağlanması gerektiğinden söz edilmekteyse de, "yarı vahşi" bir yaşam sürdürdükleri vurgulanan Kürtlerle Ermeniler arasındaki çelişkinin, antagonistik çelişkiler arasında sayılması dikkat çekicidir: "Haydi ikna edelim medenileşmiş İngiliz lordunu, İrlandalıları ezmeye hakkı olmadığına; haydi ikna edelim en yüksek tahsili yapmış fabrikatörü, cebini işçinin emeğiyle haksız şekilde doldurduğuna *ve nihayet, haydi ikna edelim Kürdü, Eleşkirtlinin evine ve ailesine el koymaya ahlaken hiçbir hakkı olmadığına...*" Programdaki bu yaklaşım, Garo Sasuni'nin 19. yüzyıldan itibaren Ermenilerde giderek güçlendiğini belirttiği "Kürtlerle bir arada yaşamanın olanaksızlığı fikri"nin[188] EDF tarafından da paylaşılmakta olduğunu ortaya koymaktadır.

Öte yandan ilk programda Osmanlı Ermenilerinin silahlı ayaklanma yoluyla kurtarılması hedefi konulurken, Rusya Erme-

186 Navasartyan, 1983, ss. 38-39.
187 Navasartyan, 1983, s. 42.
188 Sasuni, 1992, s. 69.

nilerine hiç değinilmemişti. Daha sonra 1905 yılındaki devrimci kabarışın etkisi altında kabul edilen "Kafkasya İçin Eylem Planı"nda da, Transkafkasya halkları için geniş çapta özerklik içeren bir federal sistem önerilmesine karşın, Rusya'dan ayrılmaktan yine söz edilmiyordu.[189] Eylem planında, Transkafkasya için federatif bir demokratik cumhuriyet kurulması talep ediliyor, Transkafkasya'nın özgür Rusya'nın ayrılmaz bir parçası olacağı vurgulanıyor ve federatif cumhuriyetin merkezi parlamentosunun Tiflis'te olması öngörülüyordu.[190] EDF Dördüncü Genel Kongresi'nde kabul edilen yeni parti programında, federatif demokratik Transkafkasya Cumhuriyeti bünyesinde özerk bir Ermenistan kurulması formülü benimsenirken, Osmanlı Devleti içerisinde de bir federe özerk Türkiye Ermenistanı talep ediliyordu.

II. Meşrutiyet'in ilanını müteakiben Türkiye'de yasal bir parti haline gelen Taşnaktsutyun, "özerk Ermenistan" programatik hedefini politik zemin olarak benimsemiş ve Osmanlı Mebûsan Meclisi'ndeki temsilcileri aracılığıyla bu talebini parlamento kürsüsünden de dillendirmişti. 1914'te İttihat ve Terakki hükümetinin kabul ettiği Ermeni reformu kapsamında, Ermenilerle meskûn vilâyetlerin iki Avrupalı Yüksek Komiser'in denetiminde özerk bir idareye kavuşturulması gerçekleşmek üzereyken Birinci Dünya Savaşı çıktı ve bu teşebbüs akamete uğradı.

Benzer biçimde, Rusya'da 1917 Şubat -yeni Rus takvimine göre Mart- Devrimi'nin ardından Transkafkasya'da bir federe cumhuriyet kurulması fikri güç kazanmış ve 1918 yılının Nisan ayında bir Transkafkasya Cumhuriyeti kurulmuşsa da, bu devlet varlığını sadece bir ay sürdürebildi. Gürcistan ve Azerbaycan'ın ardından Ermenistan'ın da bağımsızlığını ilan etmesiyle Transkafkasya Cumhuriyeti daha doğar doğmaz tarihe gömülmüş oldu.

28 Mayıs 1919'da, bağımsızlık ilanından bir yıl sonra, Ermenistan Cumhuriyeti Başbakanı Aleksandr Khadisyan, Ermenistan parlamentosunda, "birleşik, bağımsız bir Ermenistan'ın yaratılması"nı hükümetinin yeni politik programı olarak resmen ilan etti. Bunu müteakiben EDF'nin Eylül 1919'da, Erivan'da toplanan Dokuzuncu Genel Kongre'si de, parti programının Rusya ve Türkiye Ermenilerine ilişkin tüm asgari siyasi taleplerini hükümsüz sayarak, sınırın her iki tarafındaki Ermenileri tek bir devlet çatısı altında birleştirmek üzere "bağımsız ve birleşik bir Ermenistan" hedefini benimseyecekti.[191]

189 Dasnabedyan, 1988, s. 33
190 Navasartyan, 1983, s. 45.
191 Dasnabedyan, 1988, ss. 33-35.

IV KISIM
EDF'NİN ÖRGÜTÜ

GENEL KONGRE

Ermeni Devrimci Federasyonu'nun en yüksek karar organı, aldığı kararlar tüm organları ve üyeleri bağlayan Genel Kongre idi. Örgütün kurulduğu 1890 tarihli kongre, bu niteliğinden ötürü "Kurucu Kongre" olarak, 1892'de Tiflis'te gerçekleştirilen kongre ise "Birinci Genel Kongre" olarak adlandırılmıştır. Birinci Genel Kongre'de, örgütün programı ve temel örgütsel ilkeleri saptanmıştır. 1898'in yaz aylarında yine Tiflis'te toplanan İkinci Genel Kongre ise, örgütün tüzüğünü belirlemiş ve ülke içerisinde gelişmekte olan örgütsel faaliyete paralel olarak Avrupa'daki propagandanın da güçlendirilmesi meselesine ağırlık verip Kristapor Mikayelyan'ı *Troşak* gazetesinin yazı işleri sorumlusu ve Avrupa'daki propaganda faaliyetinin yöneticisi olarak tayin etmiştir.

1904 Şubat-Mart aylarında Sofya'da toplanan Üçüncü Genel Kongre, Kilikya'daki faaliyetin güçlendirilmesine ve bu amaçla Simon Zavaryan ile Vartan'ın orada görevlendirilmesine karar vermiştir. Kristapor Mikayelyan'ın sevk ve idaresindeki bir ekip tarafından Sultan Abdülhamid'e suikast yapılması kararı da yine bu kongrede alınmıştır.

Örgütün 1907 Şubat-Nisan ayları arasında Viyana'da gerçekleştirdiği Dördüncü Genel Kongre, en önemli kongrelerden biri olarak kabul edilir. Zira bu kongrede, Türkiye Ermenilerinin kurtarılması hedefinin yanına Rusya Ermenileri davası da eklenmiş, sosyalizm örgütün amacı olarak benimsenmiş, bu çerçevede yeni bir parti programı kaleme alınmış, EDF'nin İran'da gelişmekte olan devrimci harekete iştirak etmesine ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki muhalif unsurlarla işbirliği yapılmasına karar verilmiştir. Ayrıca bu kongreden sonra EDF, Sosyalist Enternasyonal üyeliğine kabul edilmiştir.

Beşinci Genel Kongre, Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleşen 1908 Devrimi'nin ve II. Meşrutiyet'in ilânının akabinde, Eylül 1909'da Varna'da toplanmıştır. Bu kongrede Taşnaktsutyun'un Meşrutiyet Türkiye'sine yönelik öncülük siyaseti saptanmıştır. 1911 Ağustos-Eylül aylarında İstanbul'da gerçekleştirilen Altıncı Genel Kongre'de, esas olarak Türkiye Ermenilerinin milli, kültürel, siyasi meseleleri üzerinde durulmuştur. 1913 Ağustosunda Erzurum'da toplanan Yedinci Genel Kongre'de de keza Türkiye Ermenilerinin milli ve devlete ilişkin meseleleri ele alınmıştır. 1914

Temmuz-Ağustos aylarında yine Erzurum'da toplanan Sekizinci Genel Kongre, başlamakta olan Dünya Savaşı'na karşı tutum ve öz savunmanın örgütlenmesi konularını görüşmüşse de, savaş sebebiyle kongreye son verildiğinden, tartışılan konular sonuçlandırılamamıştır. Ocak 1919'da bu kez bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'nin başkenti Erivan'da toplanan Dokuzuncu Genel Kongre'de, yeni kurulan devlete ilişkin meseleler üzerinde durulmuş ve "bağımsız, birleşik Ermenistan" hedefinin parti programına konmasına karar verilmiştir.[192]

EDF'NİN ÖRGÜTSEL YAPISININ GELİŞİMİ

Daha önce de değinildiği üzere, EDF'nin kuruluşu sırasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun hem içinde, hem de dışındaki bütün hareketi merkezi olarak yönetmek üzere Tiflis'te Kentron (Merkez) adıyla bir Merkez Yönetim Kurulu oluşturulmuş ve çeşitli yerlere propagandacılar ve örgütçüler gönderilmişti.[193] Ancak örgütün kuruluşunun üzerinden henüz bir yıl bile geçmeden, Simon Zavaryan'ın Trabzon'da, Kristapor Mikayelyan'ın da Tiflis'te tutuklanarak Besarabya'ya sürgüne gönderilmeleri ve geri kalan üyelerin de pek fazla örgütsel kabiliyet sergileyememeleri Kentron'un faaliyetlerine büyük darbe indirdi. Liderlerin sürgüne gönderilmesinin yarattığı boşluk Mardin Şatiryan, Arşag Tateosyan, Garo Mirzayan ve bilhassa da sürgünden yeni dönmüş olan Stepan Zoryan'ın (Rosdom) çabalarıyla doldurulmaya çalışıldıysa da, örgütün kuruluşunda yer alan bazı gruplarla art arda yaşanan yol ayrımları olumsuzlukları daha da arttırdı.[194]

1892'de gerçekleştirilen ilk Genel Kongre'den önce, Ermeni Devrimcileri Federasyonu'nun örgütsel yapısı ve örgütlü olduğu yerler Tablo 5.1'de görüldüğü şekildeydi (bkz., s. 91).

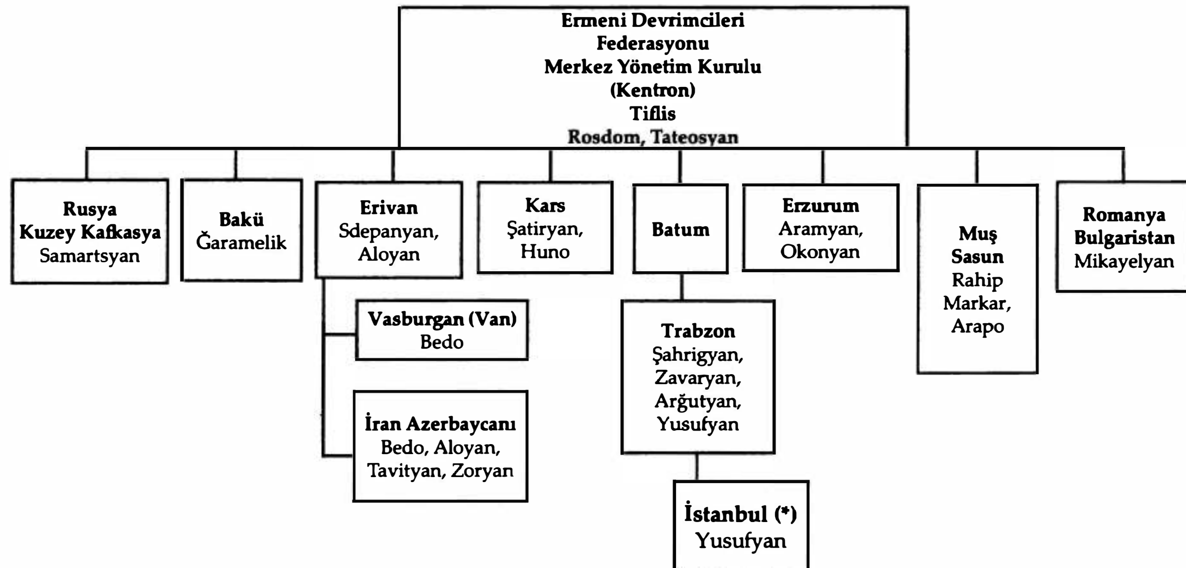
1892'de Kristapor Mikayelyan ve Simon Zavaryan'ın sürgünden dönmelerinden sonra, Tiflis'teki merkez yavaş yavaş EDF'nin tüm faaliyetine önderlik eden bir icra organı haline geldi. 1898 yılında gerçekleşen İkinci Genel Kongre'ye kadar EDF, üç tane bölgesel Seksiyon Kongresi topladı. Bunlardan 1895'in başında ve Aralık 1896-Ocak 1897 arasında gerçekleştirilen ilk ikisi başlangıçta Dünya Kongreleri olarak kabul edilmişti. Ancak bu kongrelerde temsil edilmemiş olan *Troşak* Yazı Kurulu ve İstanbul Merkez Komitesi ile Türkiye Ermenistanı ve yurtdışındaki yürütme organlarının itirazı üzerine bu kongreler EDF Kafkasya -ya da Doğu- yürütme kurullarının Seksiyon Kongreleri olarak kabul edildi.

192 *Huşabadum H.H. Taşnagsutyan 1890-1950.* Boston: EDF Bürosu Yayını Hayrenik Matbaası, ss. 556- 558.

193 Bkz. yukarıda "EDF Kuruluş Manifestosu" başlıklı bölüm.

194 Dasnabedyan, 1988, s. 21.

Tablo 5.1: EDF'nin 1890-1892 yılları arasındaki örgütsel yapısı

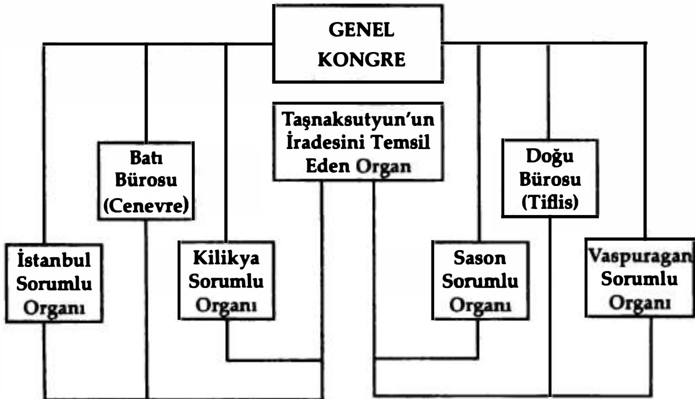
(*): İstanbul örgütlenmesi aynı zamanda Kentron ile doğrudan da irtibat halindeydi.
Kaynak: Dasnabedyan, H., 1985. *H.H. Taşnagtsutyan gazmagerbagan garuytsi holovuytı.* (E.D. Federasyonu'nun Örgütsel Yapısının Evrimi). Beyrut: Hamazkayin Vahe Setyan Matbaası, Ek Tablo 1.

1895'teki Seksiyon Kongresi'nde, Tebriz Bürosu'nun faaliyetlerine son verilmiş, sınırdan silah nakliyat güzergâhları, silah tedariki ve mali kaynak meseleleri ele alınmış ve yanı sıra *Troşak*'ın yayın politikası ve dış propaganda konuları tartışılmıştı. 1896-1897 Seksiyon Kongresi'nde ise, Taşnak kuvvetlerinin Sason'da yoğunlaştırılmasına, Sason halkının silahlandırılmasına, İran Azerbaycanı'ndan Van'a bir cezalandırma seferi organize edilmesine, Kilikya ve Dersim'in de eylem için uygun alanlar olduğu göz önüne alınarak örgütlenme işinin bu alanları da içerecek şekilde genişletilmesine, *Troşak* Yazı Kurulu'nun EDF'nin propaganda ve siyasi ilişkiler organına dönüştürülmesine ve onun "Batı Bürosu" olarak kabul edilmesine karar verildi. Alınan bu kararlar, 1898'deki İkinci Genel Kongre'de bazı ufak tefek değişikliklerle aynen kabul edildi. Genel Kongre'den önceki son Seksiyon Kongresi, Genel Kongre gündemini saptamak amacıyla 1898 Nisan-Haziran ayları arasında toplanmıştı. Bu Kongre'de alınan kararlar da, Genel Kongre'de neredeyse hiç değiştirilmeksizin onaylandı.[195]

1898 tarihli İkinci Genel Kongre'de alınan kararlar doğrultusunda, Taşnaktsutyun, Doğu ve Batı Büroları olmak üzere iki merkezli bir örgütsel yapıya kavuşturuldu.

1904 yılına kadar örgütün yapısı Tablo 5.2'de görülen şekildeydi:

Tablo 5.2: EDF'nin 1898-1904 yılları arasındaki örgütsel yapısı

Kaynak: Dasnabedyan, 1985, Ek Tablo 2.

195 Dasnabedyan, 1988, ss. 38-39.

1898-1904 yılları arasında İstanbul, İzmir, Kilikya, Mısır, Kıbrıs, Sivas, Samsun, Merzifon, Kayseri, Harput, Diyarbakır, Balkanlar, Kuzey Amerika, Fransa ve Almanya'daki örgütler ile Avrupa'daki propaganda faaliyetleri Batı Bürosu'nun sorumluluğu altındaydı. Aynı dönemde Van, Sason, Muş, Ahlat, İran Azerbaycanı, Kars, Gümrü, Erivan, Karabağ, Gence, Bakü, Tiflis, Batum, Trabzon, Odesa, Kırım, Yeni Nahcivan, Moskova, Petersburg, Erzurum, Erzincan, Dersim ve Kuzey Kafkasya örgütleri ise Doğu Bürosu'na bağlıydı.[196]

Batı Bürosu, esasen, EDF'nin kuruluşu sırasında kurucu unsurlar arasında yer alan ve merkezleri Cenevre'de bulunan Hınçakların, EDF'nin yayın organı *Troşak*'ın da aynı yerde neşredilmesi talebi üzerine oluşturulan ve daha sonra Hınçaklarla yaşanan yol ayrımına rağmen Cenevre'deki varlığı kalıcılaşan Yazı Kurulu'nun üzerine bina edilmişti. EDF'nin ideolojik ve siyasi çizgisini ifade eden merkezi yayın organı *Troşak*, çok sayıda aktivistin ve Ermeni entelektüelinin yazıları ile katkıda bulunduğu bir çekim merkezi haline gelmişti. 1896-1897 Seksiyon Kongresi'nin kararıyla kendisine EDF'yi yurtdışında temsil yetkisi verilen *Troşak* Yazı Kurulu, 1898 tarihli İkinci Genel Kongre'de resmen "Batı Bürosu" olarak adlandırıldı ve *Troşak*'ı düzenli olarak yayımlamakla görevlendirildi. Batı Bürosu, Taşnaktsutyun'un yurtdışı temsilcisi sıfatıyla, Sultan Abdülhamid'in 1896-1898 tarihleri arasında yurtdışına görevli olarak gönderdiği Osmanlı devlet adamlarıyla, bilhassa da kendilerini, radikal tutumlarından vazgeçmeleri halinde Padişah'a gerekli reformların yaptırılabileceğine ikna etmeye çalışan Artin Dadyan Paşa ile müzakereler yürüttü. EDF Batı Bürosu, ayrıca, Jön Türklerle, Kürt Bedirhan aşiretinden Abdurrahman Bey'le, Makedonyalı devrimci öğrencilerle ve Hınçak Partisi'nin birbirine muhalif her iki kanadıyla da görüşmeler gerçekleştirdi.[197]

Doğu ve Batı Bürolarının yanı sıra, bir de bu iki büronun ve dört adet sorumlu organın temsilcilerinin katılımıyla oluşan "Taşnaktsutyun'un İradesini Temsil Eden Organ" kurulmuştu. Bu organ, iki Genel Kongre arasındaki dönemde, EDF'nin tüm harici ilişkilerini yönetmek, Genel Kongre tarafından karara bağlanmış girişimlerin başarıya ulaştırılabilmesi için, koşulların gerekli kıl-

196 Dasnabedyan, 1985, Ek Tablo 3. Dasnabedyan ayrıca gerçek adı bilinmeyen *Sebuh* (Asil) ve *Garmir Pert* (Kızıl Kale) örgütlerinin Batı Bürosu'na, *Amur* (Sağlam) örgütünün de Doğu Bürosu'na bağlı olduğunu belirtir.

197 Dasnabedyan, 1988, ss. 46-48.

ması halinde yeni yöntemler ve taktikler belirlemek vb hususlarda yetkilendirilmişti.[198]

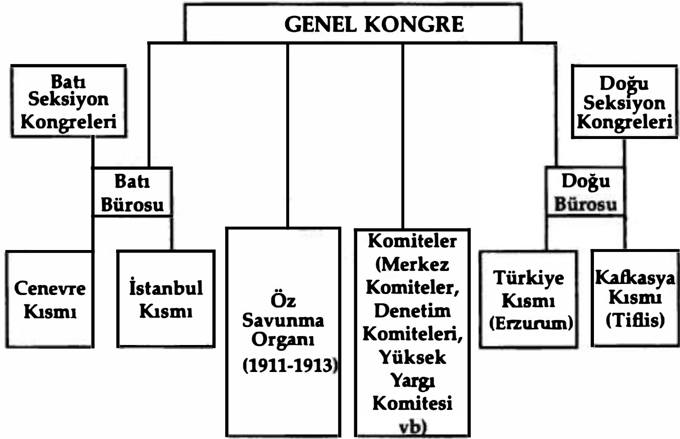
1904 yılında Sofya'da gerçekleştirilen Üçüncü Genel Kongre'de EDF'nin örgütsel yapısında esaslı bir değişiklik yapılmadı, büroların görev sahaları hemen hemen aynı biçimde muhafaza edildi. Sorumlu organların ikisinde değişiklik yapılırken, diğerlerinin görev ve yetkileri aynı kaldı. İstanbul Sorumlu Organı, "Eylem Organı"na dönüştürüldü. Vaspuragan (Van) Sorumlu Organı ise -1905'te yeniden kuruluncaya dek- lağvedildi. Taşnaktsutyun'un İradesini Temsil Eden Organ da "Taşnaktsutyun Meclisi" olarak yeniden adlandırıldı. Genel Kongre'de, ayrıca, EDF'nin örgütsel işleyişine dair de bir dizi değişiklik yapıldı ve değiştirilen örgütsel kuralların basılı hale getirilerek organlara dağıtılmasına karar verildi.[199]

1906'da İran'da, 1908'de de Türkiye'de meşruti rejimlerin kurulması, Eylül 1909'da Varna'da toplanan EDF Beşinci Genel Kongresi'nde örgütsel yapının yeniden gözden geçirilmesini kaçınılmaz kıldı. Kongre'de Meşrutiyet idaresinin tesis edilmiş olduğu bu iki ülkede suikast eylemlerine artık son verilmesine, Taşnaktsutyun'un bütün güçlerini Meşrutiyet'i korumak ve irticaya (reaksiyon) karşı mücadele etmek üzere seferber etmesine karar verildi. Öte yandan, mevcut koşullarda Ermeni halkının emniyetinin tamamen teminat altına alınmış sayılamayacağı değerlendirmesinden hareketle, halkın öz savunmasının örgütlenmesinin[200] partiye ait bir gündem olmaktan çıkarılıp bütün halka mal edilecek bir faaliyet haline getirilmesi, tüm EDF üyelerinin silah eğitiminden geçerek öz savunma faaliyetinde bireysel olarak yer almaları ve bir tehlike anında Taşnakların tüm güçleriyle ortaya çıkmaları karar altına alındı. Beşinci Genel Kongre'de, ayrıca, EDF'yi İran ve Türkiye meclislerinde temsil edecek "parlamento fraksiyonları"nın çalışma esasları da saptandı ve 1907 tarihli parti programında yer alan "Asgari Talepler" bölümünün başlığından "asgari" kelimesi kaldırıldı.[201]

198 Dasnabedyan, 1985, ss. 32-33.
199 Dasnabedyan, 1985, ss. 38-39.
200 Taşnaktsutyun terminolojisinde "öz savunma", Ermenilerle meskûn yerlerde halkın silahlandırılması, silah eğitiminden geçirilmesi, hükümet güçlerine veya Ermenilerin can ve mal güvenliğini tehdit ettiği düşünülen sair unsurlara karşı silahlı eylem ve direnişler örgütlenmesi faaliyetlerinin genel adıdır.
201 Dasnabedyan, 1985, ss. 69-71.

Partinin 1909-1913 tarihleri arasındaki örgütsel yapısı yapısı Tablo 5.3'te gösterilmektedir:

Tablo 5.3: EDF'nin 1909-1913 yılları arasındaki örgütsel yapısı

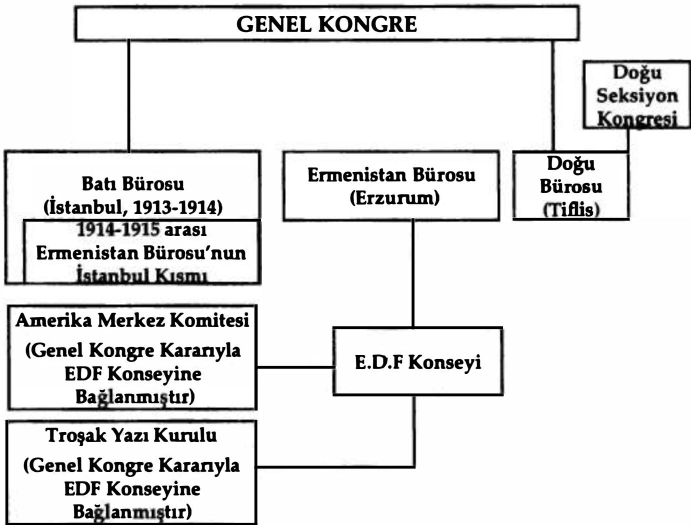

Kaynak: Dasnabedyan, 1985, Ek Tablo 5.

Son olarak, EDF'nin, 1913'te Erzurum'da gerçekleştirdiği Yedinci Dünya Kongresi'nden İttihat ve Terakki hükümetinin çok sayıda Taşnak yönetici ve üyesinin de aralarında bulunduğu İstanbul Ermeni entelijansiyasına karşı 24 Nisan 1915'te gerçekleştirdiği tutuklamalar ve daha sonra uygulamaya konan tehcir kararıyla birlikte EDF'nin Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki örgütsel varlığına ağır bir darbe indirildiği 1915 yılına kadar olan örgütsel yapısına değinilecektir.

Partinin bu dönemdeki yapısı Tablo 5.4'te gösterilmektedir:

Tablo 5.4: EDF'nin 1913-1915 yılları arasındaki örgütsel yapısı

Kaynak: Dasnabedyan, 1985, Ek Tablo 6.

Taşnaktsutyun'un en kısa Genel Kongre'si olarak tarihe geçen Yedinci Genel Kongre'de örgütsel yapıya ilişkin olarak gerçekleştirilen en çarpıcı değişiklik, Doğu ve Batı Büroların yanı sıra, "Ülke"deki faaliyetleri yönetmek üzere, ilk kez Osmanlı sınırları içerisinde yerleşik bir üçüncü büronun kurulmasıydı. "Ermenistan Bürosu" olarak adlandırılan ve Erzurum'da konuşlandırılan bu yeni organın faaliyet alanı, Ermenilerle meskûn altı vilâyete (Vilâyat-ı Sitte)[202] ilaveten, Trabzon vilâyeti ve Canik olarak belirlenmişti. 1914'te yine Erzurum'da toplanan Sekizinci Genel Kongre'de, Batı Bürosu tamamen lağvedilerek sorumlu olduğu bölge ve organlar Ermenistan Bürosu'na bağlandı.[203]

202 Erzurum, Van, Mamüretü'l Aziz, Diyarbekir, Sivas, Bitlis.
203 Dasnabedyan, 1985, ss. 83-88.

EDF TÜZÜĞÜ

EDF Üçüncü Genel Kongresi'nde örgütsel işleyişe dair yapılan değişiklikler sonucunda oluşan tüzük, "EDF Organları İçin Örgütsel Kaideler" başlığı altında basılarak parti organlarına dağıtılmıştı. Bu tüzüğün 1904'te gerçekleştirilen revizyon sonrası 1906 yılında Cenevre'de basılan hali aşağıdaki şekildedir:

EDF ORGANLARI İÇİN ÖRGÜTSEL KAİDELER[204]

Ermeni Devrimci Federasyonu'nun 1904 yılının Şubat-Mart aylarında toplanmış olan Üçüncü Genel Kongre'si, başka hususların yanı sıra şu kararı almıştır:

"Üçüncü Genel Kongre'de önceki Kongrelerin ilgili kararlarında bir dizi değişiklik yapılmasına karar verildiği göz önünde bulundurularak, Genel Kongre, Batı Bürosu'nun, a) değiştirilen örgütsel kaideleri Taşnaktsutyun organlarına mümkün olduğu kadar hızlı biçimde dağıtmakla b) içinde bulunduğumuz yılın sonuna kadar, önceki ve şimdiki Genel Kongrelerin tutanaklarının yanı sıra ilgili tüm materyali düzenleyerek, 'Taşnaktsutyun Meclisi'nin nihai gözden geçirmesinden sonra baskıya vermekle görevlendirilmesine karar vermiştir."

Bu karar uyarınca tutanakların ve ilgili meselelerin basımını yıl sonuna kadar erteleyerek, Taşnaktsutyun'un bütün organlarına, kendi hak ve yükümlülüklerine ilişkin olan ve üzerlerinde değişiklikler yapılmış bu örgütsel kaideleri, doğru ve şaşmaz biçimde tatbik edilmesi ricasıyla, işbu kitapçıkla iletmekte acele ediyoruz.

Batı Bürosu

Temmuz 1904

Cenevre

BİREYSEL GÖREVLİLER

Bireysel görevliler üç kısma ayrılır:

1. Seyyar görevli (propagandist),
2. Görevli ve
3. Delege.

Seyyar görevli: Merkez Komitelerin seçtiği ve münhasıran komitelerin bölgelerindeki örgütsel çalışmalarla uğraşan yoldaşlara denir.

204 *Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar* (E.D. Federasyonu Tarihi İçin Materyaller), 2007. C. III. Dasnabedyan (ed.). Beyrut: Hamazkayin Vahe Setyan Matbaası, ss. 329-337.

AÇIKLAMA: Hem Doğu, hem de Batı bölgeleri organlarına daimi seyyar görevlilere sahip olma hakkı verilmiştir.

Görevli: Taşnaktsutyun organı tarafından belli bir görevle, belli bir süre için, belli bir yere gönderilen ve bu hususlar referans mektubunda teyit edilenlere denir.

Delege: Sorumlu Merkez Komitelerin ve Büroların, Türkiye içinde onların açık kararlarını hayata geçirmek veya Türkiye dışında onları temsil etmek üzere yetkilendirdikleri görevlilerine denir.

GRUP, ALT KOMİTE, KOMİTE VE MERKEZ KOMİTE

TÜRKİYE'DE

GRUP

1. Asgari yedi kişiden bir Grup teşkil edilir, ancak Grubun azami sayısı ve görevi, bölgenin iç tüzüğüne göre kararlaştırılır.
2. Grup bulunmayan yerde, bir Taşnak görevlisi eliyle ve onun inisiyatifiyle bir Grup teşkil edilir.
3. Yeni üyeler, Grup üyelerinin karşılıklı mutabakatıyla seçilir.

ALT KOMİTE

4. Gruptan veya asgari 35 üyeden bir Alt Komite teşkil edilir
5. Alt Komite, Grupların genel çalışmalarını yönetir ve Gruplar ile daha yüksek organlar veya daha yüksek bir görevli arasında aracılık eder.
6. Alt Komite asgari üç üyeden oluşur.

KOMİTE

7. Komite 3 Alt Komiteden veya asgari 15 Gruptan teşkil edilir.
8. Komite yerel çalışmalarında bağımsızdır. Ancak Genel Kongre'nin tasarladığı belli görevlerin ve kararlaştırdığı belli girişimlerin hayata geçirilmesi sınırları çerçevesinde, Komite, Merkez Komiteyle veya Sorumlu Merkez Komiteyle veyahut Delegeyle mutabakat içinde çalışmak mecburiyetindedir.
9. Komite maddi gelirinin bir kısmını, iç tüzüğünde kararlaştırılan yüzdesine uygun olarak, bulunduğu yerin silahlandırılmasına ve halkın savunmasına tahsis eder, kalanını bölgesinin genel ihtiyaçları için bir üst organa teslim eder.
10. Herhangi bir Komiteye, yalnızca ihtiyaç hissettiğinde ve bölgenin Merkez Komitesince de uygun bulunması halinde mühür verilir.

AÇIKLAMA: Merkez Komitesi şehir içinde bulunan Komitelerin mühür sahibi olmaları asla mümkün değildir.

11. Komite asgari 3 üyeden oluşur.

MERKEZ KOMİTE

12. Merkez Komite, 3 Komiteden veya asgari 45 Gruptan teşkil edilir.

13. Merkezi yerlerde, Sorumlu Organlara bağlı bir bölgenin Komitelerinin mutabakatıyla, onların arasında diğerlerine göre daha gayretli faaliyet gösteren ve Merkez Komite olmanın gerekliliklerini asgari ölçüde taşıyan Komite, bu husus Büronun veya Taşnaktsutyun Meclisi'nin bilgisine sunulmak suretiyle, Merkez Komite ilan edilir. Sorumlu bölgelerin dışında ise, buradaki komitelerin onayıyla ve Taşnaktsutyun Meclisi'nin mutabakatıyla, onlar arasında en fazla faaliyet gösteren komite, Merkez Komite ilan edilir.

14. Merkez Komite, geniş bölgeler ile Komiteler arasındaki dış ilişkilere aracılık eder.

AÇIKLAMA: İstisnai ve zorunlu hallerde, Komiteler aynı organlarla aracı olmaksızın irtibat kurabilirler.

15. Merkez Komite, sorumlu bölgelerin dışında, Genel Kongre'nin kendi bölgesine ilişkin kararlarını, yerel komitelerle istişare ederek yerine getirir.

16. Eğer imkân dâhilinde ise, Merkez Komite yılda bir kez, bölge delegeleri kongresi için çağrı yapar.

17. Merkez Komite icap eden durumda, gerek kendi bölgesinin Komitelerinin faaliyetlerini yakından izlemek, gerekse de onların mali hesapları ve askeri envanterini denetlemek üzere görevliler gönderebilir.

18. Merkez Komite, Komitelerin ve Grupların desteğiyle, kendi bölgesinin devrimci haritalarını ve yerel Ermeni halkına ilişkin istatistikleri hazırlamakla ve bağlı olduğu Büroya göndermekle yükümlüdür.

19. Merkez Komite, bağlı olduğu Büroya yılda bir kez, Ekim ayında, bölgesinin faaliyet raporunu gönderir.

20. Merkez Komite, bağlı olduğu Büroya yılda iki kez, bölgesinin hesaplarını, hem günbegün tutulmuş olarak, hem de Genel Kongre tarafından kabul edilen şekle uygun tablolar halinde sunar. Hesaplar Komitenin mührünü ve üyelerinin imzalarını taşır.

21. Yılda en az bir kez hesaplarını sunmamış olan Merkez Komite dağılmış sayılır.

22. Merkez Komite, bağlı olduğu Bürodan, Taşnaktsutyun adına hazırlanmış bağış makbuzları alır, komitelere dağıtır ve hesap verme sırasında bağış makbuzlarının koçanını hesabıyla birlikte bağlı olduğu Büroya gönderir.

23. Merkez Komite en az üç ayda bir, bölgesindeki Komitelerin gelir çizelgesini bölgenin adıyla yayımlanmak üzere "Troşak"a gönderir.

AÇIKLAMA: Merkez Komitenin bölgelerinin dışında bulunan organların (Komite, Alt Komite ve saire) bağış listesi, yalnız onların hesabının veya parasının Büroya gönderilmiş olması halinde "Troşak"ta basılır.

24. Merkez Komite, bölgesindeki komitelerin ve grupların ayrıntılı listesini hazırlamak ve Batı Bürosu'na göndermekle yükümlüdür.

25. Merkez Komite, bütün gerekli kâğıtlarını, dokümanlarını ve devrimci bakımdan önem arz eden yazılı materyallerini Batı Bürosu'na gönderir, geri kalanını yok eder.

26. Merkez Komite, bölgesindeki Grupların, Alt Komitelerin, Merkez Komitenin şehrinde bulunan Komitelerin örgütsel iç tüzüğünü, programın ve Genel Kongre'nin hükümlerine uygun biçimde oluşturur.

27. Merkez Komitenin kendi mührü bulunur.

28. Merkez Komite asgari 3 üyeden oluşur.

Diğer örgütsel detaylar, Sorumlu Merkez Komitenin (onun yokluğunda, o bölgedeki Merkez Komitenin) iç tüzüğüyle, mümkün olduğu ölçüde seçim ilkesi uygulanmak suretiyle belirlenir.

Yukarıda değinilen her türlü organların sayılarının azalması veya çoğalması halinde, isimlerinin de buna uygun biçimde değiştirilmesi gerekir.

TÜRKİYE DIŞINDA

GRUP

29. Yedi veya daha fazla Taşnak bir araya gelerek, kendi kendilerine veya görevli aracılığıyla Grup oluştururlar.

30. Gruplar iki kısma ayrılır: Yardımcı ve Savaşçı.

31. Yardımcı Grup, örgüte maddi katkıyla ve diğer hizmetlerle yardım eder.

32. Savaşçı Gruplar, kendi imkânlarıyla silahlanırlar ve ihtiyaca göre eyleme gitmek üzere hazır olurlar.

33. Yeni üyeler, Grup üyelerinin karşılıklı mutabakatıyla seçilir.

ALT KOMİTE

34. Asgari 5 Grup veya 35 üye bulunması halinde bir bölgede Alt Komite kurulması mümkündür.

35. Alt Komite, Grupların asgari 5 delegesinin seçimiyle teşkil edilir.

36. Alt Komite, Grupların genel çalışmalarını yönetir ve Gruplar ile daha yüksek organlar veya daha yüksek bir görevli arasında aracılık eder.

37. Alt Komite asgari 5 üyeden oluşur.

KOMİTE

38. Asgari 5 Alt Komitesi veya 25 Grubu bulunan bir bölge, Komiteye sahip olur.

39. Komite, parasını bölgedeki Merkez Komitenin kasasına, istisnai durumlarda ise, bağlı olduğu Merkez Komiteye bu hususta önceden haber vermek suretiyle, bağlı olduğu Büroya gönderir.

40. Komitenin mührü bulunmaz.
41. Komite asgari 5 üyeden teşkil edilir.
42. 8. madde, dış komiteler için de geçerlidir.

MERKEZ KOMİTE

43. Asgari 5 Komitesi veya 25 Alt Komitesi bulunan bir bölge, Merkez Komiteye sahip olur.
44. Merkez Komite, her yıl o bölgenin delege kongresinde seçilir.
45. Delege kongresi, her bir seçim bölgesindeki Taşnakların sayısı ile orantılı olarak yollanan delegelerden oluşur.

AÇIKLAMA: Her bir Merkez Komitenin delege kongresi, o bölgenin oy yeter sayısını kararlaştırmaya yetkilidir.

46. Her bir Merkez Komite, sahip olduğu para toplamından genel gelirin % 10'unu geçmeyecek şekilde mahalli masraflarını düşüp geri kalanını Büroyla istişare ederek, onun aracılığıyla veya doğrudan, Genel Kongre kararlarınca belirlenen girişimlere ayırır.
47. "Türkiye'deki Merkez Komiteler" bölümünün 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25 ve 27. Maddeleri, dışarıdaki Merkez Komiteler için de geçerlidir.
48. Türkiye dışında hiçbir organın, Büro ile istişare etmeden ve silah alan-saklayan organın mutabakatı olmadan silah satın alma yetkisi yoktur.
49. Merkez Komite, en azından yılda bir kez bölge organlarının hesaplarını kontrol etmekle yükümlüdür.
50. Vrejisdan,[205] Balkan Yarımadası, Mısır ve Amerika temsilci kongrelerinin yanı sıra, Sarusdan[206] Merkez Komitelerinin temsilci kongreleri de, kendi dâhili tüzükleri ile ilgili olarak, Taşnaktsutyun programı ve Genel Kongre'nin nihai kararlarına ters düşmeden, Genel Kongre'nin bu kararlarının dışında kalan konuları belirleyebilir.

SORUMLU MERKEZ KOMİTE

TÜRKİYE'DE

51. Sorumlu Merkez Komite, Genel Kongre tarafından seçilmiş olan ve ülkenin belli bir bölgesinde gerçekleştirilmesine karar verilen önemli bir girişimi yerine getirme sorumluluğu kendisine tevdi edilen organdır.
52. Kararlaştırılan Sorumlu Merkez Komite yerleri şunlardır: ....[207]

---

205 İran Azerbaycanı için kullanılan kod adı. Dasnabedyan, 1985, s. 163.

206 Rusya için kullanılan kod adı. Dasnabedyan, 1985, s. 163.

207 Tüzüğün basılı halinde gizlilik nedeniyle yer verilmeyen ibareler şöyledir: "1) *Lernavayr* [Kilikya], 2) *Vişab* [İstanbul]- *Vosgehank* [İzmir] bölgeleri (Eylem Organı), 3) *Partsravantag* [Sason]ve 4) Kafkasya. *Vaspuragan* hâlihazırda bir Sorumlu Organ teşkil edecek güce sahip olmadığından, oraya görevliler gönderilmesine ve *Vasburagan* Merkez Komitesi'ni oluşturarak ilan etme işinin yaklaşmakta olan Taşnaktsutyun Meclisi'ne bırakılmasına karar verilmiştir." *Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar*, 1985, C. II, s. 122.

53. Sorumlu Organ, Genel Kongre veya Kafkasya Bölge Kongresi tarafından seçilen asgari üç üyeden oluşur.
54. Sorumlu Organlar, bölgelerinin yerlileri arasından da kendilerine kabiliyetli yoldaşlar katmak için her türlü gayret ve mesaiyi sarf etmekle yükümlüdürler.
55. Herhangi bir sebeple eksilen üyenin yerine, kalan yoldaşlarca, bölgenin Bürosu ile istişare edilmek suretiyle yeni üye seçilir.
56. Sorumlu Merkez Komite, Ülke'de faaliyet bölgesini oluşturan bölgede idareci rolüne sahiptir.
57. Komşu Merkez Komiteler ve diğer Komiteler, az çok önemli bir devrimci faaliyeti yerine getirmeye her karar verdiklerinde, konuyu Sorumlu Merkez Komite ile istişare etmek zorundadırlar.
58. Sorumlu Merkez Komite, üstlenmiş olduğu büyük girişimin gerçekleştirilme anına karar vermeden önce, en azından bölgesinin Bürosu ve bir Sorumlu Organ ile bu hususta istişarede bulunmak zorundadır.
59. Sorumlu Organın üyesi, eğer Taşnaktsutyun'un herhangi bir organında bulunuyor ise oy hakkına sahiptir.
60. Sorumlu Organın üyeleri, Ülke'ye, faaliyet yerlerine gitmek zorundadırlar. Yoldaşlarının mutabakatı olmaksızın faaliyet yeri dışına çıkan üye, istifa etmiş kabul edilir.
61. Ülke'nin Sorumlu Organı, "Taşnaktsutyun Meclisi"nin üyesi kabul edilir.
62. Ülke'nin Sorumlu Merkez Komitelerinin, ilgili Büronun teşkilatında temsilcileri bulunur.
63. Sorumlu Merkez Komiteler, bölgelerindeki bütün organların hesaplarını, yılda en az bir kez kontrole tabi tutmakla yükümlüdürler.
64. Sorumlu Merkez Komiteler, maddi kriz günlerinde, komşu komiteler ve Büro tarafından seçilen yoldaşlarla birlikte para toplama işiyle ilgilenmesi için, üyelerinden birini faaliyet yeri dışına gönderirler.

KAFKASYA'DA

65. Geride bıraktığımız 1903 yılında kurulmuş olan Öz Savunma Merkez Komitesi, Sorumlu Organlar sınıfından kabul edilir.
66. Kafkasya taşrasındaki bütün Komiteler, öz savunma işinde, Genel Kongre'nin ve bölge kongrelerinin kararları uyarınca hareket eden Sorumlu Organın idaresi altında çalışmak zorundadırlar.

67 ....[208]

68. Öz Savunma Merkez Komitesi'nin teşkiline, Kafkasya Bölge Kongresi tarafından karar verilir.

---

208 Tüzüğün basılı halinde gizlilik nedeniyle yer verilmeyen ibareler şöyledir: "Öz Savunma Merkez Komitesi, Doğu Bürosu'nun olduğu şehirde bulunur ve onunla uyumlu olarak veya birlikte faaliyet yürütür." *Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar*, 1985, C. II, s. 123.

69. Taşra Organları ve Kafkasya Sorumlu Organı arasındaki karşılıklı ilişkiler, Büro ve diğer Taşnaktsutyun organları aracılığıyla yürütülür.

BÜRO

70. Büro, bölgesinin Merkez Komitelerinin çalışmalarının gidişatı hakkında ayda bir bilgi toplar ve onların her birine en az altı ayda bir Büronun hesabını iletir.
71. İhtiyaca göre Büro, yerel unsurların mutabakatıyla, eşit oy hakkına sahip yoldaşlar göndererek Merkez Komiteleri güçlendirir.
72. Büro, Genel Kongre tarafından kararlaştırılmış olan bütçe uyarınca para dağıtımını düzenlemekle görevlidir.
73. Büroların, bu konuda önceden belirlenmiş kurallar dâhilinde, mühür hazırlama ve nerede gerek varsa oraya verme hakları saklıdır.
74. Bürolar yılda en az bir kez, üyelerinden birini, bölgelerindeki Merkez Komiteleri veya sorumluluklarına verilmiş organları ziyaret etmek ve onların hesaplarını kontrol etmek üzere göndermek zorundadırlar.
75. Bürolar, Ülke'den gelen mektupları üç gün içerisinde cevaplamak zorundadırlar.
76. Büro yıl sonunda, sorumluluğu altında bulunan organların hesaplarını özetlemek ve Merkez Komitelere dağıtmak zorundadır.
77. ....[209]
78. Taşnaktsutyun'un Doğu ve Batı olmak üzere iki Bürosu vardır.

A) DOĞU BÜROSU

79. Doğu Bürosu'nun bölgesi şu kısımlardan oluşur: a) "Ülke", yani Giresun-Harput- Diyarbakır hattının doğusu b) Rusya ve İran.
80. Doğu Bürosu, üçü Kafkasya Bölge (Seksiyon) Kongresi tarafından seçilmiş, diğer ikisi de Partsravantag ve Şamir[210] tarafından gönderilmiş beş üyeden oluşur. Bölge (Seksiyon) Kongresi tarafından seçilmiş üyeler, yalnızca kendilerini seçmiş olan bölge kongresine ve Sorumlu Organlara karşı değil, Taşnaktsutyun Genel Kongresi'ne karşı da sorumludurlar.
81. Seçimle gelen üç üye için, Seksiyon Kongresi tarafından her yıl yeniden seçim gerçekleştirilecektir.

    AÇIKLAMA: Eski üyeler yeniden seçilebilir.

82. Bölge Kongresi, Doğu Bürosu'nun hangi şehirde bulunacağına karar verir.
83. Doğu Bürosu üyelerinden en az ikisi, yaşam giderleri örgüt tarafından karşılanmak suretiyle, yalnızca devrimci çalışmayla iştigal etmek mecburiyetindedir.

---

209 Tüzüğün basılı halinde gizlilik nedeniyle yer verilmeyen ibareler şöyledir: "Bürolar, aldıkları önemli kararlara ilişkin kayıt utmakla yükü lüdürler." *Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar*, 1985, C. II, s. 123

210 Van-Vaspuragan için kullanılan kod adı. Dasnabedyan, 1985, s.162.

84. Doğu Bürosu, çok ağır meselelerin çözümü için, Olağanüstü Bölge Kongresi çağrısında bulunabilir.

B) BATI BÜROSU

85. Batı Bürosu'nun bölgesi şu kısımlardan oluşur:
a. "Küçük Asya", yani Giresun-Harput-Diyarbakır hattının batısı.
b. Mısır, Balkan Yarımadası, Amerika ile Rusya'nın ve İran'ın haricindeki tüm yurtdışı.

86. Batı Bürosu 5 üyeden oluşur. Bunların üçü Genel Kongre tarafından seçilir, ikisi de ... ve ...[211] Sorumlu Organları tarafından gönderilir.

87. Eğer Batı Bürosu'nun üyelerinden biri herhangi bir sebeple eksilirse, Büronun ve bölge Sorumlu Organlarının mutabakatıyla yenisi seçilir.

88. Batı Bürosu, genel örgütsel işlerinin dışında;
a. "Troşak"ı -yayın çizgisi hakkında Genel Kongre tarafından kaleme alınan bir programı kılavuz edinmek suretiyle- ve Taşnaktsutyun imzasıyla Ermenice ve diğer dillerde başka yayınları neşreder.
b. ....[212] neşreder.

89. Büro üyeleri arasında iş bölümü kabul edilmekle birlikte, Büro, tüm faaliyetlerinden in corpore [kurul olarak, müştereken] sorumludur.

90. Batı Bürosu:
a. Yazı Kuruluna dair,
b. Propagandaya dair,
c. Yerellerin idaresine dair
işlerinde kendisine yardımcı olmak üzere Taşnaktsutyun üyesi yoldaşlar davet etmeye yetkilidir. Bu kapsamdaki yoldaşlar, sadece kendilerine tevdi edilen işlerle sınırlı olmak kaydıyla, Büro üyesi yoldaşlarla eşit oy hakkına sahiptirler.

91. Büro gerektiğinde, kendi içerisinden bir veya iki kişiyi kendi bölgesinin faaliyetlerinde seyyar görevli olarak görevlendirmekle yükümlüdür.

TAŞNAKTSUTYUN MECLİSİ

92. Sorumlu Merkez Komitelerin ve Büroların delegeleri "Taşnaktsutyun Meclisi"ni oluşturur.

93. Taşnaktsutyun Meclisi düzenli olarak, yılda bir kez, Aralık ayında toplanır. Bürolardan birinin ve bölgesinin Sorumlu Organlarından birinin mutabakatıyla, olağanüstü olarak da toplanabilir.

---

211 Tüzüğün basılı halinde gizlilik nedeniyle yer verilmeyen ibareler şöyledir: "Lemavayr ve Eylem Sorumlu Organı". *Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar*, 1985, C. II, s. 123.

212 Tüzüğün basılı halinde gizlilik nedeniyle yer verilmeyen ibareler şöyledir: "Fransa'daki dostlarımızdan müteşekkil ve hedefi davamızın Avrupa kamuoyuna tanıtılması olan yazı kurulu aracılığıyla, Fransızca olarak *Pro Armenia* gazetesini". *Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar*, 1985, C. II, s. 123.

94. Eğer Ülke'nin Sorumlu Merkez Komiteleri delegelerinin asgari sayısının 2/3'ü toplantıda hazır bulunmazsa, Taşnaktsutyun Meclisi toplanmamış sayılır.

95. Taşnaktsutyun Meclisi'nin yükümlülükleri:
   a. Genel Kongre'ce kararlaştırılan teşebbüslerin gerçekleştirilmesi ile sınırlı olarak, Sorumlu Merkez Komitelerin ve Büroların faaliyetlerini denetlemek.
   b. Devrimci güçlerin ve paranın amaca uygun biçimde dağılımını düzenlemek.
   c. Sorumlu Merkez Komiteleri ve Büroları yeniden oluşturmak.
   d. Para kaynakları bulmak.
   e. E.D. Federasyonu'nun diğer partiler ve unsurlarla olan bütün dış ilişkilerini yürütmek.
   f. Beklenmedik bir politik kriz anında, önceki Genel Kongre'nin kararlarına ters düşmeksizin, kendi sorumluluğu altında yeni teşebbüsler başlatmak.

96. Madde 92'de belirtilen organlardan biri dağılırsa, geriye kalanlar o organın oy hakkını aynı bölgenin en yetkili Komitesine devretmekle ve bütün Merkez Komitelere bu durumu tebliğ etmekle yükümlüdürler.

97. Taşnaktsutyun Meclisi'ne biri Ermenice, biri Fransızca olmak üzere iki mühür tahsis edilmiştir. Fransızca mühür "Conseil de la Federation revolutionaire armenienne" ibaresini taşır. Bu mühürler Batı Bürosu nezdinde muhafaza edilir.

GENEL KONGRE

98. Genel Kongre'nin toplanma zamanı, bir önceki Genel Kongre'de kararlaştırılır, olağanüstü hallerde toplantı çağrısı "Taşnaktsutyun Meclisi" tarafından yapılır.

99. Bir sonraki Genel Kongre'nin 1 Aralık 1906'da toplanmasına karar verilmiştir.

100. İki Büro, Kongre'nin toplanma yerine birlikte karar verir ve davetiyeleri gönderir.

AÇIKLAMA: Eğer kararlaştırılan tarihin üzerinden üç ay geçmesine rağmen Kongre'ye çağrı yapılmamışsa, Sarusdan Merkez Komiteleri, Ülke'deki herhangi bir Sorumlu Merkez Komite ile mutabık kalarak, kendi kararlarıyla, kendi belirledikleri yer ve zamanda Kongre toplanması için çağrıda bulunurlar.

101. Oy hakkına sahip bütün organlar, Genel Kongre tarafından görüşülmesini arzu ettikleri meselelerin listesini Kongre'den altı ay önce Batı Bürosu'na göndermekle yükümlüdürler. Batı Bürosu, bu listelerden istifade ederek Kongre'de ele alınacak meselelerin yer aldığı gündemi oluşturur ve bunu, delegelerin, delege seçimlerinin yapıldığı toplantılar sırasında, temsil ettikleri organların fikirlerini alarak Genel Kongre'ye taşıyabilmelerini teminen, Kongre'den dört ay önce oy hakkına sahip bütün organlara gönderir. Delegelerin, Kongre'de mevcut gündemin dışındaki yeni meselelerin görüşülmesi konusunda önerge sunabilmesi ve görüş teatisinden sonra ikna oldukları

yönde oy kullanabilmesi için temsilcisi oldukları organ tarafından tam yetkilendirilmiş olması gereklidir.

102. Teşkilatları ve faaliyetleri asgari şartları taşıyan tüm Merkez Komiteler, Genel Kongre'ye iştirak ederler.

103. Büroların ve Sorumlu Organların tek bir oyu vardır.

104. Taşnak öğrenciler (Rusya'daki ve yurtdışındaki), eğer belirli bir niceliğe sahiplerse Genel Kongre'de oy hakkına sahip olurlar.

105. Taşnaktsutyun Meclisi, Merkez Komitelerin bölgelerinin dışında faaliyet gösteren belli Komiteleri de Genel Kongre'ye davet etme hakkına sahiptir.

106. Bürolardan her biri, bir Sorumlu Komite ile karşılıklı mutabakata vararak, uzak yerlerde bulunan, devrimci faaliyetleriyle o organların kesin itimadına sahip olan ve Genel Kongre'nin kararlarına hissedilir katkısı olacağı düşünülen yoldaşları Kongre'ye davet edebilir.

107. Bir önceki madde uyarınca davet edilen yoldaşlar Genel Kongre'de delegelerle eşit oy hakkına sahiptirler.

108. Genel Kongre'nin belli oturumlarına, oybirliğiyle, şu veya bu mesele hakkında açılan müzakereler sırasında katkısı olacağı düşünülen, madde 106'da belirtilenler dışında kalan yoldaşlar, başka devrimci partilerin yetkili veya yetkisiz üyeleri ve yabancılar da davet edilebilir.

109. Ülke'deki, oy hakkına sahip her bir organ, Genel Kongre'ye rapor veya delege göndermeden önce, bölgenin delege seçim kongresini gerçekleştirmekle, bunun mümkün olmaması halinde en azından bölgesindeki Komitelerin görüşlerini almakla yükümlüdür (bkz. m. 16).

110. Ülke'nin dışında, delegeler, Merkez Komitenin bölge kongresi tarafından seçilir.

111. Her bir delege, Kongre'ye, bölgesinin yalnızca çoğunluk görüşünü değil, azınlık görüşünü de getirmekle yükümlüdür.

112. Madde 102, 103, 104, 105 ve 106'daki düzenlemeler uyarınca davet edilen delegeler ve görevlilerin 2/3'ünün hazır bulunması durumunda, Genel Kongre meşru biçimde açılmış kabul edilir.

113. Genel Kongre, bütün kararlarını, kullanılan oyların 2/3 oranında çoğunluğu ile alır.

114. Her bir delege tek oy hakkına sahiptir, ancak yakından vakıf olduğu bir yer için bir oy hakkına daha sahip olması mümkündür.

115. Delege, kendisini seçen organın mutabık kaldığından farklı yönde oy kullanamaz.

116. Bir bölgenin oy hakkı kendisine verilen görevli, delege kabul edilir ve görevli sıfatıyla sahip olduğu şahsi oy hakkını kaybeder.

117. Genel Kongre oturumlarının açıldığı ilan edildikten sonra her bir delege kendi bölgesinin icraat raporunu sunar.

118. Tutanaklar derlendikten ve Kongre'nin kapandığı ilan edildikten sonra Genel Kongre kararları kesinleşmiş kabul edilir.

119. Eğer bu konu Merkez Komitelere önceden arz edilmemiş ise, Genel Kongre'de Taşnaktsutyun'un amacına ve örgütsel sistemine ilişkin olarak herhangi bir köklü değişikliğe karar verilemez.

ASGARİ GEREKLİLİKLER

Örgütün hacmini dikkate alarak ve Taşnaktsutyun organlarının hak ve yükümlülüklerini daha kesin biçimde teyit etmek düşüncesiyle Genel Kongre, Taşnaktsutyun organlarının oluşumu hakkında çizilen emredici maddeler haricinde, bilhassa Merkez Komiteler, Bürolar ve eğitimle ilgili aşağıdaki münferit talepleri tüzüğe koymayı zorunlu görmektedir.

120. MERKEZ KOMİTE: Her bir Merkez Komite;

a. Yılda asgari 10.000 frank gelire sahip olmakla yükümlüdür.

AÇIKLAMA: 10.000 franklık gelir en yoksul memleket dikkate alınarak belirlenmiş olup yerel koşullara uygun olarak söz konusu tutarı artırmak Merkez Komite bölgesi delege kongresinin vazifesidir.

b. Örgüt için her yıl, kendi bölgesinin dâhili koşullarına uygun örgütçü, askeri stratejist veya devrimci faaliyet için gereksinim duyulan çeşitli uzmanlıklara sahip yoldaşlar hazırlamakla veya bulmakla yükümlüdür. Bunların sayısı bölgenin delege kongresince saptanır.

AÇIKLAMA: Niceliği itibarı ile iki veya daha fazla Merkez Komite çıkarabilecek sayıya sahip olmasına karşın, bağlı olduğu bölge meclisinin kararıyla bölünmeksizin faaliyet yürütmek isteyen bir Merkez Komite, Genel Kongre'de iki oy hakkına sahip olabilmek için, yılda en azından üç entelektüel örgütçüyü örgütün emri altına koymalıdır.

c. Her yıl, 10 tanesi kendi imkânlarıyla Ülke'ye duhul etmeye hazır olmak ve 2 tanesi de çeşitli askeri konularda uzmanlaşmak üzere, silah kullanmasını bilen en az 50 yoldaş hazırlamakla yükümlüdür.

121. BÜROLAR: Her iki Büro;

a. Yayımcılıktan elde edilen gelirler haricinde yılda asgari 10.000 frank gelire sahip olmakla yükümlüdür.

b. Bir kısmı askeri, diğer kısmı da örgütçü olmak üzere yılda en az 6 aydın kuvvet hazırlamak veya bulmakla yükümlüdür.

Bilhassa Batı Bürosu;

c. Troşak gazetesini yılda en az 12 sayı yayımlamakla yükümlüdür.

d. Yılda en azından 5 farklı konuya temas eden, asgari 500 nüsha broşür yayımlamakla yükümlüdür.

122. ÖĞRENCİ GENÇLİK:

Yurtdışındaki ve Rusya'daki Taşnak öğrenciler, sayıları yurtdışında 50'nin, Rusya 'da ise 100'ün üzerinde olmak kaydıyla Genel Kongre'ye iştirak ederler.

DİSİPLİN

123. Genel Kongre, Taşnaktsutyun'un ademimerkeziyetçiliğin bireysel değil, grupsal olduğunu kabul eden örgütsel ilkesinin altını yeniden çizerek, bütün organları bu kuralın uygulanmasına ciddiyetle dikkat etmeye davet eder ve her Taşnaktsutyun üyesine bağlı olduğu organın kendisi hakkındaki kararlarına uyma talimatını verir. Bu ilkeye dayalı olarak, herhangi bir Taşnak organının bir üyesi veya azınlığı; eğer çoğunluğun kararına razı değil ise, ya mahalli faaliyetler içerisinde tarafsız biçimde kalmak veya başka bir faaliyet yeri seçmekle yükümlüdür.

124. Herhangi bir başka Taşnak organı böyle bir muhalif birey veya azınlıkla ancak yerel organın mutabakatıyla ilişki kurabilir.

AÇIKLAMA: Yurtdışındaki bölge kongreleri bu maddeyi kabul edip etmemek veya yerel koşullara uyarlamakta serbesttir

ÜYELİKTEN ÇIKARMA

125. Cezai nitelik taşıyan her karar, 2/3 oranında oy çokluğuyla verilir.

126. Her Taşnak organı, üyeleri hakkında disiplin cezası verebilir.

127. Ağır suç ve suiistimal halinde her organ, tedbir için, derhal bir üst organa bildirmek kaydıyla, suçlu veya suiistimalci şahsı organ üyeliğinden çıkarabilir.

128. Üyelikten çıkarma kararları, bölge kongresince yeniden ele alınıncaya ve "Taşnaktsutyun Meclisi" tarafından onaylanıncaya kadar geçici mahiyettedir.

129. Bölge kongresi suçlanan kişiyi kendisini savunmak üzere huzura davet etmekle yükümlüdür.

130. Verilen karar, ancak bölge kongresince onaylandıktan ve "Taşnaktsutyun Meclisi" tarafından da tasdik edildikten sonra kesinleşir ve üyelikten kesin çıkarma kararı "Troşak"-ta yayımlanır.

MUHASEBE

131. Hesaplar yılda iki kez:

a. Bilanço halinde,
b. Mührü kırılmamış olarak,
c. Bütün gelir ve masraflar ayrıntılı ve gün gün işlenmiş olarak (gerek bilanço, gerekse yevmiye tablosu, hesap veren organın mührünü ve üyelerinin imzalarını ihtiva etmelidir),
d. Nakledilen silah ve cephanenin hesabı belirtilerek,
e. Elde hazır bulunan silah ve cephanenin miktarı belirtilerek,
f. Örgütün çeşitli varlıkları liste halinde sunularak,
g. Grupların veya Alt Komitelerin listesiyle birlikte,
h. Savaşçıların ve görevlilerin listesiyle birlikte sunulur.

132. Batı Bürosu kendisine bağlı Sorumlu Organın, Doğu Bürosu'nun ve ona bağlı Sorumlu Organların dışında, bağımsız faaliyet gösteren her bir organın kayıtlarını, bu organların sürekli biçimde tuttukları hesaplara uygun biçimde, ayrı bir defter halinde tutmakla yükümlüdür.

133. Doğu Bürosu da, bölgenin organlarının bütçelerinin kaydedildiği ve Genel Kongre'nin kabul ettiği bütçe dağıtım usulüne uygun ayrı bir defter tutmakla yükümlüdür.
134. Siyasi güçlükler sebebiyle hesaplarını uzun süre kendi nezdinde muhafaza etmeyi tehlikeli gören organlar, hesapları gizli mürekkeple ve şifreli olarak tutup düzenli olarak -mümkün olduğu kadar sık biçimde- Batı Bürosu'na göndermekle yükümlüdürler. Batı Bürosu bu hesapları ana deftere kaydeder.
135. Organlar, silahlar ve şahsi harcamalara yönelik kişilere verilen tutarlar için makbuz düzenlemekle veya yevmiye defterine alındı kaydı işlemekle yükümlüdürler. Aynı zamanda her bir görevli de bağlı olduğu organa yaptığı masrafların hesabını vermekle yükümlüdür.
Bürolar, kendi içlerinden görevlendirmek veya dışarıdan davet etmek suretiyle bir muhasip bulundurmakla ve bütün organlardan hesaplarını zamanında göndermelerini titizlikle talep etmekle yükümlüdürler.
136. Batı Bürosu'na, geçmişte kabul edilen bilançoları iyileştirmek için boş bilanço formatı hazırlaması ve komitelere dağıtması tavsiye olunur.
137. Örgüt parasının bilhassa bireylere borç olarak veya herhangi bir kazanç elde etme teşebbüsü için verilmesi yasaktır.
138. Batı Bürosu makbuz yerine kullanılacak pullar hazırlamakla ve bütün organlara dağıtmakla yükümlüdür. Her türlü parasal tahsilat (bağış, aidat vb) bunlarla gerçekleştirilecektir.

AÇIKLAMA: Söz konusu pullar yurtdışı organları içindir. Kafkasya'daki ve Ülke'deki organlar eski usulle de para tahsil edebilirler.

139. Her bir organ, makbuz yerine kullanılacak pulları bir gelir kaynağında (tören, piyango, tanıtım toplantısı vb) tüketmekle veya bağış toplamakta kullanmakla yükümlüdür.
140. ....[213]
141. Bürolar ve Sorumlu Organlar karşılıklı olarak birbirlerini denetleme hakkına sahiptir.
142. Bürolar, Kongre tarafından hesapların tutulmasına ve denetimine ilişkin olarak kabul edilen kararları, Kongre'nin kapanış tarihinden itibaren altı ay içerisinde uygulamaya koymakla yükümlüdürler.

TAŞNAKTSUTYUN AİDATI

143. Her Taşnak, gelirinin % 2 ila 10'unu Taşnaktsutyun'un tasarrufuna bırakmakla yükümlüdür.

YOLDAŞLARA YARDIM

144. Her Taşnak görevlisi;
a. Şahsi işi, üstlendiği vazifeyi başarıyla yerine getirmesine zarar vermiyor ise,

213 Tüzüğün basılı halinde gizlilik nedeniyle boş bırakılan bu maddenin içeriğini tespit edemedik.

b. Üstlendiği vazifeyi yerine getirdikten veya bulunduğu bölgeden uzaklaştıktan sonra derhal yeni bir vazifeye çağrılmamış ise, yaşamını kendi şahsi emeğiyle sürdürmelidir.

145. Taşnaktsutyun organları ve yoldaşları, önceki maddenin (b) fıkrasında öngörülen durumdaki yoldaş için iş bulmakla ve onun masraflarını en fazla iki ay boyunca Taşnaktsutyun hesabından karşılamakla yükümlüdürler.

AÇIKLAMA: Bu maddede öngörülen iki aylık yardım süresi, yoldaşın her bir Komitenin bölgesine giriş yaptığı tarihten itibaren değil, vazifesinden veya kendi bölgesinden ayrıldığı günden itibaren hesap edilir (madde 144 [b] fıkrası).

146. Vazifede bulunan yoldaşların ailelerine örgütsel imkânlardan herhangi bir yardımda bulunulmaz.

Örgütsel işleyişe dair Üçüncü Genel Kongre'de yapılan değişiklikler EDF Dördüncü Genel Kongresi'nde nihai olarak gözden geçirildikten sonra, kabul edilen örgütsel kurallar 1907'de Cenevre'de, "Ermeni Devrimci Federasyonu Tüzüğü (Organlar İçin)" başlığı altında, ayrı bir kitapçık halinde basılmıştır. 1907 Tüzüğü, izleyen Genel Kongreler tarafından yapılan bazı kısmi değişikliklerle, 1919'da Erivan'da toplanan Dokuzuncu Genel Kongre'ye kadar yürürlükte kalmıştır.[214]

214 *Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar*, 2007, C. III, s. 329. EDF 1907 Tüzüğü için bkz. a.g.e., ss. 337-346.

V. KISIM

EDF'NİN II. MEŞRUTİYET'İN İLANINA KADARKİ EYLEMLERİ

Rus popülizminin ve sosyalist ideolojinin EDF'nin programı, siyasi çizgisi ve söylemi üzerinde belirgin bir etkisi vardır. Ancak Taşnaktsutyun, her şeyden önce sözden ziyade pratiğe önem veren bir "eylem partisi" idi. Navasartyan da bunu şu şekilde ifade etmektedir: "Taşnaktsutyun eylemle doğdu, eylemin içinde şekillendi, asıl itibarı ile bir eylem partisi oldu ve öyle de kaldı."[215] Kuruluşundan itibaren Ermeni toplumsal hayatının siyasi, diplomatik, kültürel, ekonomik vb pek çok cephesinde faaliyet göstermiş olmakla birlikte, Taşnaktsutyun açısından "eylem"-den anlaşılması gereken, esas olarak silahlı mücadeleydi. Parti programında da, Ermeni halkının Osmanlı egemenliği altında yaşadığı koşullardan kurtuluşunu sağlamanın ancak ve ancak "zora dayalı devrim"le mümkün olabileceği saptaması yapıldıktan sonra, Taşnaktsutyun'un amacının "Türkiye Ermenistanı'nda siyasi ve ekonomik özgürlüğü ayaklanma yoluyla elde etmek" olduğu belirtiliyor, bu amaca ulaşmak için de kurulu düzene ve hükümete karşı savaşan devrimci gruplar oluşturulacağı ilan ediliyordu. Taşnaktsutyun'un bu programatik hedeflerine ulaşmak üzere gerçekleştirdiği eylemler, şu başlıklar altında kategorize edilebilir:

- Tedarik veya imal edilen silah ve cephanenin Ülke'ye sevkiyatı ve bunun için nakliyat güzergâhları ile konaklama merkezleri teşkil edilmesi,
- Silahlı grupların Ülke'de yoğunlaştırılması ve gerilla (fedai) hareketi,
- Yerel silahlı direnişler ("öz savunma savaşları"),
- Ayaklanma girişimleri,
- Güç gösterileri ve terörist eylemler,
- Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan devletlerin ordularına katılacak gönüllü hareketinin ve gönüllülere destek olacak yerel kuvvetlerin (milis) örgütlenmesi.[216]

Taşnaktsutyun literatüründe "terör" ve "terörist" sözcükleri negatif bir anlam taşımıyor, bilakis partinin ideolojik çizgisinin

215 Navasa tyan, 1983, s. 10.
216 Dasnabedyan, H., 1994. *HoHi Taşnaktsutyan heğapokhagan-mardagan kordzuneutyunı* (E.D.Federasyonu'nun Dev imci-Savaşçı Faaliyetleri). Beyrut: Hamazkayin Vahe Setyan Matbaası, s. 28.

oluşumunda belirleyici olan Rus Narodniklerinin yaklaşımındaki gibi, yeni bir devrimci mücadele çizgisini ve devrimci tipi ifade etmek üzere olumlu mânâda kullanılıyordu. Zemliya i Volya (Toprak ve Özgürlük) örgütünün önemli isimlerinden olan ve Stepniak mahlasıyla bilinen Sergius Mikhayiloviç Kravçinskiy, Narodniklerin meşhur "halka gidiş" hareketinin ve salt propagandaya dayalı mücadele anlayışının uğradığı başarısızlığın sebeplerini "propagandist" tarzın yetersizliklerine bağlıyor ve propagandistin yerini alacak yeni bir devrimci tipi olarak gördüğü "terörist" militanı şu sözlerle romantize ediyordu:

> O [terörist] asildir, korkunçtur, dayanılmaz biçimde etkileyicidir, çünkü insanî görkemin iki yüce unsurunu kendi şahsında birleştirir: "Şehit" ve "Kahraman ".
>
> [Rus Çarı] Teröristin cesur darbeleri altında titreyen başını nasıl da saklıyor!
>
> Doğru, o hâlâ ayakları üzerinde durmaktadır ve titreyen eliyle fırlattığı şimşekler, sıklıkla ıska geçse de, çarptığı vakit, öldürücüdür. Fakat Terörist ölümsüzdür.
>
> Bedensel uzuvları onu yolda bırakabilir, fakat sanki sihirliymişçesine direncini yeniden kazanır, düşmanını yeninceye ve ülkeyi kurtarıncaya kadar savaş ardına savaşa girmeye hazır biçimde ayağa kalkar. Ve o şimdiden görmektedir ki düşmanı sendelemekte, tereddüde düşmekte, en vahşi araçlara sıkı sıkıya sarılmakta, böylece sadece kendi sonunu hızlandırmaktadır.
>
> Ona o soğukkanlı ve hesaplı coşkuyu, dünyayı şaşkına çeviren o neredeyse insanüstü enerjiyi veren, işte bu sürükleyici mücadele, işte bu yüce vazife, yaklaşmakta olan zaferin işte bu kesinliğidir. Eğer karakter itibarı ile büyük atılganlıklar yapmaya muktedirse, o bir kahraman haline gelecektir; eğer sağlam iplikten dokunmuşsa, bu onu demir gibi sertleştirecektir, eğer ipliği demirdense, çelikleşecektir.
>
> Onun güçlü ve ayırt edici bir kişiliği vardır. O, artık kendisinden öncekiler [sadece propaganda faaliyeti ile uğraşan devrimciler] gibi sadece dünya nimetlerinden elini eteğini çekmiş birinden ibaret değildir. O artık, propagandisti başka bir dünyadan gelmiş bir insana çeviren o soyut ahlaki güzelliğe sahip değildir ve onun peşinden koşmaz; çünkü onun bakışları artık kendi iç dünyasına çevrili değildir, nefret ettiği düşmanının üzerine sabitlenmiştir. O, hiçbir boyunduruğa tahammül göstermeyen bir bireysel kuvvet timsalidir. O, sadece halk için, halkı kendi kaderini kendisi tayin edecek hale getirmek için değil, sadece bu bunaltıcı hava içerisinde boğulmakta olan ulusun tamamı için değil, aynı zamanda kendisi için, ruhunu canlandıran, tüm coşkuyla sevdiği, taptığı insanlar için, merkezî hapishanelerin korkunç hücrelerinde çürümekte olan ve bir deri bir kemik kalmış ellerini yardım için ona uzatan arkadaşları için de dövüşmektedir. Kendisi için dövüşmektedir. Her şeye meydan okuyarak, özgür olmaya ve özgür kalmaya yemin etmiştir. Mağrur başını hiçbir putun önünde eğmez. Gürbüz

kollarını halkın davasına adamıştır. Fakat artık halkı Tanrı yerine de koymamaktadır. Ve eğer kötü tavsiyelere uyan halk ona "Köle ol " derse o, "Hayır" diye haykıracak ve halkın beddua ve öfkesine göğsünü gererek, adaletin ona mezarında ihsan edileceğinden emin olarak, ileriye doğru yürüyecektir.

Terörist, işte böyledir.[217]

"Şehit" ve "kahraman"ın bir bileşkesi olarak tasvir edilen bu yeni devrimci tipinin EDF saflarındaki karşılığı "fedai" olarak adlandırılan Ermeni gerillasıydı. Nitekim fedai liderlerinden Rupen Ter Minasyan'ın anılarının kısaltılmış İngilizce baskısını yayına hazırlayan James Mandalian, Taşnaktsutyun saflarına katılmak isteyen Ermeni gençlerinin, "devrimci orduya katılmak istiyorum" demek yerine "*madağ* [kurban] olmak istiyorum" veya "şehit olmak istiyorum" diyerek başvuruda bulunduklarından söz eder.[218] Ermeni gençleri arasında fedai ruhunun ortaya çıkışını ve yayılışını Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılında Ermeni toplumunun reayalıktan devrimciliğe doğru değişen öz-farkındalığı ile bağlantılı olarak ele alan Libaridian da, fedai olmanın, yalnızca tarihteki unutulmuş Ermeni kahramanlarını yücelterek Ermeni halkının geçmişi ile bugününü birbirine bağlamak gibi ideolojik unsurlar aracılığıyla değil, aynı zamanda dava için savaşırken şehit düşüp kendisini elle tutulur gözle görülür bir kahramanlık timsali haline getirmek suretiyle de, Ermeni halkının "erkekliğini" yeniden ortaya koymanın bir yolu olarak görüldüğüne işaret eder.[219]

SİLAH TEDARİKİ VE SEVKİYATI

Kuruluşundan itibaren EDF'nin en temel faaliyetlerinden biri, silah tedariki ve bu silahların Osmanlı topraklarında Ermenilerle meskûn yerlerdeki Taşnak örgütlerine ulaştırılması oldu. Ermeni nüfusun yoğun olduğu Van bölgesine yakınlığı sebebiyle İran, Ülke'ye giriş yapacak grupların hazırlık yapması ve silah sevkiyatı için çok önemli bir yerdi. Taşnaklar 1892-94 yıllarında Salmast yakınlarındaki Derik Manastırı'nı üs haline getirmişlerdi. Ancak 1894-95 yıllarında gerçekleşen muharebelerden sonra yarı yıkılmış hale gelen manastır, eski önemini yitirdi. Daha sonraki yıllarda, İran'ın Mako bölgesindeki Havari Tateos Manastırı,

217 Stepniak, 1883. *Underground Russia.* New York: Charles Scribner's Sons, ss. 40-42.

218 Mandalian, J.G., 1963. *Armenian freedom fighters - the memoirs of Rouben Der Minassian.* Boston: Hairenik Association, ss. 18-19.

219 Libaridian, G.J., 1981. "The changing Armenian self-image in the Ottoman Empire: Rayahs and revolutionaries". *The Armenian image in history and literature.* Richard G. Hovannisian (ed.). Kaliforniya: Undena Publications, ss. 163-164.

silah ve cephane sevkiyatının önemli merkezlerinden biri oldu. Rusya'dan satın alınan tüfek parçaları ve sair mühimmat EDF'nin Tebriz'deki silah atölyesinde monte edilerek ve işlenerek silah, el bombası ve mermi imal ediliyor, bunlar Havari Tateos Manastırı üzerinden Osmanlı topraklarına sevk ediliyordu.[220] Tebriz'deki silah tedarik ve sevkiyatı faaliyetlerinde yer aldığı anlaşılan bir Taşnaktsutyun üyesi tarafından Van'daki yoldaşlarına gönderilen ve Osmanlı makamlarının eline geçen Setrak Hagop M.B. imzalı bir mektupta, yıllardır faaliyette olmasına rağmen Armenakan Partisi'nin elinde doğru düzgün silah bulunmadığı, buna karşın Taşnaktsutyun'un silahlanma faaliyetinin gayet başarılı biçimde yürütülmekte olduğu ifade edilerek, şu detaylara yer verilmişti:

> ... Sana tekîden tenbîh ederim ki ol küstâh Armenia Komitesi'nden iğfâl olunmayasınız. İşbu komitenin bu kadar senelik semeresi otuz aded el işi bir denk ve bir aded beşeriyyet-perver ta'bîr olunan tüfenk olabilmiştir. Bunları Van'a götürdüler. Usta Panos Rusya'ya işbu beşeriyyet-perver tüfengi a'zâmız vâsıtasıyla on aded Osmanlı liraya iştirâ' etmişti. Şöyle ki: Taşnak Komitesi'nde bu tüfenkten bir aded olduğu gibi kendilerinde de var diye göstersinler. Hâlbuki Taşnak Komitesi bu nev'i tüfenkten yedi yüz adede mâliktir ve bunları ben bi'z-zât başka yere nakl eyledim. Bu kerre gürûhumuz sekiz aded beşeriyyet-perver ve kırk adede karîb bir denk ve on beş revolver getirdi. Artık bir denk tükendi. Şimdiden sonra gelecek beşeriyyet-perver tüfenk olacaktır. Buna mesrûr olup "Spiro"ya söyleyiniz. Gidip "Daşo ve Bedo" vâsıtalarıyla bunları der denkleri iştirâ etsin. İşbu beşeriyyet-perver tüfenk Rus Hükümeti tarafından asâkire tevzî' olunan tüfenkler nev'indendir. Rufekâmızdan birisi bu tüfenklerden be-tekrâr iştirâ etmek üzere gitmiştir. Bu nev'iden binlerce alınabilir. Zîrâ her taraftan dolu gibi hediyyeler yağıyor.[221]

Silah sevkiyatının büyük gruplarla yapılması, Osmanlı düzenli birlikleri ve Hamidiye Alayları ile Taşnak grupları arasında sık sık silahlı çatışmalar yaşanmasına sebep oluyordu. Bu çatışmalarda ciddi insan ve malzeme kayıplarına uğranılması üzerine 1899'dan itibaren İran Azerbaycanı Merkez Komitesi'nin kararıyla, silah sevkiyatının büyük gruplarla gerçekleştirilmesine son verildi ve "emilim" adı verilen yeni bir yöntem belirlenerek, silah ve cephanenin küçük partiler halinde, yalnızca katır sürücüleriyle veya çok ufak gruplarla nakledilmesine başlandı. "Ülke"ye silah sevkiyatında kullanılan başlıca üç güzergâh şöyleydi:

- İran Azerbaycanı'ndan Van, Ahlat ve Muş-Sason'a.
- Kars'tan veya Pasin'in Rus tarafından Türk tarafına, Hınıs ve Muş-Sason'a.

220 Dasnabedyan, 1994, s. 29.
221 Hüseyin Nazım Paşa, 1994, C. II, s. 258.

- Ararat Ovası'ndan Zağgants-Dağları'na (sanırız, Ağrı'nın Hamur ilçesindeki Aşağı ve Yukarı Aladağlar) oradan da Ahlat veya Van'a.[222]

GÜÇ GÖSTERİLERİ, İSYANLAR VE SİLAHLI EYLEMLER

Suikastlar

Taşnak liderlerinden Hovhannes Yusufyan'ın (Melik) 1892 yılında Trabzon üzerinden İstanbul'a gelmesinin ardından, EDF İstanbul'da Ardaşes Misakyan, Ardaşes Antreasyan (Suren), Ardaşes Tevyan (Mısırlı), Papken Süni (Bedros Paryan), Zarmayr veya Kisak (ileride Osmanlı Parlamentosu üyesi olacak Vartkes Serengülyan), Vahram Şahbaz, Vram Kendiryan, Haçik Knuni, Hagop Karagözyan (Zaven) ve başka pek çok ismin katılımıyla sıkı bir örgütsel ağ kurdu. Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti ve bir yarı-Avrupa şehri olması sebebiyle İstanbul'un konumu eylem ve propaganda bakımından EDF için çok önemliydi. Taşnaklar, imparatorluğun merkezinde güç gösterisi yapmak amacıyla, 1894-1896 tarihleri arasında, Maksud Simon Bey, hafiye Ardaşes, polis şefi Hacı Dikran, papazlıktan atılma Mampre Benliyan, cerrah M. Tütünciyev gibi birçok Ermeniye karşı, padişaha ve hükümete hizmet ettikleri gerekçesiyle suikastlar gerçekleştirdiler.[223]

EDF İstanbul örgütünün başındaki Yusufyan'a göre "Patrik Aşıkyan'ın başlıca yardımcılarından, Türk hükümetine satılmış bir kimse olan" Maksud Simon Bey'e yapılan suikast, parti yayın organı *Troşak*'ın Mayıs 1894 tarihli 8. sayısında şu şekilde aktarılıyordu:

> İstanbul'dan Son Haber
>
> İçinde bulunduğumuz ayın 10'u Salı günü, Galata Havyar Hanı'nda Maksud Simon Bey'i öldürme teşebbüsünde bulunuldu. Simon Bey yazıhanesine gittiği sırada iki kişi üstüne hücum etti, bunlardan biri revolverini onun üzerine boşalttı, diğeri ise iki hançer darbesi vurdu ve kaçtılar. Revolver sesi üzerine oraya koşan insanlar, devrimcileri yakaladılar. Simon Bey, kanlar içerisinde yazıhanesine taşındı. Yardıma gelen doktorlardan bir kısmı yaraları öldürücü bulurken, bir kısmı da yaşama ümidi verdiler. Doktorlar mermileri çıkarmayı başaramadılar. Akşam saatlerinde öldüğü haberi yayıldı, ancak bu haberin doğruluğu henüz teyit edilemedi. Öte yandan aynı gün, bir dizi şüphelinin evinde arama yapıldı ve birkaç kişi tutuklandı[224]

Troşak'ın Haziran 1894 tarihli bir sonraki sayısında da, Patrik Aşıkyan'a suikast teşebbüsünde bulunan Hınçak Partisi üye-

222 Dasnabedyan, 1994, s. 29.
223 Dasnabedyan, 1988, s. 40.
224 *Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar*, 1984, C. I, s. 146, 5 nolu belge.

si Agop'a sahip çıkan, Aşıkyan ile "yardakçısı" Maksud Simon Bey'in Ermeni halkına karşı suç işlediklerini savunan ve Yusufyan tarafından kaleme alındığı bilinen imzasız bir mektup yayımlandı.[225] Bundan bir yıl sonra, *Troşak*'ın Haziran 1895 tarihli sayısında, "İstanbul'dan Mektup" başlığıyla, bu kez, Ermeni devrimcilerine yönelik çok sayıda tutuklama, soruşturma, mahkûmiyet ve ihbarın müsebbibi olduğu ileri sürülen hafiye Ardaşes'in, EDF İstanbul Merkez Komitesi'nce ölüme mahkûm edildiğine ve hükmün Taşnak teröristlerince 3 Nisan tarihinde, akşam saatiyle yedide, Galata sokaklarından birinde infaz edildiğine dair bir yazı çıktı. Yazıda kullanılan ifadelere göre, hafiye Ardaşes, aldığı hançer yaralarından ağır yaralı halde kaldırımda debelenmiş, yardımına koşan polisler tarafından hastaneye kaldırılmış, birkaç saat sonra da "kara ruhunu Sultan Hamid'e teslim etmişti".[226]

2 Haziran 1895'te, akşam saat sekizde, bu sefer de polis komiseri Hacı Dikran, Pera'daki evinin yakınlarında iki Taşnak teröristinin saldırısına uğradı. Saldırı sonucu ağır yaralanan Dikran henüz ölmeden, EDF İstanbul Merkez Komitesi tarafından *Troşak*'ın Temmuz sayısına konuyla ilgili bir yazı gönderildi. "Polis Hacı Dikran'ın İnfazına Dair Rapor" başlıklı metinde, Galata'daki Surp Lusavoriç Kilisesi'nde diyakozluğa kadar yükselmiş muteber birisiyken devlet tarafından keşfedilerek polis olarak görevlendirilen Hacı Dikran'ın, Ermeni cemaatini yakından tanımanın verdiği avantajla Türk polisleri arasında bugüne kadar eşine rastlanmadık bir dedektif haline geldiği belirtiliyordu. Ermeni devrimcilerine karşı girişilen her türlü soruşturma ve tahkikatta kendisine başvurulduğu söylenen Dikran, Ermeni halkına karşı işlediği suçlar nedeniyle EDF İstanbul Merkez Komitesi'nin 7 Mayıs'ta gerçekleştirdiği 61. toplantısında ölüme mahkûm edilmişti. Yazıda aktarıldığına göre, suikastla görevlendirilen iki terörist, takibe aldıkları Dikran'ı 2 Haziran akşamı evinin civarında pusuya düşürmüş, teröristlerden biri üzerine revolveriyle üç kurşun boşaltırken diğeri de sarsılan polisi yumruklamıştı. Dikran kendisini toparlayarak tabancasını çekip ateşlemişse de isabet ettirememiş, bu arada teröristlerin sıktığı dördüncü mermi çenesini parçalayarak dilini koparmıştı. Silah seslerini duyarak gelen polislerin kendilerini korumak için siper aldıkları sırada, boşluktan yararlanan saldırganlar, can çekişen Dikran'ı yerde bırakıp kaçmışlardı.[227]

Bu olayın üzerinden henüz bir ay bile geçmeden, Mıgırdiç Tütünciyev öldürüldü. EDF İstanbul Merkez Komitesi'nin *Troşak* gazetesine gönderdiği açıklamaya göre, eski bir devrimci olan Tütünci-

225 a.g.e., ss. 146-147, 6 nolu belge.
226 a.g.e., ss. 148-149, 7 nolu belge.
227 a.g.e., ss. 151-153, 10 nolu belge.

yev davaya ihanet etmiş, devrimcilere ait sırları devlete vermiş ve muhbirlik yapmıştı. Bu sebeple İstanbul Merkez Komitesi, Hacı Dikran ile ilgili ölüm kararının alındığı toplantıda Tütünciyev'i de ölüme mahkûm etmişti. Adı geçen kişi 23 Haziran gecesi Gedik Paşa Mahallesi'ndeki evinin önünde gecelik entarisiyle oturup ailesi ve komşularıyla sohbet etmekte iken, Taşnaktsutyun tarafından görevlendirilen iki terörist karşısına çıkmış, bunlardan biri soğukkanlı bir biçimde tabancasını çekip onu vurmuş, ardından, peşlerine düşen polis ve bekçileri atlatan ikili sırra kadem basmışlardı.[228]

Bu arada *Hınçak* gazetesinde, Tütünciyev'e yapılan suikastın kendileri tarafından gerçekleştirildiğine dair bir haber yayımlandı. Bu, iki parti arasında gerginliğe yol açtı ve EDF İstanbul Merkez Komitesi, *Troşak* gazetesine Hınçak Devrimci Partisi'ne hitaben bir açıklama göndererek onlardan bu yakışıksız duruma bir son vermelerini ve gazetelerinde yayımlanan bu haberi tekzip etmelerini talep etti.[229]

Suikast dalgasının bir sonraki hedefi, Tütünciyev gibi eski bir devrimci, aynı zamanda da eski bir papaz olan Mampre Benliyan oldu. Asıl adı Aleksan olan Mampre de, Ermeni devrimcilere ait sırları Nazım Paşa'ya vermekle ve para karşılığı muhbirlik etmekle suçlanarak, EDF İstanbul Merkez Komitesi'nin 10 Haziran'daki 67. toplantısında ölüme mahkûm edilmişti. Suikastı gerçekleştirmekle görevlendirilen iki terörist tarafından 22 Temmuz 1895 Cuma gecesi, Üsküdar Beyleri bahçesinden çıkarken tabancayla vurulan Mampre, dört gün sonra öldü. Silah sesini duyarak gelen polisten ve ahaliden kaçarken bir kişiyi daha vuran teröristler yakalanmadan uzaklaşmayı başardılar.[230]

EDF'nin suikast eylemleri 1896 yılında da sürdü. 8 Mayıs'ta Vanlı Ohannes muhbir olduğu gerekçesiyle, 28 Mayıs'ta da polis komiseri Markar devlete hizmet etmesi sebebiyle öldürüldüler. Osmanlı Devleti'nin bu yeni tehdide karşı verdiği yanıt sert oldu. Aynı yılın 15 Haziran günü, Taşnaktsutyun üyeleri Tekirdağ'lı Kevork, Parmakkapı'da ve Hovsep, Galata Köprüsü'nün başında asılarak idam edildiler. Bunu, 12 Haziran'da Karekin Tofunyan'ın, 19 Haziran'da da Kalusd Asaduryan'ın Karaköy Köprüsü'nün İstanbul tarafındaki girişinde asılarak idam edilmeleri takip etti.[231]

Taşnakların suikast eylemlerinin hedefi yalnızca muhbir, işbirlikçi veya dönek olduğu iddia edilen kişiler değildi. İster din adamı, isterse de Osmanlı veya Rus devlet memuru olsun örgütün faaliyetleri önünde engel olarak görülen hemen herkes cezalandırma eylemlerinin muhatabı, çoğu durumda da maktulü ha-

228 a.g.e., ss. 153-154, 12 nolu belge.
229 a.g.e., s. 155, 13 nolu belge.
230 a.g.e., ss. 155-157, 14 nolu belge.
231 a.g.e., s. 162, 19 ve 20 nolu belgeler.

line gelebilirdi.[232] Ayrıca bireysel terör, izleyen yıllarda, örgütün maddi sorunlarının aşılmasında da bir yöntem olarak kullanılmaya başlandı. 1901 yılında Filibe'de, Doğu ve Batı Büroları ile Sorumlu Organların katılımıyla gerçekleştirilen "Taşnaktsutyun'un İradesini Temsil Eden Organ" toplantısında, EDF'nin Osmanlı topraklarında sürdürdüğü silahlı mücadeleye kayıtsız kalan zengin Ermenilerden tehdit ve eğer icap ederse suikast yoluyla haraç alınmasına karar verildi. *Potorik* (fırtına) adı verilen bu kampanya sırasında İsahak Camharyan, Canpoladyan, Atamyan gibi para vermeyi reddeden bir dizi varlıklı Ermeni, Taşnak suikastçılar tarafından öldürüldü. Ancak EDF'nin izleyen Genel Kongrelerinde bu eylemler, örgütün etik anlayışı ile bağdaşmadığı gerekçesiyle mahkûm edildi.[233] EDF'nin 1907 tarihli Dördüncü Genel Kongre'sinde kabul edilen bilançodan anlaşıldığına göre, örgütün o tarihteki 913.000 franklık nakit maddi varlığının 235.228 franklık bölümü *potorik* faaliyeti ile elde edilmişti.[234]

Osmanlı Bankası Baskını

1890'lı yılların ilk yarısında, henüz yeni kurulmuş olan Ermeni Devrimci Federasyonu'nun bir yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermenilerle meskûn doğu vilâyetlerinde savaşçı gruplar örgütlemekle ve bunları silahlandırmak için silah tedariki ve sevkiyatı ile uğraştığı, diğer yandan da payitahtta gerçekleştirdiği suikast ve sair şiddet eylemleriyle Ermeni toplumu içerisindeki örgütsel çeperini ve etkisini genişletmeye çabaladığı sıralarda, Hınçak Devrimci Partisi de, tarihinin en büyük eylemlerini hayata geçirmekteydi. 1894 yılındaki Sason İsyanı'ndan bir yıl sonra Osmanlı başkentinde gerçekleştirilen Babıâli Gösterisi, bu kanlı gösterinin üzerinden henüz birkaç ay geçmişken çıkarılan Zeytun İsyanı ve bu eylemlere paralel olarak Avrupa kamuoyu nezdinde örgütlenen propaganda faaliyetleri sonucunda Avrupa devletleri ve Rusya, Hınçakların arzu ettikleri gibi Osmanlı hükümeti üzerindeki diplomatik baskılarını artırdılar. Fakat Ermenilerle meskûn vilâyetlere yönelik reform vaatleri kâğıt üzerinde kaldı. Üstelik bu teşebbüsler neticesinde, Ermenilerle gerek bölgesel hâkimiyet konusunda, gerekse iktisadi olarak asıl çıkar çatışmasını yaşamakta olan Kürt aşiretlerinde, hâkim oldukları toprakların Ermenilere verileceği kaygısı giderek artmıştı. Bu, bir yandan Osmanlı devleti ile aşiretler arasında Yavuz Sultan Selim zamanından beri süregelen ittifakın yeni bir zeminde tazelenmesini sağlarken, diğer yandan da bölgede yaşayan Ermeni halkı üzerinde o güne dek görülmemiş bir şiddet kasırgasının esmesine yol açtı.

232 Dasnabedyan, 1994, s. 47.
233 Dasnabedyan, 1988, ss. 58-59.
234 *Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar*, 2007, C. III, s. 314.

1890 yılının sonlarına doğru, Osmanlı devlet adamlarının Kürt aşiretlerini merkezi otoritenin denetimi altına sokmak, bunlardan vergi ve asker toplama konusunda yaşanan güçlüklerin üstesinden gelmek, birbirine rakip aşiretler arasında bir denge oluşturup devlet otoritesinin tesisi için icabında onları birbirlerine karşı kullanabilmek ve son olarak, o günlerde yeni filizlenmekte olan Ermeni milliyetçi-devrimci hareketine karşı koymakta yararlanmak amacıyla kurguladıkları, aşiretlerden düzensiz süvari alayları kurma projesi, "Hamidiye Alayları" adıyla hayata geçirilmişti.[235] Devlet tarafından teçhiz ve himaye edilen Hamidiye Alaylarının 1894-96 yılları arasında imparatorluğun doğu vilâyetlerinde Ermenilere karşı birçok katliam gerçekleştirdiği bilinmektedir. Bu katliamların merkezî hükümetin emriyle mi, yoksa aşiret reislerinin kendi inisiyatifleriyle mi yapıldığının kesin biçimde belirlenmesi mümkün olmamakla birlikte, sadakatinden şüphe duyulan Ermeni milletini hizaya getirmek isteyen hükümet tarafından katliamlara yol verilmiş veya en azından göz yumulmuş olması kuvvetle muhtemeldir.[236] Nitekim İttihatçı siyaset adamı ve yazar Süleyman Kâni İrtem bu hususta şunları yazmaktadır:

> Sason vakasında "şekavet erbabının meyyiten derdesti" yolunda, fakat Müslümanlar tarafından Ermenilerin katliam edilmesine teşvikini tazammun eder mahiyette olmak üzere Abdülhamid'in iradesiyle mabeynden dördüncü ordu müşirliğine şiddetli ve siyaseten tehlikeli bir telgraf çekilmişti.[237]

Libaridian'a göre, gerek Hınçak Devrimci Partisi, gerekse de Taşnaktsutyun, Ermeni sorununun çözümü için büyük devletleri Osmanlı Devleti'ne müdahale etmeye kışkırtmak amacıyla gerçekleştirdikleri provokatif eylemlerin hükümetin sert tedbirler almasına ve kan dökülmesine yol açacağının bilincindeydiler. Ancak onlar, halkın zaten zulüm altında inlemekte olduğunu ve birileri kendini feda etmeksizin kurtuluşun mümkün olamayacağını savunuyor ve Ermenilerin bu fedakârlıkların semeresini er veya geç toplayacaklarına inanıyorlardı. Buna karşın, eylemlerinin hükümetten 1894-96 arasında gerçekleşen katliamlar kadar sert bir karşılık göreceğini bekleyip beklemedikleri kuşkuluydu.[238]

235 Klein, J., 2013. *Hamidiye Alayları - İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri.* İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 48-49.
236 Klein, 2013, s. 149 ve s. 245.
237 İrtem, 2004, s. 42.
238 Libaridian, G. J., 2011. "What was revolutionary about Armenian revolutionary parties in the Ottoman Empire?". *A question of genocide - Armenians and Turks at the end of Ottoman Empire.* Ronald Grigor Suny & Fatma Müge Göcek & Norman M. Naimark (ed.). New York: Oxford University Press, s. 100.

Doğu vilâyetlerinde Ermenilere karşı katliamlar yapıldığı haberleri üzerine Taşnaklar, hükümetten intikam almak ve büyük devletleri Osmanlı Devleti'ne müdahale etmeye zorlamak amacıyla 1896 Ağustos ayında, İstanbul'da geniş çaplı bir eylem organizasyonuna giriştiler. Eylemin liderlerinden olan ve daha sonra II. Meşrutiyet döneminde Taşnak Partisi'nden milletvekilliği yapan Armen Garo kod adlı Karekin Pastırmacıyan, anılarında, yurtdışında öğrenci olduğu sırada Zeytun'dan gelen katliam haberlerinden etkilenen diğer arkadaşlarıyla birlikte Hınçakların Londra'daki, Taşnakların da Cenevre'deki merkezlerine mektuplar göndererek Zeytun'a gitmeye veya herhangi bir intikam eylemine katılmaya gönüllü olduklarını bildirdiklerini anlatmaktadır. Fakat söylediğine göre, Hınçaklardan "eğer para yardımında bulunmak isterlerse, bu parayı uygun yere göndermeye hazır oldukları" yönünde baştan savma bir cevap almışlardı. Taşnaklar ise Zeytun İsyanı'na yardımcı olmak için silahlı bir grup göndermeye çalıştıklarını, intikam eylemini de İstanbul'da örgütleyeceklerini belirterek ayrıntıları görüşmek üzere kendilerini Cenevre'ye davet ettiklerini bildiren bir cevap göndermişler, onlar da yaptıkları görüşmeler neticesinde İstanbul'daki eyleme katılmaya karar vermişlerdi.[239]

Garo'nun aktarımına göre, İstanbul'daki eylem için kabul edilen plan şu şekildeydi:

- Osmanlı Bankası 75 adam ve 200 bomba ile basılarak işgal edilecek,
- Baskınla eş zamanlı olarak diğer bir Taşnak grubu Samatya'da, askerleri dışarı çıkmaya zorlamak için kışlaları bombalayacak, bombalar önceden belirlenen noktalardan askerlerin üzerine yağdırılacak,
- Başka bir grup Galata Köprüsü'nde bekleyecek ve Sadrazamın arabasının geçişi sırasında üzerine 8 bomba atacak,
- Pera Caddesi üzerinde dört noktaya adamlar yerleştirilerek, Osmanlı Bankası'na doğru yönelen askerlerin üzerine bomba atılacak,
- Caddede askerler göründüğünde, Galatasaray'daki hükümet binasına büyük bir bomba atılacak,
- Bankanın işgalini müteakiben eylemcilerin taleplerini içeren deklarasyon Avrupa elçiliklerine iletilecekti.[240]

Osmanlı Bankası'nın hedef olarak seçilmesinin nedeni, bu bankanın sadece adı itibarı ile Osmanlı, esasen İngiliz-Fransız sermayeli bir yabancı müessese ve dolayısıyla Avrupalı devletlerin yanı sıra dünya kamuoyunu da etkileyecek bir saldırı için bi-

239 Garo, A., 2009. *Osmanlı Bankası – Armen Garo'nun Anıları*. Attila Tuygan (çev.). İstanbul: Belge Yayınları, ss. 114-117.
240 Garo, 2009, ss. 119-120.

çilmiş kaftan olmasıydı.[241] Osmanlı Bankası'nın işgal edilmesi ile amaçlanan, başkentte kaos ve kargaşa yaratmak suretiyle, büyük devletleri askeri müdahaleye kışkırtmaktan başka bir şey değildi ve Taşnaklar bu amaçla şehirde terörü arttırıp yoğunlaştırmak için bankanın işgali dışında, karakolları bombalamak, sadrazamın arabasına saldırmak gibi başka eylemler de öngörmüşlerdi.[242] Nitekim Armen Garo da anılarında eylemcilerin ortak düşüncesini "... girişim umduğumuz gibi başarılı olursa İstanbul Avrupalı silahlı güçlerce işgal edilir ve Ermeni Meselesi arzu ettiğimiz gibi çözülürdü" şeklinde ifade etmektedir.[243]

Osmanlı Bankası olayı, 26 Ağustos 1896 günü öğleden sonra saat 13.00'da, hamal kılığına giren ve yanlarında çok sayıda bomba (humbara) bulunan silahlı bir grubun bankanın kapısındaki nöbetçilerden ikisini öldürüp ikisini de yaralamak suretiyle içeri girmesiyle başladı. Banka personelinden yaklaşık 140 kişiyi rehin alan grup, kısa süre sonra binayı kuşatan kolluk kuvvetleriyle uzun süren ve her iki taraftan da kayıplara yol açan bir silahlı çatışmaya girdi. Bu arada yabancı elçiliklere, Ermenilerle meskûn vilâyetlerde reform yapılması, genel af ilan edilmesi gibi taleplerin bulunduğu bir deklarasyon iletildi. Padişahın bu talepleri kabul etmeyeceğinin anlaşılması üzerine, banka yöneticileri ve Rus elçilik tercümanı Maksimov, eylemciler ile saray arasında arabuluculuk yaptılar. Nihayet Sultan Abdülhamid eylemcilerin bankadan serbestçe ayrılıp yurtdışına çıkmalarına izin verdi ve grup, *Gironde* adlı bir Fransız gemisine bindirilerek Marsilya'ya gitti.[244]

Müzakereler sırasında eylemciler, arabuluculuk eden banka yöneticilerine ve diplomatlara, taleplerini içeren ve Fransızca kaleme alınmış aşağıdaki metni iletmişlerdi:

Taleplerimizdir:

- Tüm memlekette sükûnetin uluslararası müdahaleyle temin edilmesi.
- E.D. Federasyonu İstanbul Merkez Komitesi tarafından ortaya konulan tüm taleplerin kabul edilmesi.
- Bize karşı kuvvet kullanılmaması.
- Gerek banka içinde bulunanların, gerekse şehrin diğer kısımlarındaki kargaşalıklara katılanların hayatlarının tamamen güvence altına alınması.

241 Yavuz, F., (2009). "Osmanlı Devleti Dış Politikasında Ermeni Sorunu: 1896 Osmanlı Bankası Baskını Örneği". Doktora Tezi. Adapazarı: Sakarya Üniversitesi SBE, s. 81.

242 Dadrian, 2008, s. 223.

243 Garo, 2009, s. 119.

244 Eldem, E., 2011. "26 Ağustos 1896 'Banka vakası' ve 1896 'Ermeni olayları'". *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri - Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları.* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 126.

> Taleplerimiz gerçekleştirilirse bankanın menkul kıymetlerine ve parasına zarar verilmeyecektir. Aksi halde tüm kâğıtları, paraları yok eder ve biz de çalışanlarla birlikte bankanın yıkıntıları altında can veririz.
>
> Bu aşırı tedbirlere başvurmaya mecbur kaldık. Bizi bu noktaya getiren, insanlığın mahkûm edilesi kayıtsızlığıdır.[245]

EDF'nin siyasi taleplerini kabul etmeyi reddeden Sultan Abdülhamid'in yabancı diplomatlar aracılığıyla yapılan pazarlık neticesinde eylemcilerin bankadan serbestçe ayrılıp yurtdışına gitmelerine müsaade etmesiyle olaylar sona ermedi. Zira Taşnaktsutyun tarafından büyük devletleri Osmanlı payitahtını işgal etmeye zorlamak amacıyla yapılan eylem organizasyonu Osmanlı Bankası'nın işgalinden ibaret değildi. Beyoğlu, Fındıklı, Boğazkesen, Samatya, Bahçekapısı, Tahtakale, Salmatomruk-Karagümrük, Eyüp, Fener, Şehzadebaşı, Şehremini, Kasımpaşa ve Hasköy semtlerinde çıkan karşılıklı çatışmalar bir iki gün boyunca devam etti.[246]

E. Eldem, banka işgali sonrasında İstanbul'un çeşitli semtlerinde meydana gelen olaylara ilişkin Hüseyin Nazım Paşa tarafından derlenen resmi belgeler ile yabancı kaynakları mukayeseli ve ayrıntılı bir biçimde incelemiş, keza olaylar neticesinde ölen Ermenilerin ve Müslümanların sayılarını da karşılaştırmıştır. Eldem, resmi belgelerde "Taşnak militanlarınca gerçekleştirilen terör eylemini müteakiben Müslüman ahalinin galeyana gelerek şurada burada Ermenilere sopalarla karşılık vermesi veya saldırması" olarak tasvir edilen olayların, esasen ordu ve polisin büyük ölçüde müsamahasıyla, bazı durumlarda ise doğrudan iştirakiyle gerçekleştirilen bir *pogroma* dönüştüğü ve II. Abdülhamid'in de "teröre karşı terör" türünden bir anlayışla bu katliama göz yummuş olduğu sonucuna varmaktadır.[247] Nitekim *Troşak* gazetesinin 3 Eylül tarihli 20. ve 15 Eylül tarihli 21. sayılarında ilk sayfadan "İstanbul Ayaklanmasının Kanlı Muharebeleri" başlığı altında yayımlanan telgraflardan ilk ikisinde de, kolluk kuvvetlerinin ve Müslüman ahaliden grupların Ermeni mahallelerinde kıyım yaptıkları belirtilmektedir.

> Hususi Telgraflar (Sofya üzerinden)
>
> 31/19 Ağustos 1896
>
> İstanbul'da ayaklanma. Taşnaklar askerleri ve bekçileri katledip Osmanlı Bankası'nı işgal ettiler. Eğer konsoloslar Ermeni taleplerine dair teminat vermezlerse bankayı havaya uçurmakla tehdit ettiler. Uzun müzakerelerden sonra Rus konsolosluğu komitenin talep ettiği hususları yerine getirmeye ve bankada bulu-

245 *Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar*, 1985, C. I, s. 164.
246 Yavuz, F., (2009), s. 145.
247 Eldem, 2011, ss. 151-152.

nanların emniyetini sağlamaya söz verdi. Grup silahlı olarak dışarı çıktı ve silahlarını muhafaza ederek İngiliz gemisine bindi.

Şehrin değişik yerlerinde diğer Taşnak grupları askerlerin ve ayaktakımının saldırılarına direndiler. Sayısız Türk katledildi. Türkler savunmasız mahallelere hücum ettiler ve korkunç katliam yaptılar.

Durum korkunç.

1-20 Eylül 1896

Askerler ve ayaktakımı katliama devam ediyorlar. Bizimkiler bombalarla direniyorlar.

Taşnaktsutyun Merkez Komitesi, eğer silahsız insanların katledilmesine devam edilirse tüm gücünü ortaya dökmekle tehdit etti. Konsoloslar katiyen müdahale etmiyorlar ve hükümet sert tedbirler alıyor. Ayrıntılar mektupla [gönderilecek].[248]

Ancak yine Bulgaristan üzerinden gönderildiği belirtilen üçüncü bir telgrafta, Taşnaktsutyun tarafından da Türklere karşı katliam yapılmış olduğu açıkça belirtilmekte, dolayısıyla ilk telgraftaki "sayısız Türk katledildi" ifadesi ile kastedilenin yalnızca kolluk kuvvetleri olmadığı anlaşılmaktadır:

Bankanın işgaliyle eş zamanlı olarak, şehrin çeşitli kısımlarında katliam yapmaya,[249] diğer yerlerde de savunma pozisyonu almaya karar vermiştik.

Samatya mahallesindeki savaşımız 11 saat sürdü. Kâfi miktarda Ermeni kırıldı.

Türklerin kaybı yaklaşık 1500'den fazla.

Babıâli bombalandı, orada ilk saldırıda 20 Türk öldürüldü.

Hasköy'de Türklerin saldırısına bombalarla direndik, her iki taraftan da kayıplar büyük.

Galatasaray'a bitişik evlerden üç gün boyunca bombalar attık.

Galata ve Pera o günden bugüne kapalıdır.[250]

Öte yandan telgrafta geçen "kâfi miktarda Ermeni[251] kırıldı" ifadesi, Osmanlı Bankası işgalinin liderliğini yapan Armen Garo'nun,[252] kendisine, giriştikleri eylemin yol açacağı muhtemel bir ayaklanma ve katliamda binlerce kişinin ölümüne sebep olacaklarını söyleyen bankanın genel müdür yardımcılarından Gustave

248 *Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar, 1985, C. I, s. 164.*

249 Telgrafta kullanılan ifade şudur: "վճռած էինք ջարդ տալ քաղաքի զանազան մասերում".

250 *Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar, 1985, C. I, s. 164.*

251 Telgrafta kullanılan ifade şudur: "բաւական հայեր".

252 Eylemin asıl örgütleyicisi ve lideri olan Papken Süni kod adlı Bedros Paryan bankaya ilk hücum sırasında taşıdığı bombaların infilak etmesi sonucunda ölünce, eylemin inisiyatifini Armen Garo üstlenmek zorunda kalmıştı.

Wülfing'e sakince verdiği cevabı akla getirmektedir: "Ne kadar çok ölü olursa, davamız için o kadar iyi olur."[253]

Fedai Çeteleri

Büyük Devletlerin müdahalesini temin etmek ve Avrupa kamuoyunda ses getirmek amacıyla İstanbul'da ve diğer büyük şehirlerde yaptığı büyük çaplı gösteri ve şiddet eylemlerine karşın, kuruluşundan itibaren Taşnaktsutyun'un Osmanlı topraklarındaki ana faaliyeti daima doğudaki altı vilâyet başta olmak üzere Ermenilerle meskûn yerlerde gerilla faaliyetleri örgütlemek ve Ermeni halkını silahlandırarak, gerek merkezi hükümete, gerekse yerel egemenlere karşı silahlı direnişler gerçekleştirmeye çalışmak olmuştur. Taşnakların bilhassa kırsal bölgelerde gerçekleştirdikleri çok sayıdaki silahlı eylemin ve Osmanlı kuvvetleriyle Taşnak fedaileri arasında yaşanan silahlı çatışmaların detaylı biçimde ele alınması, hedeflediğimiz "kısa tarih" çalışmasının sınırlarını fazlasıyla aşacağından, burada EDF'nin fedai örgütlenmesinin başlıca özelliklerine ve fedailerce gerçekleştirilen belli başlı eylemlere, genel hatlarıyla temas etmekle yetinilecektir.

EDF'nin 1896-1897 Kafkasya Seksiyon Kongresi'nde alınan kararlar gereğince, kongreyi izleyen yıllarda fedai grupları daha çok Sason'da yoğunlaştırılmış ve esas olarak Sason Ermenilerinin silahlandırılmasına uğraşılmış ise de, bu yıllarda örgütün silahlı faaliyetleri Trabzon, Erzurum, Erzincan, Van, Muş, Bitlis ve Hınıs'a da yayılmıştı.[254] Kendisi de bir fedai lideri olan Rupen Ter Minasyan, anılarında, 1890-99 yılları arasında büyük çoğunluğu Muş-Sason civarında olmak üzere Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren yirmi ayrı fedai grubundan söz etmektedir. Bunlardan Hampartsum Boyacıyan (Murad) liderliğindeki Hınçak grupları ile EDF'nin henüz yeni kurulduğu sırada Sarkis Gugunyan'ın inisiyatifiyle gerçekleşen ve sonu felaketle biten hücuma katılan grup gibi bazıları dışarıda bırakıldığında, doğrudan Taşnaktsutyun ile ilişkili olup Rusların elindeki Kars şehri üzerinden Osmanlı topraklarına geçen belli başlı fedai grupları şunlardı:

- Artvin ve Oltu taraflarında faaliyet gösteren Huno'nun çetesi,
- Hovsep Arğutyan ile Cellad'ın yönetiminde Kars üzerinden Surp Garabed Manastırı'na giden ve Muş'taki Arapo çetesine destek olan grup,
- Muş havalisindeki Arapo çetesi,
- Muş ve Sason'da faaliyet yürüten Boğos çetesi,

253 Eldem, 2011, ss. 130-131.
254 Dasnabedyan, 1988, s. 44.

- Muş ve Sason'da faaliyet gösteren ikinci grup (Ter Minasyan bu grubun liderinin ismini hatırlayamadığını belirtmektedir),
- Kars-Bulanık-Sason arasında faaliyet gösteren Şenikli Stepan'ın çetesi,
- Pasin Ovası'nın Türk tarafından ve Kars'tan teslim aldıkları silahları Muş'a sevk eden iki ayrı grup (Ter Minasyan bu grupların liderlerinin isimlerini hatırlayamadığını belirtmektedir),
- Cellad'ın liderliğindeki ikinci grup,
- Sason İsyanı'na da katılan, Hınıs'taki Durpakh çetesi,
- Sason'da faaliyet gösteren Şebinkarahisarlı Abro'nun çetesi,
- Balkanlar üzerinden Kars'a gelerek çete başı olan ve daha sonra Nemrut ve Ahlat havalisinde "Serop Paşa" olarak ünlenen Soğurtlu Serop'un grubu,
- Ahlatlılardan oluşan küçük bir fedai grubu (Ter Minasyan bu grubun liderinin ismini hatırlayamadığını belirtmektedir),
- Kars'tan Sason'a yardım götüren Bayburtlu Sebuh'un çetesi,
- Serop'un akrabası Ahlatlı Cardar'ın Kars, Eleşkirt ve Ahlat havalisinde bilhassa Kürt aşiretleri ile sayısız silahlı çatışmaya giren büyük çetesi,
- Ahlat'ta faaliyet gösteren Khasdur[255] grubu,
- Muş ve Sason'da faaliyet gösteren Sevkaretsi (Karataşlı) Sako'nun çetesi.[256]

Aynı dönemde, devletin, aşiretlerin iskânı, vergi ve asker toplama güçlüklerinin aşılması gibi başka birtakım hedeflerin yanı sıra, esas olarak Ermeni milliyetçi-devrimcilerinin silahlı faaliyetlerine karşı bir güvenlik tedbiri olarak hayata geçirdiği Hamidiye Alayları örgütlenmesi, Kürt aşiretleri ile Ermeniler arasındaki çıkar çatışmalarını daha da kızıştırarak, Ermenilerle meskûn doğu illerindeki durumu iyice içinden çıkılmaz bir hale soktu. Zira Hamidiye Alaylarına katılan Kürt aşiret reisleri, devletin belirli hedeflere ulaşmak üzere sağladığı himayeden yararlanarak,

255 Sevan Nişanyan'a ait Index Anatolicus web sitesinde, Ağrı'nın Eleşkirt ilçesinde şimdiki adı Yüce Kapı olarak belirtilen yerleşim yeri. http://www.nisanyanmap.com/?lv=2&y=Xasdur/Xosdur&t=&srt=x&u=1&ua=0, (Erişim: 28.12.2013). Ancak burada yerleşim yeri adı değil, kişi adı olarak kullanıldığını tahmin ediyoruz.

256 Ter Minasyan, R., 1983. *Hay heğapokhagan mı hişadagneri* (Bir Ermeni Devrimcisinin Anıları). C. I. Beyrut: Hamazkayin Vahe Setyan Matbaası, s. 131-135.

kendi çıkarlarını gerçekleştirebilmek için elverişli bir konum elde ettiler ve çoğunlukla Ermenilere ait topraklara ve kaynaklara el koymaya başladılar.[257] Geçmişten bu yana Kürt aşiretlerinin yağmacı saldırılarına hedef olan Ermenilerin yaşadıkları asayiş ve can güvenliği sorunlarına, artık eskisinden daha ciddi bir toprak gaspı sorunu da eşlik ediyordu.

Klein'ın da işaret ettiği gibi, Ermeni sorununa ilişkin çalışmalarda, 1915'te Ermenilerin tehcir edilmesiyle sonuçlanan Osmanlı-Ermeni ihtilafının arka planının anlaşılmasında kilit öneme sahip Kürt-Ermeni anlaşmazlığının bu cephesi üzerinde fazla durulmamış olması ve meselenin iki dini ve kültürel cemaat arasındaki "doğal" bir etnik çatışma olduğu izlenimi yaratılması büyük bir eksikliktir. Zira Klein'ın çalışmasında ortaya koyduğu üzere, Kürt aşiretlerince gasp edilmiş topraklar meselesi, gerçekte Ermenileri eyleme geçmeye sevk eden en önemli konulardan biridir ve II. Meşrutiyet döneminde de Ermeni hak taleplerinin en önemli başlıklarından birini teşkil etmiştir.[258]

Nitekim 1901 yılı Kasım ayında çetesiyle Muş'taki Arakelots (Havariler) Manastırı'nı işgal eden ve manastırı kuşatan Osmanlı ordusuna karşı yirmi gün boyunca direnen fedai lideri Antranik'in, taleplerini öğrenmek üzere kendisine gönderilen heyete dikte ettiği listede bu mesele de yer alıyordu. On bir maddelik listenin son altı maddesinde Kürt aşiretleri ve hükümet memurlarının Ermenilere yaptığı haksızlıkları ve zulümleri sayıp döken Antranik, Hamidiye Alaylarından bahisle şunları söylüyordu:

> Diyarbakır'dan İran sınırına kadar 150 bin silahlı Kürt var, bunlar nedir ve silahlarını kime doğrultmuşlardır? Onlar sadece Ermenilerin başına bela olsunlar diye korunmaktadır. Eğer adalet var diyorsanız, nerededir? Ve neden Ermenileri hapsediyorlar? Neden Kürtleri tüfeklerinden ötürü hapsetmiyorlar? Nerede bu adalet ve "baba şefkati"? [259]

Gerçek anlamda talep niteliğinde olan ilk beş maddede de Kürtlerle ilgili istekler ağırlıktaydı:

- İstanbul'dan Muş'a kadar bütün Ermeni siyasi tutuklular affedilsin.
- Her bir köyden alınan öşür vergisi köylünün kendisi tarafından toplanarak, vicdan sahibi bir memur eşliğinde hükümete teslim edilsin.

257 Klein, 2013, s.35.
258 Klein, 2013, s. 236.
259 [Ozanyan], Antranik, 2012. *Arakelots vankin grivı (Hay heğapokhutenen truak mı)* (Arakelots Manastırı Savaşı [Ermeni Devriminden Bir Kesit]). Levon G. Lüleciyan (ed.). Erivan: EBH Yayınları, s. 68.

- Sürekli Ermeni köylerine saldırmayı iş edinen Kürtler silahsızlandırılsın veya bu köyler koruma altına alınsın.
- Kürtler tarafından işgal edilen tüm Ermeni köyleri Ermenilere iade edilsin.
- Ermeni köylerinden devletin aldığının yanı sıra vergi alan bütün Kürt aşiretleri tasfiye edilsin. Devlet içinde devlet olmaz.[260]

Taşnaktsutyun'un Osmanlı kırsalında hayata geçirdiği geniş kapsamlı ilk askeri harekât da Hamidiye Alaylarına mensup Mazrik aşireti üzerine düzenlenen cezalandırma saldırısı oldu. Şeref Bey'in reisliğini yaptığı ve Ermeni katliamlarına karışmakla itham edilen aşiret, 1897 yılı Ağustos ayı başında, Van'ın Başkale ilçesi yakınlarındaki Hanasor Yaylası'nda konaklamaktayken, otuzu atlı olmak üzere iki yüz elliyi aşkın fedai tarafından dört yandan kuşatıldıktan sonra saldırıya uğradı. Çatışma sonunda aşiret neredeyse son ferdine kadar imha edilirken, Taşnakların kaybı on dokuz kişiden ibaretti.[261]

1890'lı yılların başlarından itibaren Kürt-Ermeni ihtilafında şiddetin dozunun artması ve Ermenilere ait toprakların Kürtler tarafından işgal edilmeye başlanmasıyla birlikte, Muş, Sason ve Bitlis başta olmak üzere doğu vilâyetlerinde, yarı eşkıya-yarı devrimci olarak adlandırılabilecek tipte bir dizi Ermeni fedai reisi ortaya çıktı ve halk arasında ünlendi. Bunlardan biri, Kürt Musa Bey'in adamlarıyla birlikte bir Ermeni düğününü bastığı sırada tabancasını çekip iki Kürdü öldüren, olayın ardından hapsedildiği Bitlis Hapishanesi'nden kaçıp Kafkasya'ya geçen ve burada oluşturduğu silahlı çeteyle Bitlis'e geri dönen Arapo'ydu. Bir süre Muş-Hınıs havalisinde fedai faaliyetleri sürdüren Arapo ve adamları, sonunda Kürtler tarafından Raşi Köyü yakınlarında kuşatılarak öldürüldüler.[262]

1890'ların sonlarına doğru, Ahlat civarında, Serop isimli bir diğer Taşnak fedaisi, çetesiyle Osmanlı kuvvetlerine ve Kürt aşiretlerine karşı silahlı saldırılar gerçekleştirerek halk nezdinde Serop Ağpür (Menbâ Serop) ve Serop Paşa adlarıyla nam saldı. 1899 yılına gelindiğinde Antranik, Kevork Çavuş, Sbanats Magar gibi tanınmış fedailerin emri altındaki çetelerin tamamından oluşan kalabalık bir silahlı grubun önderi haline gelen Serop, Kürt aşiret reisi Bşâre Halil'in adamlarından biri tarafından zehirlendi ve saklandığı köyde korumalarıyla birlikte öldürüldü. Halil'in, Serop'un başını kesip bir sırığa geçirerek Muş ve Bitlis sokaklarında dolaştırması üzerine, Taşnaklar bu vahşete daha büyük bir vahşetle yanıt verdiler. Serop'un ölümünün ardından fedai gru-

260 [Ozanyan], Antranik, 2012, ss. 64-65.
261 Varantyan, 1992, s. 149.
262 Çelebyan, A., 2003. *Antranik Paşa.* Mariam Arpi ve Nairi Arek (çev.). İstanbul: Perî Yayınları, s. 55.

bunun reisi haline gelen Antranik, önce Serop'u zehirleyen Ave isimli Kürdün evini adamlarıyla birlikte basarak Ave ve evde bulunan diğer dört erkeğin yanı sıra, Ave'nin eşini ve çocuklarını da öldürdü. Antranik daha sonra anılarında bu konuya ilişkin olarak, "Bir haini ve hain soyunu yok etmek için, bir evi bütünüyle yok ettik" diyecekti.[263] Ermeni köylerine zulmettiği ve Serop'u öldürdüğü için Bşâre Halil'den intikam almayı kafasına koyan Antranik, Marnik Köyü yakınlarında pusuya düşürdüğü Halil'in başını kendi elleriyle kesti, sonra Geliyeguzan Köyü'ne götürdü. Köydeki çocuklar akşama kadar sokaklarda Halil'in kesik başıyla top oynadılar, ardından da onu bir çukura gömdüler.[264]

Arakelots Manastırı İşgali

1895 senesinden itibaren doğu vilâyetlerinin ekonomik durumu giderek bozulmaya başlamıştı. Van'da ve Erzurum'da başkonsolosluk görevi yapmış olan Rus General Mayevsky'nin *Van-Bitlis Vilâyetleri Askeri İstatistiği* adlı kitabında aktardığı bilgilere göre, Van ve Bitlis vilâyetlerinin maliyeye katkısı 1895 yılına kadar önemli düzeyde iken, 1896'da memur maaşlarını ödemekte bile acze düşülmüştü. Yine bir önceki seneye kadar iyi olan Ermeni köylerinin ekonomik durumu da giderek bozulmuş ve Ermenilerin hayvanlarının önemli bir kısmı Kürtlerin eline geçmişti. Onlar da el koydukları hayvanlarla birlikte ele geçmemek için bunları uzak yerlere götürünce, toprağı sürecek hayvan kalmamasından dolayı 1896-97 yıllarında ekin hissedilir derecede azalmış, 1898'de buğdayın fiyatı üç katına çıkmış, açlık ve kuraklıktan bunalan 20 bin Ermeni Rusya'ya kaçmıştı.[265]

Çok sayıda Ermeninin Rus himayesi altına girmek için Rus Ortodoks Kilisesi'ne geçmesi karşısında kaygıya kapılan EDF yöneticileri, Düvel-i Muazzama'nın dikkatini bir kez daha Ermeni meselesine çekmek için yeni bir silahlı güç gösterisi düzenlenmesine karar verdiler. Bunun üzerine 1901 yılı Kasım ayında Antranik, 60 fedai ile birlikte Muş'taki Arakelots (Havariler) Manastırı'nı işgal etti.[266]

Kendi anlatımına göre, "Türk ve Kürt halklarına, Ermeni pazusunun tüfek tutmayı bildiğini, Ermeni yüreğinin savaşmayı ve haklarını müdafaa etmek için dikilmeyi bildiğini göstermek" amacıyla ses getirecek bir fedai eylemi örgütlemeye karar veren Antranik,[267] bulunduğu mevkinin stratejik açıdan bölgedeki di-

---

263 Çelebyan, 2003, ss. 77-82.
264 Çelebyan, 2003, ss. 91-93
265 Bayraktar, B., 2007. *20. Yüzyıl Dönemecinde Rus General Mayevsky'nin Türkiye Gözlemleri (Van-Bitlis Vilâyetleri Askeri İstatistiği)*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, ss. 149-150.
266 Dasnabedyan, 1988, s. 62.
267 [Ozanyan], Antranik, 2012, s. 17.

ğer manastırlarınkine göre daha elverişli olması sebebiyle Arakelots Manastırı'nı eylem yeri olarak belirledi. Taşnak fedailerinin işgal ederek kapılarını kapattırdığı manastırda, öğretmenler, din adamları, çalışanlar, çobanlar ve 60-70 kadar yetimden oluşan 80 kişi mevcuttu.[268] Manastırı kuşatan Osmanlı kuvvetleri ile Taşnaklar arasında 20 gün boyunca devam eden çatışmanın ardından, yoğun kar fırtınasından istifade eden Antranik ve adamları, kuşatmayı fark edilmeksizin yarıp kaçmayı başardılar.[269] Sığındıkları Ermeni köyünde coşkuyla karşılanan fedailerin köyden ayrıldıktan sonra Osmanlı kuvvetlerince takip edilememesi için, köylüler, küçükbaş hayvanlarını ağıllardan dışarı çıkardılar ve etraftaki bütün ayak izlerini yok ettiler.[270]

Fedailerin kendilerinden kat be kat kuvvetli Osmanlı ordusuna karşı 20 gün direndikten sonra askerin burnunun dibinden kaçıp gitmeyi başarmalarını, bir propaganda malzemesi olarak gerek yurtiçinde, gerekse yurtdışında etkin biçimde kullanan Taşnaklar, Muş-Sason Ermenileri üzerindeki etkilerini de arttırmış oldular.[271]

Arakelots Manastırı eylemi ile ilgili hatıratında, Antranik, kendilerini kuşatan Osmanlı ordusundan Ziya Başçavuş ve Abdullah Onbaşı adlı iki askerin 1903 yılında kendisine sığınarak emri altına girdiklerini belirtmektedir. Onun anlatımına göre, bunlar, 1904 Sason İsyanı sırasında Osmanlı birliklerinin aralarındaki haberleşmede kullandıkları borazan seslerinin anlamını çözmekte kendilerine yardımcı olmuşlardı. Hatta Antranik bunlardan biriyle daha sonra 1909 yılında İstanbul'daki *Azadamard* gazetesinin bürosunda karşılaşmıştı. İşte onun bu kişilerden duyduğuna göre, manastır kuşatması sırasında Osmanlı birliklerine komuta eden paşalar arasında ihtilaf yaşanmış, Ali Paşa'nın top kullanılmasında ısrarcı olmasına karşın, Ferik Paşa, İstanbul'dan kendisine böyle bir emir verilmediği gerekçesiyle bunu reddetmişti.[272]

Keza General Mayevsky de, Antranik çetesini yakalamakla görevlendirilen Mehmet Ali Paşa'ya sıkı bir biçimde hariçten kimseye zarar verilmemesinin tembih edildiğini, manastırın içerisinde ise papazlar, köylüler, kadın ve çocuklar bulunduğunu yazmaktadır. Bu sebeple de, onun söylediğine göre, Osmanlı kuvvetleri manastıra açıktan hücum etmeyip içeridekileri açlıkla teslim almak için etrafını kuşatmakla yetinmişler, Mehmet Ali Paşa birçok kez manastıra hücum etmek için izin talep etmişse de, bu talepleri reddedilmişti.[273]

268 [Ozanyan], Antranik, 2012, s. 22.
269 Uras, 1950, s. 527.
270 [Ozanyan], Antranik, 2012, ss. 93-94.
271 Dasnabedyan, 1988, s. 62.
272 [Ozanyan], Antranik, 2012, ss. 107-108.
273 Bayraktar, 2007, ss. 236-237.

İkinci Sason İsyanı

1902'de Makedonya'da ayaklanmaların çıkmasının ardından, Avrupa'daki Taşnak gazetelerinde, Ermenilerin oturup Avrupa'nın müdahalesini beklememeleri, kendi güçlerine güvenerek inisiyatifi ele almaları gerektiği, Avrupa'nın Berlin Antlaşması'nın 3. ve 61. maddelerini uygulamaya koymasının ancak bu şekilde mümkün olacağı yönünde yazılar çıkıyordu. Bunlar, Taşnakların çok yakında Osmanlı topraklarında yeni bir girişimde bulunacaklarının sinyallerini veriyordu.[274]

Taşnaktsutyun'un aldığı merkezî karar doğrultusunda fedai gruplarının Sason'da toplanması üzerine, Osmanlı ordusu, 1903 yılının sonlarına doğru Sason'u kuşattı ve böylece İkinci Sason İsyanı adı verilen isyan başlamış oldu. İsyan, Sason'un tüm yerleşim birimlerine, Taluri'ye, Muş Ovası'na, oradan da Van'a kadar yayıldı. Antranik'in genel komutanlığı altındaki Sivaslı Murad, Sebuh, Kevork Çavuş, Mkho, Görün ve Muşlu Smpad'ın yönettiği çeteler ve Kafkasya'dan yardıma gelen Nikol Duman'ın grubu ile Osmanlı kuvvetleri arasında Temmuz ayı ortalarına kadar çok sayıda çatışma yaşandı.[275] İsyancıların ağır kayıplara uğradıklarını gören Antranik, bölgeyi terk ederek çetesiyle birlikte önce Van Gölü'ndeki Akhtamar Manastırı'na sığındı, ardından Osmanlı birlikleriyle çatışmaların devam etmesi üzerine buradan da kaçarak Kafkasya'ya geçti.[276]

Avrupa kamuoyuna yönelik propaganda yapma amacıyla çıkarılan Ermeni gazete ve dergilerinde, olaylar sırasında 7.771 Ermeninin katledilmiş olduğu yazıyordu.[277] Ancak isyanın lideri Antranik, EDF'nin 1907'de gerçekleştirdiği Dördüncü Genel Kongre'sinde yaptığı konuşmada bu rakamla ilgili şu itirafta bulunmaktadır:

> Sasun için "hiçbir yarar sağlamadan kırıldılar" diye konuşulur. Bu bir iftiradır.
>
> Daima kırıldığımızı hatırlarlar da, aynı şekilde kırdığımızı niye konuşmazlar? Çarpışanları kırmaya güçleri yetmemiştir. Kırıma uğrayanlar, tarlalarda çalışan masum halkımız olmuştur. Biz çarpışanlar, saldırganlardan, onlara oranla iki kat fazlasıyla cephane ele geçirdik. Yiyeceğimizin az olması bir gerçekken, buna rağmen bizler kırılmadık. Karşımızdaki güç bizim bin katımızdı. Bizler sadece elçiliklere sunmaları için sahte adlar kullanarak 7.000 kişinin öldürüldüğü yalanını uydurduk.[278]

---

274 Sertçelik, S., 2010. *In the light of Russian and Armenian sources the emergence of the Armenian question 1678-1914*. Ankara: Board of Culture, Art and Publications Grand National Assembly of Turkey Publication No: 141, ss. 225-226.
275 Uras, 1950, ss. 527-529.
276 Sertçelik, 2010, s. 226.
277 İrtem, 2004, s. 85.
278 Çelebyan, 2003, s. 112.

Yıldız Suikastı

EDF Üçüncü Genel Kongresi, Kristapor Mikayelyan'ın başkanlığında bir "Güç Gösterisi Organı" oluşturarak bu organa İstanbul ve İzmir'de, Sason İsyanı'nın ve Ülke içerisindeki diğer ayaklanma girişimlerinin sesine ses katacak eylemler örgütleme görevi verdi. Kongre, yeni kurulan organa ayrıca "İstanbul'da muazzam bir eylem gerçekleştirme umudunun varlığı halinde, Ülke'deki diğer hareketlerden bağımsız çalışma" yetkisi de tanıdı. Güç Gösterisi Organı, Genel Kongre'de karara bağlanan İstanbul merkezli büyük eylem organizasyonunu gerçekleştirmek üzere Sultan Abdülhamid'e suikast düzenlemeye ve bununla eş zamanlı olarak İzmir'de de büyük devletlerin çıkarlarını doğrudan etkileyecek büyük bir silahlı eylem yapmaya karar verdi.[279]

İstanbul'daki keşif çalışmalarından sonra yapılan değerlendirmede, suikast için en elverişli fırsatın, Sultan Abdülhamid'in cuma günleri selamlık töreninden sonra camiden ayrılıp saraya dönmek üzere arabasına doğru ilerlediği sırada ortaya çıkacağı sonucuna varıldı. Eylemcilerden bir kısmı, törene katılan Avrupalı konuklara ayrılan bölümde kendilerine yer ayarladıktan sonra, üstlerinde taşıdıkları bombaları ortalığa yağdırmaya başlayacaklar, ayrıca padişahın geçişi sırasında, lüks bir arabanın içine gizlenen büyük bir bomba infilak ettirilecekti.[280] Eylemde kullanılacak bombalar, Bulgar komitacılarının yardımıyla Sofya yakınlarındaki Baliefendi (Kınaşova) Köyü'nde kendilerine tahsis edilen arazide test edilecekti. Ancak Kristapor Mikayelyan ve yanında bulunan Vram Kendiryan bir bombanın tesirini ölçmek isterlerken, Kendiryan'ın elindeki bomba infilak etti ve her ikisi de oracıkta öldüler.[281]

Mikayelyan'ın ölümünün ardından eylemin önderliğini devralan Safo, eylemde kullanılacak bombayı imal ettirip gerekli arabayı da sipariş ettikten sonra, 1905 Nisan ayının sonunda İstanbul'a geri döndü. Suikastın 21 Temmuz 1905 Cuma günü gerçekleştirilmesine karar verildi; fakat orijinal plandan farklı olarak, arabadaki bombanın infilak ettirilmesi yeterli görüldü ve Avrupalı konuklara ayrılan bölümde gizlenecek eylemcilerin bununla eş zamanlı olarak etrafa bomba atması fikrinden vazgeçildi.[282]

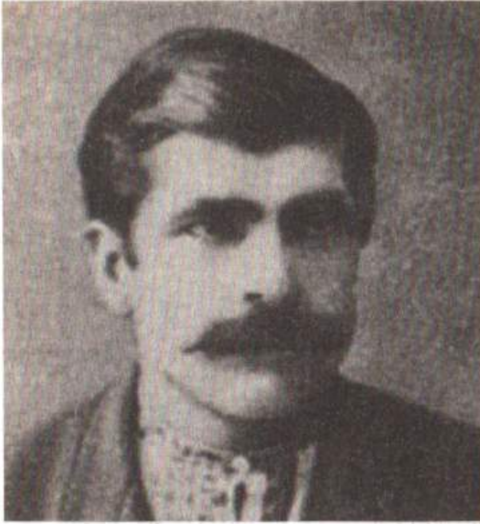
Edward Jorris adlı Belçikalı bir patlayıcı uzmanı tarafından melinit kullanılarak imal edilen ve güçlü etkisi nedeniyle *machine infernal* (cehennem makinesi) olarak adlandırılan bomba, eylemciler tarafından kararlaştırılan gün ve saatte patlatıldı. Patlama sonucunda üçü asker, yirmi üçü sivil olmak üzere yirmi altı kişinin hayatını kaybetmesine,

279 Dasnabedyan, 1994, s. 47.
280 Dasnabedyan, 1988, s. 75.
281 İrtem, 2004, s. 102.
282 Dasnabedyan, 1988, s. 76.

elli sekiz kişinin de yaralanmasına karşın, cami çıkışında şeyhülislamla kısa bir konuşma yapan Abdülhamid, mutat olan süre zarfında arabasına ulaşmadığından, patlamadan yara almadan kurtuldu.[283] Ayrıca eylem sonrası gerçekleştirilen geniş çaplı tutuklamalar sebebiyle, Taşnaktsutyun, İzmir'de planladığı eylemden de vazgeçmek zorunda kaldı.[284]

283 Olay sonrası Abdülhamid'in emriyle kurulan özel komisyonun fezlekesinde, yapılan tahkikat ve bilirkişi incelemesi neticesinde eylemin ne surette ve kimler tarafından gerçekleştirilmiş olduğuna dair elde edilen kapsamlı bilgiler yer almaktadır. Şüpheliler hakkında düzenlenen fezleke ve iddianame için bkz. Çulçu, M., 2005. *Ermeni Terörünün 100. yıldönümü - Cehennem Makinesi.* İstanbul: Kastaş Yayınevi, ss. 161-352.

284 Dasnabedyan, 1988, s. 76.

Taşnak fedai reislerinden Arapo

Taşnak fedai reislerinden Palabıyık Garabed

Taşnak fedai reisi Serop Ağpür (Serop Paşa)

Serop Paşa ve adamları

Taşnak fedai reislerinden Kevork Çavuş

Ağustos 1897'de Hanasor Yaylası'nda konaklamakta olan Kürt Mazrik aşiretine saldırarak neredeyse son ferdine kadar imha eden Taşnak fedailerinden bir bölümü. Arkalarında asılı bayrakta kurukafa ve kemik resminin üzerinde "İntikam İntikam" yazılı.

Muş'taki Arakelots (Havariler) Manastırı

. Taşnak fedai lideri Antranik. Fotoğrafta göğsünde görülen Osmanlı nişanını kendi eliyle öldürüp başını kestiği Kürt aşiret reisi Bşâre Halil'in cesedinden almıştır.

Hamidiye Alaylarından bir birlik

ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՆԱԽԱՀԱՇԻՒ

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ 1907 ԹՒԻ ՀԱՄԱՐ

ՄԱՐՄԻՆՆԵՐ	ՄՈՒՏՔ (ռուբլի): [illegible] 1906	[illegible] 1907	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	15000	15000	»	750	29250
[illegible]	40000	60000	30000	2000	67000
[illegible]	5000	25000	12500	1250	16250
[illegible]	»	20000	10000	1000	9000
[illegible]	2000	30000	15000	1500	15500
[illegible]	»	20000	7000	1000	12000
[illegible]	»	20000	6000	1000	18000
[illegible]	10000	20000	10000	1000	19000
[illegible]	»	20000	10000	1000	9000
[illegible]	12500	20000	8000	1000	23500
[illegible]	»	5000	1000	250	3750
[illegible]	»	20000	»	1000	19000
[illegible]	150000	»	»	»	150000
[illegible]	200	20000	10000	1000	9200
[illegible]	50000	10000	5000	500	54500
[illegible]	10000	10000	8000	500	11500
[illegible]	26000	»	»	»	26000
[illegible]	12000	25000	»	1250	35750
[illegible]	50000	60000	12000	3000	95000
[illegible]	»	25000	5000	1250	18750
[illegible]	»	1200	200	60	940
[illegible]	»	5000	1000	250	3750
[illegible]	150	5000	3000	50	1900
[illegible]	18482	1000	500	50	18932
[illegible]	»	10000	5000	50	4500
[illegible]	10000	4000	3000	200	10800
[illegible]	»	»	»	»	235228
					913000

ԲԱՇԽՈՒՄՆ	ԵԼՔ (ռուբլի)		
[illegible]	172000	—	
[illegible] *	83000	—	
[illegible]	85000	—	
[illegible]	23000	—	
[illegible]	16000	—	
[illegible]	16000	—	
[illegible]	15000	—	
[illegible]	18000	—	
[illegible]	48000	—	
[illegible]	37000	—	
[illegible]	23000	—	
[illegible]	10000	—	
[illegible]	15000	—	
[illegible]	12000	—	
[illegible]	105000	—	
[illegible] / [illegible]	53000	—	
[illegible]	30000	—	
[illegible]	64000	—	
[illegible]	65000	—	
[illegible]	46000	—	
[illegible]	30000	—	913000
			913000

* [illegible] —100,200 ռ.

1907. յունիս [illegible]

Հ. Յ. Դ. [illegible] ԲԻՒՐՕ

EDF'nin 1907 yılı bütçesini gösterir tablo

VI. KISIM
EDF-İTTİHAT VE TERAKKİ İLİŞKİLERİ

1908 DEVRİMİ'NDEN ÖNCEKİ İLİŞKİLER

İlk Temaslar

Ermeni örgütleri ile yurtdışında bulunan Jön Türkler arasındaki ilk ilişkiler 1891-92 yıllarında kurulmuş, gerek Paris'te bulunan Ahmet Rıza Bey, gerekse Jön Türklerin Ahmed Rıza'ya muhalif kanadının başındaki Mizancı Murad Bey ile Hınçak Devrimci Partisi yöneticileri arasında bir dizi görüşme gerçekleştirilmişti. Ancak II. Abdülhamid'in istibdat rejimini barışçıl yöntemlerle değiştirmenin mümkün olduğu düşüncesindeki Jön Türklerin Ermeniler tarafından kullanılan mücadele yöntemlerini tasvip etmemeleri, keza Ermenilerle meskûn altı vilâyetin imparatorluktan ayrılması için gösterilen çabayı da uygun bulmamaları sebebiyle, bu görüşmelerde rejime karşı ortak mücadele konusunda herhangi bir ilerleme kaydedilememişti.[285]. Ahmet Rıza Bey anılarında bu temaslara ilişkin olarak şunları söylemektedir:

> Paris'teyken, Cenevre'de bulunan Ermeni komiteleriyle temasta bulundum. Hep soğuk tavır gördüm. Ermeniler, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden memnun değildiler.
>
> Çünkü Cemiyet, memlekette Ermeniden başka zulüm görenler bulunduğunu ve zulümden kurtulmak için de Ermenilerin gösterdikleri hâl yollarından daha sağlam ve daha umumî ilaçlar bulunduğunu bildirmekteydi.
>
> Cemiyete rakip gibi bakıyorlardı; ilaçlar, hâl yolları arasında tenakuz vardı. Onlar bizden ayrı, muhtariyet istiyorlardı. Bizse bütün Osmanlılar için iyileştirmeler istiyorduk; Kanun-ı Esâsî, Millet Meclisi, herkesi memnun edecekti.[286]

1894 yılında başkent İstanbul'da yaşanan Ermeni olayları ve Hınçaklar tarafından örgütlenen Babıâli Baskını, bu tarihten beş sene kadar önce Tıbbiye Mektebi'nde kurulmuş olan ve ilk zamanlarda sadece üye sayısını arttırmaya önem verip eylem yapmaktan uzak duran İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyelerini heyecana sevk etmiş ve kendilerini eyleme geçmeye mecbur hissetmelerine yol açmıştı. Cemiyetin kurucularından İbrahim

285 Avagyan, A., 2005. "İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Siyasi Partileri Arasındaki İlişkiler". L. Denisenko (çev.). *Ermeniler ve İttihat ve Terakki - İşbirliğinden Çatışmaya.* 2. baskı. İstanbul: Aras Yayıncılık, s. 15.

286 Rıza, A., 2009. "Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları". *Biz İttihatçılar.* Nurer Uğurlu (hzl.). İstanbul: Örgün Yayınevi, s. 368.

Temo, hatıratında, eyleme geçme fikrinin kendisinden çıktığını şöyle anlatmaktadır:

> Bu sıralarda Ermenilerin Babıâli'ye baskın yapmaları dolayısıyla vukua gelen isyan, İstanbul'u alt üst etmişti. Ahali büyük heyecan içinde idi. Kürtler, Türkler, hamallar, işçiler, softalar ellerinde kalın sopalarla her tarafı dolaşıyor, rast geldikleri Ermenilerin kafalarını parçalayarak telef ediyorlardı. Bu hallerin, hükümetin vaziyet ve akıbeti için fena olacağını düşünerek bir Türk ve Müslüman nümayişi yapmaya karar verdim.[287]

Temo, önerisinin diğer İttihatçılar tarafından da uygun görülmesi üzerine İshak Sükûti, Dr. İsmail İbrahim ve Debreli Behçet Efendi ile birlikte aşağıdaki bildiriyi kaleme alarak bin adet çoğalttıklarını ve şehrin muhtelif semtlerinde dağıttıklarını belirtir:[288]

> Müslümanlar ve ey sevgili vatandaşlarımız Türkler!
>
> Ermeniler devletimizin en büyük makamı olan ve bütün Avrupalılarca tanınıp hürmet gören Babıâli'yi basmaya kadar cür'et ettiler. Payitahtımızı sarstılar.
>
> Ermeni vatandaşlarımızın bu küstahane hareketleri mucib-i teessüfümüzdür; lâkin hakikatte zulüm, istibdat ve idaresizlik, bu mucib-i teessür ve teessüf hadiseleri doğurmaktadır. Biz Türkler de umum Osmanlılar gibi bu müstebit hükümetten ıslahat ve hürriyet isteriz. Cemiyetimiz bu maksatla çalışıyor. Biz bugün Ermenileri tedibe çalışacağımıza idaresizliğin, zulüm ve istibdadın merkezi olan Babıâli'yi, Şeyhülislam kapısını, Yıldız'ı basarak bu daireleri müstebitlerin başına yıkalım, el ele verelim, toplanalım, çoğalalım. Bizim de hürriyete, serbestîye âşık ve müstahak olduğumuzu âlem-i medeniyete gösterelim.
>
> Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti

1896'da Ermeni komiteleri de İstanbul'da Müslümanları ittifaka davet eden bildiriler dağıtmışlar, bu durum yurtdışındaki Jön Türklerin büyük ilgisini çekmişti.[289] Ahmet Rıza Bey tarafından Paris'te yayımlanan *Meşveret* gazetesinde, Avrupa'nın Ermeniler lehine tek yanlı müdahalesini temin etmek için Osmanlı Bankası işgalini gerçekleştiren Ermeni devrimcileri, Türk-Ermeni ilişkilerini Avrupa müdahalesinin sağlanmasına feda ettikleri gerekçesiyle eleştiriliyor, ancak öte yandan, tabandaki bazı İttihatçı militanların tepkilerine yol açacak şekilde, Abdülhamid'in Ermeni

---

287 Temo, İ., 2009. "İttihat ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidemat-ı Vataniye ve İnkılâb-ı Millîye Dair Hatıratım". *Biz İttihatçılar.* Nurer Uğurlu (hzl.). İstanbul: Örgün Yayınevi, s. 87.

288 Temo, 2009, ss. 87-88.

289 *Hanioğlu, M.Ş., 1989. Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902). 2. baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 217.*

ayaklanmalarını kanlı bir biçimde bastırması da protesto ediliyordu.[290]

Esasen bu konuda, Jön Türk hareketinin iki lideri Ahmet Rıza Bey ile Mizancı Murat Bey arasında görüş ayrılığı mevcuttu. Murat Bey, yayımladığı *Mizan* gazetesinde Abdülhamid'in Ermeni sorununda izlediği politikayı desteklerken, Ahmet Rıza Bey, Ermenilerin diğer Osmanlı unsurlarıyla birlikte istibdada karşı ortak mücadeleyi örgütlemek yerine ayrı bir kurtuluş davası sürdürmeye dönük tavırlarını eleştirmekle birlikte, Abdülhamid ve çevresini de müsebbibi oldukları Ermeni kırımları nedeniyle şiddetle yeriyordu.[291]

Yine 1896'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde yönetim hemen hemen tamamen eylem taraftarlarının eline geçmiş ve başarıya ulaşmak için kan dökmek gerektiği fikrini taşıyan ve çoğunluğu asker olan bu kişiler tarafından -cemiyet içerisinde olmakla birlikte sanki ondan ayrıymışçasına bir dil kullanan- "Osmanlı İhtilal Fırkası" adıyla yeni bir komite oluşturulmuştu. Cemiyetin bu kanadı, Balkanlardaki teşkilatın da desteğini alarak, Ermeni komiteleri ile ortak bir harekât gerçekleştirmeye karar vermiş, İstanbul'da bombalı saldırılar yapmayı planlamıştı.[292] Zarifyan adlı bir Ermeninin aracılığıyla varılan mutabakat çerçevesinde, önce Jön Türkler tarafından bir eylem bildirisi yayımlanması, ardından da Ermeni komitelerince Türk fedailerine bomba teslim edilmesi tasarlanmıştı. Ancak Tunalı Hilmi Bey'in ve İbrahim Temo'nun da içinde yer aldığı bu girişim, bazı Ermeni komitecilerinin itirazları üzerine bomba tesliminin gerçekleşmemesi sebebiyle akamete uğradı.[293]

1897 yılına gelindiğinde, yurtiçindeki örgütlenmesi hızlı bir yayılma ve büyük bir canlılık göstermekte olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Erzurum Şubesi, Paris'teki merkezden ve Mizancı Murat Bey'den aldığı talimat doğrultusunda ordu mensuplarının yanı sıra Ermeni komiteleri ile de irtibata geçmeye çalışmıştı. Fakat gerek kendi iç yazışmalarının, gerekse de Ermeni ihtilal komitesi namına gelen bir mektubun hükümetin eline geçmesi üzerine, Anadolu'da Müslümanlar arasında uzun süredir ilk defa görülmekte olan bu muhalif hareket ifşa olmuştu.[294]

290 Mardin, Ş., 2006. *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908.* 13. baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 206-207.

291 Petrosyan, Y.A., 1974. *Sovyet Gözüyle Jön Türkler.* M. Beyhan ve A. Hacıhasanoğlu (çev.). Ankara: Bilgi Yayınevi, ss. 190-191.

292 Hanioğlu, 1989, ss. 222-223.

293 Kuran, A.B., 2012. *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 223.

294 Hanioğlu, 1989, s. 195.

1897 yılında, Mizancı Murat Bey'in başını çektiği Cenevre'deki grup ile Ahmet Rıza Bey'in *Meşveret* gazetesi etrafında toplanan Paris grubu arasındaki görüş ayrılıkları ve çekişmeler had safhaya ulaşmıştı. Jön Türkler arasındaki bu bölünmeden yararlanmak isteyen Abdülhamid, bu amaçla Serhafiye Ahmet Celaleddin Paşa'yı Avrupa'ya gönderdi. Ahmet Celaleddin Paşa, muhaliflere, padişahın kapsamlı reformlar yapmaya hazır olduğunu, faaliyetlerine son vermeleri kaydıyla affedileceklerini ileterek çeşitli menfaatler teklif etti. Murat Bey başta olmak üzere çok sayıda muhalif bu teklif ve vaatleri kabul edip mücadeleyi terk etti ve bu, Jön Türk hareketine büyük bir darbe indirdi.[295]

Sarayın vaat ve tekliflerini reddedenlerce oluşturulan yeni cemiyet merkezi, 1898'de yeniden Ermeni örgütleriyle ortak hareket zemini oluşturabilmek amacıyla çaba göstermeye başladı. Bundan önce Jön Türkleri yalnızca bildiri yayımlamakla yetinip eylemden kaçmakla itham eden Ermeni Devrimci Federasyonu, 31 Mayıs 1898'de, *Troşak* gazetesi aracılığıyla cemiyetin yeni yöneticilerine, sultana suikast düzenlenmesi ve meclisin yeniden açılmasının sağlanması için ortak eylem çağrısı yaptı. EDF, 30 Temmuz'da da, *Osmanlı* gazetesi etrafında toplanmış olan Jön Türklere aynı bayrak altında birleşmek üzere yeniden çağrıda bulundu. İttihat ve Terakki merkezi bu çağrılara ılımlı bir cevap verdiyse de, Taşnaklarla ittifak yapıldığı haberi cemiyete yakın çevrelerde eleştirilere yol açtığından, iki örgüt arasındaki işbirliğinin gizli alanda sürdürülmesine karar verildi.[296]

Bu dönemde Ahmet Rıza Bey'in etrafında toplanan Jön Türk gruplarında radikal eğilimler göze çarpmaktadır. 1899 yılında Jön Türk Kongresi'nin toplanması girişimleri sırasında Mısır Şubesi'nin oybirliği ile kabul ederek kongreye sunduğu taleplerin ilk maddesinde, yalnızca yayın çıkarmakla sonuç elde etmenin mümkün olmadığı belirtiliyordu. Mısır Şubesi, bu tespitin ardından, "Yeni Osmanlılar" adı altında bir cemiyet kurulması, ihtilali başlatmak üzere hükümet dairelerine dinamit attırılması, zararlı kişilerin zehirletilmesi, öldürtülmesi, vekillerin evlerinin ve arabalarıyla birlikte kendilerinin de havaya uçurtulmasını teklif ediyordu.[297]

1899 yılından itibaren güçlenmeye başlayan Atina Şubesi de Ermeni komiteleri ile işbirliği yaparak terör eylemleri planlamıştır.[298]

Aynı yıl La Haye'de toplanan Barış Konferansı'na İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni temsilen katılan Ahmet Rıza Bey, konferansa *Meşveret* yazarlarından Pierre Anmeğyan Efendi ile birlikte

295 Petrosyan, 1974, ss. 202-204.
296 Hanioğlu, 1989, s. 280.
297 Kuran, 2012, s. 249.
298 Hanioğlu, 1989, s. 392.

gelmişti. Ahmet Rıza Bey, burada önemli Ermeni aydınlarından Minas Çeraz ile buluşmuş ve konferans sırasında, adı geçen kişi ile birlikte Abdülhamid'i "katil" olarak niteleyerek bütün yabancı heyetlerin dikkatini çekmişti. İttihat ve Terakki'nin ilk defa uluslararası düzeyde bir toplantıya katılması ve yine tarihinde ilk kez aleni biçimde Ermeni örgütleri ile ortak hareket etmesi, Osmanlı hükümeti nezdinde büyük tedirginlik yaratmıştı.[299]

1899 yılında, kendisine yönelik bir suikast girişiminden çekinen Damat Mahmut Paşa, iki oğlu Sabahaddin ve Lütfullah Beyler ile birlikte Paris'e kaçarak Jön Türk davasına destek verdi ve bu, o sıralarda önemli sayıda muhalifin Abdülhamid'le uzlaşıp mücadeleyi bırakması sebebiyle moral bozukluğu yaşayan Jön Türk çevrelerinde belirli bir rahatlama sağladı.[300] İttihat ve Terakki Cemiyeti, bir süredir Ermeni örgütlerince kendisine yöneltilen taleplere cevap olarak, Damat Mahmut Paşa imzasıyla Ermenilere hitaben kaleme alınan bir mektupla, 1895'ten beri bir türlü gerçekleştirilememiş olan ittifakı tesis etmek için yeniden çağrıda bulundu. Söz konusu mektup, Taşnaktsutyun taraftarı *Pro Armenia* gazetesinin 10 Kasım 1900 tarihli nüshasında yayımlandı[301]

1902 Osmanlı Umum Muhalifîn Kongresi

Damat Mahmut Paşa'nın katılımının ardından hareketlenen Jön Türkler, Abdülhamid'in istibdat rejimini devirme amacı güden bütün muhalif örgütlerin tek çatı altında toplanması için bir kongre çağrısında bulunmaya karar verdiler. Bu görevi üstlenmesi en münasip görülen kişi de, konumu itibarı ile Damat Mahmut Paşa idi. Fakat onun 1903'te ölümüne neden olacak bir hastalığa yakalanmış olması sebebiyle, liderlik, paşanın nüfuzunu temsil eden oğullarına, bilhassa da kendine özgü fikirler geliştirmeye başlayan Sabahaddin Bey'e intikal etmişti. 1901 yılında paşanın iki oğlu Prens Sabahaddin ve Lütfullah Beylerin imzalarıyla yayımlanan "Osmanlılara Genel Çağrı" başlıklı metinde, bütün muhalif unsurlar, istibdat rejimini devirip hürriyet ve adaleti yeniden kurmanın yol ve yöntemlerini müzakere etmek üzere bir kongreye davet ediliyorlardı.[302]

Kongre için çağrıda bulunmuş olan Prens Sabahaddin ve Lütfullah Beyler, aynı zamanda onun örgütlenmesini de kontrolleri altında bulunduruyorlardı. Bu ikili, *Osmanlı* gazetesi etrafındaki eski Jön Türklerin kendilerine muhalif bağımsız bir grup halinde hareket

299 Hanioğlu, 1989, s. 315-316
300 Durukan, K., 2009. "Prens Sabahaddin ve İlm-i İçtima – Türk Liberalizminin Kökenleri". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*. C. I. 8. baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 145.
301 Hanioğlu, 1989, s. 358 ve aynı sayfada 972 nolu dipnot.
302 Ramsaur, E.E., 2007. *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*. N. Yavuz (çev.). İstanbul: Pozitif Yayınları, ss. 85- 86.

edeceklerinin anlaşılması üzerine, bu gruptan katılacak delegelerin sayısını azalttı. Bu tavrın başka bir sebebi de, bu grubun Taşnaktsutyun başta olmak üzere Ermeni komitelerine yönelik husumetlerinden çekinmeleriydi. Oysa Ermeni komitelerinin kongreye katılmaları, Sabahaddin ve Lütfullah Beylere göre, büyük devletlerin desteğini sağlamak için kritik bir öneme sahipti.

Hınçak Partisi'nin her iki kanadı ve Taşnaktsutyun da kongreye davet edilmişlerdi. Veragazmyal Hınçak Partisi ile Taşnaklar davete icabet ettiler, ancak Hınçak Devrimci Partisi cevap dahi vermedi. Ermeni örgütlerinin temsilcilerinin yanı sıra, *Armenia* gazetesinin editörü Minas Çeraz ve Garabet Basmacıyan da kongreye bireysel olarak çağrılmışlardı.[303] Veragazmyal Hınçak ve Taşnaktsutyun temsilcileri kongreden önce kendi aralarında gerçekleştirdikleri müzakerelerde, kongrede tek blok halinde davranmaya karar verdiler ve öyle de yaptılar.[304]

4-9 Şubat 1902 tarihlerinde Paris'te gerçekleştirilen kongrede, Jön Türklerin yanı sıra, Arap, Arnavut, Ermeni, Rum ve Bulgar temsilcileri de hazır bulundular. Ancak bütün Osmanlı muhalefetini bir araya getirmeyi hedefleyen kongre, bu hedefi gerçekleştiremediği gibi, o güne kadar aralarındaki görüş farklılıklarına rağmen aynı çatı altında bir arada durmuş olan Jön Türklerin de "müdahaleciler" ve "müdahale karşıtları (ademi müdahaleciler)" olarak ayrışmasına sebep oldu.[305] Kongrede, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin tanınmasını ve büyük devletlerin Osmanlı Devleti'ne müdahale etmelerinin sağlanmasını olmazsa olmaz koşul olarak gören Ermeni örgütleri temsilcileri, Prens Sabahaddin ve İsmail Kemal Bey'in sözcülüğünü yaptıkları yabancı müdahalesi taraftarı çoğunluk grubu ile Ahmet Rıza'nın başını çektiği azınlık grubu arasında yoğun tartışmalar yaşandı. Sabahaddin Bey taraftarları, ülkenin toprak bütünlüğünün korunması kaydıyla, Ermeni temsilcilerin müdahale yanlısı görüşlerini destekliyorlardı. Ahmet Rıza Bey ile birlikte hareket edenler ise, dış müdahale fikrine kesin biçimde karşı çıkarak, Osmanlıların kendi memleketlerindeki reformları kendi elleriyle yapmaları gerektiğini, Avrupa'dan sadece reformlar için moral destek alınabileceğini savunuyorlardı.[306]

İhtilafın çözümü için, çoğunluk grubu, bir yandan azınlık grubunu tatmin etmek, diğer yandan da Ermenilerin kongreyi

303 Hanioğlu, M. Ş., 1995. *The Young Turks in opposition.* New York: Oxford University Press, ss. 180-182.
304 Avagyan, 2005, s.18.
305 Malkoç, E. 2012. "Doğu Batı Ekseninde Bir Osmanlı Aydını: Ahmet Rıza - Yaşamı ve Düşünce Dünyası". *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları.* C. XI (21), s. 107.
306 Avagyan, 2005, s. 19.

terk etmelerini önlemek için, "Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde Vilâyat-ı Sitte için öngörülen reformların ancak imparatorluğun tümüne teşmil edilmesi kaydıyla kabul edildiği"ni belirten ortalamacı bir formül geliştirdi.

Ancak bu adım da tartışmaları yatıştırmaya yeterli olmadı. Ermeni temsilcileri, Kanun-ı Esâsî'yi ulusal kurtuluşlarının temini için yegâne araç olarak görmediklerini ifade ettiler. Bunun üzerine Prens Sabahaddin grubundan İsmail Kemal Bey, Ermenileri şoke eden bir konuşma yaparak, Kanun-ı Esâsî'nin imparatorluktaki bütün unsurlar için bağlayıcılık taşıdığını, Ermenilerin de birer Osmanlı olarak haklara sahip olduklarını, ancak burada sanki ayrı bir devletin temsilcisiymişçesine pazarlık etme haklarının bulunmadığını dile getirdi. Bu konuşma üzerine Ermeni delegeler birer birer kongre salonunu terk ettiler. Ancak Ermeniler ile köprüleri atmak istemeyen Sabahaddin Bey grubu, onları memnun edecek yeni bir karar metni kaleme alarak Ermenilerle müzakereyi sürdürdü ve neticede onların da kısmi birtakım tavizler vermesiyle, aralarında bir anlaşma sağlandı. Ahmet Rıza Bey liderliğindeki azınlık grubu ise bunu kabul etmedi ve uzlaşmaya yanaşmadı; böylece İttihat ve Terakki'nin çoğunluk ve azınlık grupları arasındaki son köprü de yıkılmış oldu.[307]

Jön Türk-Ermeni İttifakına Doğru

1902 Kongresi'nde yaşanan ayrışma neticesinde, Jön Türkler üç gruba ayrılmışlardı: ilki Sabahaddin Bey'in önderliğindeki çoğunluk, ikincisi Ahmet Rıza Bey grubu ile eylem yanlılarının oluşturduğu ittifak ve son olarak, eski İTC örgütünden geriye kalan diğer isimler.[308] Kongreden sonra, Prens Sabahaddin, Avrupa'daki Jön Türkler nezdinde Ahmet Rıza Bey'in karşısında daha itibarlı bir konum elde etmişti.[309] Doktor Nazım ve Doktor Bahaeddin Şakir gibi isimlerin de aralarında bulunduğu Ahmet Rıza grubu ise, Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adı altında faaliyetine devam ediyor ve gayretlerini merkezde ve taşrada örgütlenme-kadrolaşma çalışmaları üzerinde yoğunlaştırıyordu.[310]

Sabahaddin Bey grubunun 1902 Kongresi'nden sonra Ermeni komiteleriyle birlikte Abdülhamid rejimine karşı ortak bir cephe oluşturmak için girişimlerde bulunmasına karşın, Ermeniler bu konuda istekli davranmamışlardı. Buna rağmen, büyük devletlerin müdahalesinin ancak Ermeni sorunu üzerinden sağla-

307 Hanioğlu, 1995, ss. 194-197.

308 Hanioğlu, M. Ş., 2001. *Preparation for a revolution - The Young Turks, 1902-1908.* New York: Oxford University

309 İrtem, S.K., 1999. *Yıldız ve Jön Türkler - İttihat Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi.* O.S. Kocahanoğlu (hzl.). İstanbul: Temel Yayınları, s. 168.

310 Eyicil, A., 2004, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Liderlerinden Doktor Nazım Bey 1872-1926.* Ankara: Gün Yayıncılık, s. 43.

nabileceği düşüncesinde olan Prens Sabahaddin ve taraftarları, çıkardıkları yayınlarda Osmanlı hükümetini Ermenilere karşı tavrından ötürü sert bir dille eleştirmeye devam ettiler. Ermeni gazetelerinde, bu tavırlarından ötürü takdirle karşılanan Sabahaddin ve Lütfullah Beylerden Osmanlı "Washingtonları" diye bahsediliyordu. Ermenilerle işbirliği tesis etmeye son derece önem veren Sabahaddin Bey, Rusya'daki Ermenilerle müzakere etmek için Kafkasya'ya doğru yola çıktı, ancak önce Tiflis'te Rus polisi tarafından, Ermenistan'da bir ayaklanma çıkarmaya kalkışma suçlamasıyla tutuklanarak St. Petersburg'a gönderildi, sonra da sınır dışı edildi. Arnavut, Makedon ve Ermeni gruplarıyla ortak faaliyet örgütlemek için çaba gösteren çoğunluk grubunun Ahmet Rıza Bey grubu tarafından sert bir biçimde eleştirilen bu çalışmaları, müspet bir netice doğurmadı.[311]

Abdülhamid'e karşı derhal eyleme geçmek gerektiğine inanan Prens Sabahaddin, kongrede muhalif güçler arasında birliğin tesis edilememesinden ötürü umutsuzluğa kapılmıştı. Bunun üzerine, İsmail Kemal Bey ile birlikte, büyük devletlerin dikkatini Osmanlı İmparatorluğu'nun üzerine çevirmek ve buraya müdahale etmelerini sağlamak amacıyla Trablusgarp'taki Osmanlı ordusunun kumandanı Müşir Recep Paşa'yı bir darbe planına ikna etti ve dahası darbe için Büyük Britanya hükümetinin desteğini de arkasına aldı. Ancak bu girişim de başarısızlıkla sonuçlandı.[312]

İngilizlerin yardımıyla darbe gerçekleştirme planları suya düşen Prens Sabahaddin, 1903 yılından sonra iki yıl boyunca fazla öne çıkmadı. Bu süre zarfında Edmond Demolins'in görüşlerinden etkilenerek, Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtuluşu için ademimerkeziyetçi bir yapıya ihtiyaç olduğuna kanaat getiren Sabahaddin Bey, Ermenilere hitaben bir açık mektup yayımlayarak, terörist taktiklerini reddetmekle birlikte, onları ortak eyleme davet etti. Prens Sabahaddin'in liberal görüşlerini Ahmet Rıza grubununkilere göre daha tercih edilebilir bulan Ermeniler de bu çağrıya sıcak bir yanıt verince, Prens Sabahaddin, ikinci bir mektup kaleme alarak, Jön Türk ve Ermeni gruplarını Osmanlı İmparatorluğu'nda ademimerkeziyetçi bir idari sistem kurulması için birlikte mücadele etmeye çağırdı.

Bu arada Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Theodore Roosevelt'e hitaben de bir mektup yazan Sabahaddin Bey, Ermeni köylerine saldıranların Kürtler olmasına ve bunların aynı zamanda Türk köylerine de zarar vermesine rağmen Avrupa kamuoyunun sürekli olarak Türkleri suçlamasını eleştirdi ve sorunun ancak Kürtlerin yerleşik bir halk haline getirilmesiyle çözülebileceğini savundu. Prens Sabahaddin, Kürtleri hedef tahtasına

311 Hanioğlu, 2001, ss. 12-14.
312 Ramsaur, 2007, ss. 97-101.

yerleştirerek bir yandan Ermenilerin desteğini almayı, bir yandan da Ahmet Rıza'nın etrafında toplanan grupların kendisine dönük eleştirilerinin önüne set çekmeyi hesaplıyor, böylece Kürtlerle Ermeniler arasındaki ihtilafta Türklere hakemlik rolü biçmiş oluyordu. Türk olmayan gruplar açısından, bu hakemlik statüsünün, Türklerin hâkim millet konumunun altını çizen Ahmet Rıza ve etrafında toplananların savunduğu görüşlere nazaran daha cazip olduğu açıktı.[313]

Bu arada 1903 yılında, Ermeni milliyetçi-devrimcileriyle Jön Türkler arasındaki ilişkileri yakından etkileyen iki gelişme ortaya çıktı. Bunlardan ilki, 20 Temmuz'da Makedonya'da patlak veren isyan sırasında ve isyanın bastırılması sonrasında Rumeli'deki Jön Türk hareketinin güç kazanması ve bilhassa III. Ordu subayları arasında ileride 1908 Devrimi'ni gerçekleştirecek olan Jön Türk hücrelerinin çoğalmasıydı.

Gerek Kafkasya Ermenilerinin, gerekse de EDF'nin tarihinde bir dönüm noktası teşkil eden diğer gelişme ise, Rusya'daki çarlık hükümetinin Ermeni Kilisesi'ne ait mallara el koyma kararı almasıydı.[314] Çarlık yönetimi, Kafkasya'da Rus olmayan halklara karşı izlediği asimilasyoncu politika doğrultusunda daha önce de Ermeniler aleyhine birtakım adımlar atmıştı. 1885'te Kafkasya'daki bazı Ermeni okulları kapatılmış, 1889'da bunu Ermeni hayır kuruluşlarının kapatılması takip etmiş, 16 Haziran 1900 tarihinde ise Ermeni dilinde kitap basan bütün yayınevlerinin faaliyetleri yasaklanmış ve bu tarihten sonra, halihazırda yayımlanmakta olanlar dâhil hiçbir Ermenice gazete veya dergiye müsaade edilmemişti. Nihayet 12 Haziran 1903'te çıkarılan hükümet kararnamesiyle Kafkasya'daki bütün Ermeni okulları kapatılarak mallarına el konduktan başka, Ermeni Kilisesi'nin ve diğer dinî kurumların da paralarına ve sair malvarlığına el kondu.[315]

Bu kararnamenin uygulanması, Kafkasya Ermenileri arasında keskin bir milliyetçi tepki doğurdu. 1903'ün yaz aylarında Ermeniler arasında önceleri barışçıl dinsel törenler biçiminde başlayan direniş, giderek büyük çaplı gösterilere, nihayet 2 Eylül'de Bakü'de açık isyana dönüştü.[316] O güne dek faaliyetlerini Osmanlı Ermenilerinin ulusal kurtuluşuna hasreden Taşnaktsutyun başta olmak üzere Ermeni partileri, çarlık tarafından atılan bu adım ve kendiliğinden kabaran halk direnişi karşısında, eylem alanlarını Kafkasya'yı da içine alacak şekilde genişlettiler.[317]

313 Hanioğlu, 2001, ss. 82-85.
314 Avagyan, 2005, s. 20.
315 Sertçelik, 2010, ss. 251-252.
316 Ter Minassian, 2012, ss. 49-50.
317 Avagyan, 2005, s. 20.

Keza bu dönemde Ermeniler ile Azeriler arasındaki etnik çatışmaların fitili de ateşlenmiş, pogromlar ve Taşnakların etkin biçimde içinde yer aldığı çok sayıda kanlı çatışma yaşanmaya başlamıştı.[318] Bu süreçte EDF, hayata geçirdiği "öz savunma (silahlı direniş)" politikası sayesinde Kafkasya Ermenileri nezdinde büyük itibar kazandı.[319] Kafkasya'daki Ermeni direnişi, Rus işçi sınıfı hareketinin de yükselişte olduğu ve 1905'te devrime dönüştüğü bir tarihsel kesite denk geldiğinden, bu gelişmeler karşısında EDF "Kafkaslar İçin Eylem Planı" adlı yeni bir programatik metin yayımlayarak eskisine nazaran daha belirgin bir sosyalist çizgiyi benimsedi. Ancak partinin dikkatini Kafkasya'ya çevirmesini Osmanlı Ermenilerinin ihmal edilmesi olarak değerlendiren birçok partili ile yaşanan gerilimler, EDF'nin iç uyumunu bir süre için ciddi biçimde zedeledi.[320]

1905 yılında, Sabahaddin Bey'in çabaları neticesinde, Jön Türk hareketi tarihinde ilk defa Taşnaklarla ciddi bir anlaşmaya varılabilmişti. EDF liderlerinden Malumyan (Agnuni) 1905 Mayıs ayında Abdullah Cevdet Bey'e bir mülakat verdi. Daha sonra Abdullah Cevdet Bey de Kafkasya Müslümanlarına hitaben bir çağrı kaleme alarak onları Ermenilerle anlaşmaya davet etti ve bu çağrı metni Ermenilerce sıcak karşılandı. Bunu müteakiben Dikran Zaven adlı bir Ermeni aydını, Jön Türklerle Ermeni devrimcileri arasında arabuluculuk ederek tarafları bir araya getirmeye çalıştı. Osmanlı makamlarında büyük tedirginlik yaratan ve Taşnaklar tarafından desteklenen bu girişime, Ahmet Rıza'nın Terakki ve İttihat Cemiyeti, her zamanki gibi, birleşik bir hareketin, ancak, eğer diğer örgütler kendisinin koşullarına uymayı kabul ederlerse mümkün olabileceği yönünde karşılık verdi. Sabahaddin Bey'in çağrısına olumlu yanıt veren Taşnaktsutyun'un yayın organı *Troşak*'ın Eylül-Aralık 1906 tarihleri arasındaki her sayısında, Jön Türkleri Taşnaklar tarafından uzatılan dayanışma elini tutmaya ve birleşik bir devrimci cephe kurmaya davet eden bir çağrı metni yayımlandı.

Ahmet Rıza'nın etrafında toplanan grupların Taşnaklarla işbirliği yapmaya gönülleri yoktu, fakat Terakki ve İttihat Cemiyeti'ni yeniden örgütlemekle meşgul olan Bahaeddin Şakir, Ermeni örgütleriyle taktik bir ittifak yapmaktan yanaydı. Sonuçta Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti ile Teşebbüs-ü Şahsi ve Ademimerkeziyet Cemiyeti, ortak hareket etmeye karar vererek Taşnaklarla eylem birliği tesis etme konusunda anlaştılar. Taşnaklar, ilk adım olarak, Teşebbüs-ü Şahsi ve Ademimerkeziyet Cemiyeti'nin üyelerinden Hüseyin Tosun Bey'i ortak devrimci faaliyette bulunmak üzere kaçak yollardan Doğu Anadolu'ya soktular. Hüseyin Tosun Bey, Taşnaktsutyun'dan aldığı destekle 1907'deki Erzurum İsya-

318 Azeri-Ermeni ihtilafının bu dönemi için bkz. Sarıahmetoğlu, 2006, ss. 266-329.
319 Ter Minassian, 2012, s. 50.
320 Dasnabedyan, 1988, ss. 29-31.

nı'nda ve Doğu Anadolu'daki diğer olaylarda önemli rol oynayan tek Jön Türk oldu.[321]

Bu anlaşmadan sonra Jön Türkler ve Taşnaklar, aralarındaki işbirliğini hayata geçirmek üzere, bazı aracı örgütlerden destek almalarının yanı sıra, bir dizi paravan örgüt de kurdular. Aracı örgütlerden biri, Arap entelektüelleri tarafından, Türk, Çerkez ve Ermeni kökenli Osmanlılarla birlikte Kahire'de kurulan Şûra-yı Osmanî Cemiyeti (*Ligue Constituonnelle Ottomane*) idi. Taşnaktsutyun hesabına para toplamak için piyango tertip etmek gibi çeşitli yollarla EDF-Jön Türk ittifakına destek sunan cemiyette Türk sekreter görevini Prens Sabahaddin'in yakın çalışma arkadaşı Abdullah Cevdet Bey üstlenmişti.[322]

Abdullah Cevdet Bey'in Şûra-yı Osmanî Cemiyeti adına *Troşak* Yazı Kurulu'na gönderdiği 11 Mart 1907 ve 7 Haziran 1907 tarihli mektuplar da bu yakın ilişkiyi açıkça göstermektedir:

Ligue Constituonnelle Ottomane /Şûra-yı Osmanî Cemiyeti

Kahire, 11 Mart 1907

Troşak Yazı Kurulu'na, Cenevre,

Sevgili Yurttaşlar ve Arkadaşlar,

Bizler münhasıran, imparatorluğumuzun farklı unsurlarını birleştirmek suretiyle Osmanlı hanedanının rezil boyunduruğunu ve genel itibarı ile mevcut rejimi silkip atmak amacıyla Şûra-yı Osmanî Cemiyeti'ni kurduk. Sizinle yolumuzun aynı amaçta birleşeceği inancındayız. Biz her türlü ırkî önyargıdan sıyrıldık ve -Ermeni, Türk, Yahudi, Kürt, Laz, Rum, Çerkez, Keldani ve saire ve saire- en derin samimiyetimizle yüreklerimizi ve arzularımızı birleştirmek istemekteyiz.

Cemiyetimizin resmi yayınının 3. sayısından bugün size çok miktarda gönderiyoruz ve sizin yiğit "Troşak"ınızla beraber bunu da dağıtmak için elinizden geleni yapacağınızı ümit ediyoruz.

Arkadaşlarımın selamlarını size iletmekle görevlendirildim, kardeşçe ellerinizi sıkarım.

Şûra'nın selamlarıyla,

Dr. Cevdet [323]

Kahire, 7 Haziran 1907

Sevgili Beyefendi,

Sizin 7'sindeki mektubunuz ve kararınızın biraz gecikmeli olarak elime geçmesi, bahse konu çağrının başka iki makaleyle birlikte ayrı bir broşür halinde yayımlanmasını gerektirdi ki bu Eli-

321 Hanioğlu, 2001, ss. 95-97.

322 Hanioğlu, 2001, s. 98.

323 *Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar* (E.D. Federasyonu Tarihi İçin Materyaller), 2010. C. VI. Y. Pambukyan, (ed.). Beyrut: Hamazkayin Vahe Setyan Matbaası, s. 215.

zabetpol'deki Müslüman kütüphanesi müdürünün açık talebiydi. Vaktiyle bu çağrının bir suretini sizin onayınıza sunmuştum. Lütfen bir kez daha gözden geçiriniz, eğer uygun ve iyi bulursanız, sizin ve bizim münasip göreceğimiz değişiklikler ve ilavelerle yeniden kaleme alabilirim. İmparatorluktaki Müslim ve gayrimüslim öğeler arasında dini telakkilerden arınmış, aydın ve halis bir vatanseverlik yaratmak istemeniz halinde, gerek ben, gerekse de arkadaşlarım sizinle tam bir mutabakat içerisinde hareket etmeye her zaman hazırız. Eğer ben sözlerimle çoğunlukla Müslümanlara hitap ediyorsam ve ikna vasıtası olarak Kuran'dan ayetler kullanıyorsam, bu onları kendi silahları ile vurmak ve daha çok etki bırakmak amacıyladır.

"İçtihat" gazetesinde (sene 2, sayı 3) "Bir Türk Kürdü" imzasıyla yayımlanan makaleye dikkatinizi çekerim, o imza bana aittir ve çok sayıda yurttaşımızın bu fikre doğru yöneldiklerini görmekten çok memnunum.

Zaman harekete geçmeye ve geçirmeye son derece müsaittir.

Eğer "Sabahü'l Hayr" daha iyi muhtevada basılabilseydi, etkisi de büyük olacaktı.

Heyhat, Müslümanlar çok kolay aldanıp kandırılıyorlar. "Geç olması, hiç olmamasından yeğdir"; umudun ışıkları apaçık hissediliyor, hayat ve şifa veren yangının alevlenmesi gecikmeyecek.

Tekrar yineliyoruz: Bahse konu yayın faaliyetlerine katılmaya hazırız ve adımlarımızı her koşul altında sizinle tam bir mutabakat içerisinde atacağız.

Müşterek imparatorluğumuzun kurtuluşu başlıca iki unsurdadır: Ermeni-Türk kardeşliği ve güç birliğinde. Türkler daha fazla karanlıktadır, onların üzerine ışık saçalım, onlar düşmanlarının kimler, dostlarının kimler olduğunu bizim ışığımız sayesinde görebileceklerdir; aksi takdirde katliamlar tekrarlanacak ve hepimizin sonu felaket olacaktır.

Beyefendiler, samimi ve kardeşçe selamlarımızı kabul buyurunuz.

Dr. Abdullah Cevdet[324]

Taşnaktsutyun, Türk nüfusuna hitap edebilmek için yeni bir açılım yaparak, Türkleri Ermenilerle ortak eyleme çağıran Türkçe bildiriler dağıtmaya ve Türk-Ermeni ortak komiteleri kurmaya başlamıştı. Taşnak basınında, aslında kendileri tarafından kurulmuş bu örgütler, Jön-Türk örgütleri olarak tanıtılıyor ve övülüyordu. Bunlardan biri *Sabahü'l-Hayr*[325] ve *Rehber-i Umur-i Vatan* gazetelerinin yanı sıra Türkçe-Ermenice olarak çift dilde basılan başka bir yayın daha çıkaran "Türk İttifak Partisi" yahut "Osmanlı İhtilalci İttifak Komitesi" idi. Örgütün adında geçen ittifak

324 *Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar*, 2010, C. VI, s. 216.
325 Pambukyan, *Sabahü'l Hayr* gazetesinin EDF Van Merkez Komitesi'nin organizasyonuyla yayımlandığını belirtmektedir. Bkz. a.g.e, s. 216, 1 nolu dipnot.

sözcüğü, büyük ihtimalle, EDF ile Teşebbüs-ü Şahsi ve Ademimerkeziyet Cemiyeti arasındaki ittifaka atıfta bulunuyordu.[326]

1905-1907 yılları arasında Erzurum, Van, Kastamonu, Trabzon, Bitlis ve Diyarbakır'da "vergi ayaklanmaları" olarak adlandırılan bir dizi toplumsal olay meydana geldi.[327] Bu olayları 1908 Devrimi'nin prelüdü olarak gören ve gösterilerin mahalli görünümde olmakla birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından koordine edildiğini belirten Kansu'nun değerlendirmelerini[328] paylaşmayan Hanioğlu'na göre, 1905-1907 yılları arasında Anadolu'da yaşanan bu isyanlarla ilgili tarih yazımında Ermenilerin, bilhassa da Taşnaktsutyun'un rolü görmezden gelinmektedir.[329]

Hanioğlu, Erzurum İsyanı'nda ve diğer illerdeki olaylarda EDF ile Teşebbüs-ü Şahsi ve Ademimerkeziyet Cemiyeti arasındaki ittifak çerçevesinde oluşturulan, görünürde Jön Türk örgütleri olan, ancak aslında Taşnakların perde arkasından idare ettikleri oluşumların, bütün olayların yegâne örgütleyicisi olmasalar bile, halkın iktisadi güçlüklerden ileri gelen memnuniyetsizliğini siyasi taleplerle birleştiren devrimci eylemlere dönüştürmekte başarılı olduklarını, ama EDF'nin ve Prens Sabahaddin'in arzu ettikleri dış müdahaleyi de sağlayamadıklarını ifade etmektedir.[330] Hanioğlu keza, Erzurum İsyanı'nı örgütleyen ve İTC'ye bağlı bir Müslüman örgütü olduğu ileri sürülen "Canverenler Komitesi"-nin de İTC'yle hiçbir ilgisinin bulunmadığını, bu örgütlenmeyi Taşnaktsutyun'un yardımıyla Teşebbüs-ü Şahsi ve Ademimerkeziyet Cemiyeti'nden Hüseyin Tosun Bey'in gerçekleştirdiğini belirtmektedir.[331]

1907 İkinci Osmanlı Umum Muhalifîn Kongresi

Makedonya olaylarının ardından, Selanik'te, 1906 Eylülünde, Rumeli'deki Jön Türkler arasında Osmanlı Hürriyet Cemiyeti adıyla yeni bir gizli örgüt kurulmuştu. Daha sonra 1908 Devrimi'ne önderlik edecek olan kadroyu içinde barındıran bu örgüt, bir yıl sonra Paris'teki merkezle Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti (izleyen yıllarda yeniden İttihat ve Terakki Cemiyeti adını kullanacaktır) adı altında birleşmişti. Balkanlardaki örgütlenmeleri giderek güçlenmekle birlikte, Anadolu'da ciddi bir toplumsal dayanaklarının bulunmadığının idrakinde olan İttihatçılar, bu sorunun üstesinden gelmek için Ermeni partileriyle sağlam bir ilişki tesis etmelerinin gerekli olduğuna ikna oldular ve yurtdı-

326 Hanioğlu, 2001, ss. 99-100.
327 Bu olaylar hakkında bkz. Kansu, A., 2006. *1908 Devrimi.* 4. baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 35- 95.
328 Kansu, 2006, ss. 93-95.
329 Hanioğlu, 2001, s. 94 ve 96 nolu dipnot.
330 Hanioğlu, 2001, s. 103.
331 Hanioğlu, 2001, ss. 114-116.

şında gerek Hınçaklarla, gerekse Taşnaktsutyun ile bir dizi görüşme gerçekleştirdiler. Yine aynı dönemde Viyana'da toplanan EDF Dördüncü Genel Kongresi'nde de Jön Türklerle ilişkiler sorunu özel bir oturumda ele alındı ve rejim karşıtı mücadelelerinde Türk muhalif güçlerinin her anlamda desteklenmesine karar verildi.[332] Kongrenin akabinde yayımlanan bildirgede de, EDF'nin, Türkler arasında kendisi hakkında yayılmış temelsiz yanlış anlamalara bir son vermek amacıyla, Türkiye'ye dair ayrılıkçı hevesleri bulunmadığını, amacının ülkedeki bütün *millet*ler arasında tam bir eşitliğin sağlanması ve geniş bir yerel özerklik prensibinden hareketle Ermenilerin yaşadığı altı vilâyette idari özerkliğin tesis edilmesi olduğunu beyan etmeyi gerekli gördüğü ifade edilmekteydi.[333]

İttihat ve Terakki ile Taşnaktsutyun arasında gerçekleştirilen müzakereler sonucunda, 1907 yılında ikinci bir Osmanlı Muhalifleri Kongresi düzenlenmesine karar verildi. Birçok kaynakta kongre toplama önerisinin EDF'den geldiği dile getirilmesine karşın,[334] Bayur, İttihat ve Terakki Paris merkezinin mektuplarında bu girişimi kendilerinin ve Ahmet Rıza Bey'in başlattığına dair ifadeler bulunduğunu belirtmektedir.[335] İlk adımın İttihat ve Terakki tarafından 1907 Mayıs ayında atıldığını belirten Hanioğlu da bu görüştedir.[336] EDF, Khaçadur Malumyan'ı (E. Agnuni) Teşebbüs-ü Şahsi ve Ademimerkeziyet Cemiyeti ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle yapılacak müzakereleri yürütmek üzere görevlendirdi.[337] Müzakereler sırasında Ermeniler, Abdülhamid'e yapılan suikastın iyi sonuçlar doğurmadığını, yüksek miktarda paranın boşa harcandığını ve geldikleri aşamada tek başlarına hareket etmelerinin doğru olmadığına kanaat getirdiklerini belirterek, ortak bir program çerçevesinde Jön Türklerle birlikte hareket etmek istediklerini ifade ettiler.[338]

EDF arşivinde yer alan, Malumyan'ın el yazısı ile ve büyük olasılıkla Ahmet Rıza ile *Troşak* Yazı Kurulu arasında Cenevre'de gerçekleştirilen müzakerelere ilişkin olarak kaleme alınmış 25.08.1907 tarihli toplantı tutanaklarından, şu hususlarda daha kongre öncesinde mutabakat sağlanmış olduğu anlaşılmaktadır: Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün halklarının kongreye iştirakinin sağlanması; bütün muhalif politik örgütlerin davet edilme-

332 Avagyan, 2005, ss. 21-23.
333 Kevorkian, R., 2011. *The Armenian genocide - A complete history*. Londra: I.B. Tauris, s. 39.
334 Örneğin, Kuran, 2012, s. 443; Ramsaur, 2007, s.148; İrtem, 1999, s. 244.
335 Bayur, Y.H., 1991. *Türk İnkılâbı Tarihi*. C. I, Kısım I. 4. baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 388.
336 Hanioğlu, 2001, ss. 191-192.
337 İrtem, 1999, s. 244.
338 Kuran, 2012, s. 444.

si; rejimin devrilmesi ve bir kurucu meclis oluşturulması; rejim karşıtı mücadelede barışçı yöntemlerin yanında devrimci-silahlı eylem, ayaklanma ve terör yöntemlerinin de kullanılması; kongre işlerini yürütecek bir icra organının yanı sıra gizli bir daimi organın da oluşturulması.[339]

Ahmet Rıza Bey, 1907'nin Ekim ayında *Troşak* Yazı Kurulu ile görüşmek üzere Cenevre'ye gitti. EDF Batı Bürosu'ndan Doğu Bürosu'na gönderilen 2 Ekim 1907 tarihli mektupta, Paris'ten gelen ve iki gündür Cenevre'de bulunan Ahmet Rıza ile uzun tartışma ve müzakereler gerçekleştirildiği belirtiliyordu. Mektupta yazılanlara göre, ondan, bir itimat göstergesi olarak, gazetesinde EDF hakkında olumlu bir şeyler yazması ve bu sayede düşüncelerinin geçirdiği evrimi açıklığa kavuşturması talebinde bulunulmuştu. Mektupta, ayrıca, kongre hakkında mutabakat sağlandığı, mutabakatın temelinde "Kurucu Meclis" ve devrimci mücadele yöntemlerinin benimsenmesi hususlarının bulunduğu, Ahmet Rıza'ya kendilerince elbette güven duyulmadığı, fakat EDF Genel Kongresi'nde kararlaştırılmış olan plana hizmet etme maksadıyla hareket edildiği de söyleniyordu. Yine mektupta belirtildiği üzere, Ahmet Rıza ülke içerisinde vuku bulan olayların kendileriyle bağlantılı olduğunu iddia etmişti, ancak bunun teyit edilmesi gerekiyordu.[340]

Ahmet Rıza Bey, Cenevre'den Paris'e döndükten sonra konuyu arkadaşlarıyla müzakere etti ve *Troşak* Yazı Kurulu'na aşağıdaki mektubu gönderdi:

9 Ekim 1907

Beyefendi,

Komitemizi, sizinle Cenevre'de gerçekleştirdiğimiz görüşme hakkında bilgilendirdim.

Komitemiz bir çeşit kongre toplanmasını prensip olarak kabul etmektedir. Kendi bürosu içinde bu toplantının örgütlenmesi ile meşgul olacak kişiyi belirlemiş durumdadır. Komitemiz her şeyden önce, tümüyle Osmanlı unsurları tarafından hazırlanmamış hiçbir ıslahat projesinin kongrede değerlendirmeye alınmaması hususunda mutabakat sağlanmasını talep etmektedir.

Ancak beraberce kararlaştırmış olduğumuz üzere, yalnızca pratik faaliyetin örgütlenmesiyle meşgul olmak kaydıyla, ayrım yapılmaksızın bütün memnuniyetsiz unsurlar kongreye katılabilirler.

Bu durumda, büronun toplanması için komitenizin cevabını bekliyoruz.

Rumlara ve Arnavutlara da bu minvalde yazı yazdık.

Rica ederim soylu itimat hislerimizi kabul buyurunuz beyefendi.

Ahmet Rıza

339 *Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar*, 2010, C. VI, s. 217.
340 a.g.e., s. 218.

Meşveret'in son sayısında, yeterince kuvvetli, ancak hedefi itibarı ile sizin partinizle hiçbir bağı olmayan bir makale bulacaksınız.

A.R. [341]

Ahmet Rıza Bey'in 10 Kasım tarihinde gönderdiği ikinci mektuptan, Troşak Yazı Kurulu'nun o güne kadar kendisine müspet veya menfi bir cevap vermemiş olduğu anlaşılmaktadır:

10 Kasım 1907, Paris.

Beyefendi,

Küçük Asya'da vuku bulan hareket hakkında güvenilir biçimde malumat sahibi olduk. Gördüğünüz gibi bu doğrultuda çalışmalar cesaret verici bir etkinlikle sürüyor.

Aynı şekilde vatandaşlarımız tarafından Türk basınında yayımlanan tavsiyeleri de görmüş olmalısınız (Şûra-yı Ümmet'in 15 Ekim tarihli sayısındaki "Kardeşim Ali" başlıklı mektup).

Sizin partiniz ne yapmayı düşünüyor? Kongre programı nerelere ulaştı? Size Ekim'in 9'unda gönderdiğimiz önceki mektubumuzu neden yanıtlamadınız?

Şüphesiz bu rejimin ebediyete kadar devam etmesini arzu ediyor olamazsınız.

Gerekmesi halinde Paris'ten ayrılabilirim. Bu sebeple komitenizin kararını işitmekten memnun olacaktım.

Rica ederim hürmetlerimi kabul buyurunuz beyefendi.

Ahmet Rıza[342]

Taşnaklar tarafından Ahmet Rıza Bey'in ilk mektubuna cevap verilmemesinin sebebi açık olmamakla birlikte, Ahmet Bedevî Kuran, EDF ile Jön Türkler arasındaki müzakerelerin gerilimli ve inişli çıkışlı bir seyir izlediğini, fikir ayrılıkları sebebiyle bir ara kesilme noktasına geldiğini belirtmektedir. Ancak en sonunda, Kuran'a göre, kendi prensiplerini dayatmamak ve diğer örgütlerin eleştirisiyle meşgul olmamak kaydıyla her örgütün kendi kimliğini muhafaza etmesi, ortak çalışmanın tarzının gizli olarak seçilecek delegeler tarafından belirlenmesi zemininde mutabakat sağlanmıştı. Bu noktaya gelinene kadar, bilhassa Ahmet Rıza'nın hizipçi-bozguncu tavrı sebebiyle çok emek sarf edildiğini söyleyen Kuran, buna karşın Dr. Bahaeddin Şakir'in ve Ermenilerin baskısı ve biraz da tehdidi ile Ahmet Rıza Bey'in bozgunculuğunun üstesinden gelinerek uzlaşma sağlandığını aktarmaktadır.[343]

Khaçadur Malumyan'ın Cenevre'deki *Troşak* Yazı Kurulu'na Paris'ten gönderdiği 27 Kasım tarihli mektuptan, Ahmet Rıza'nın sitemkâr mektubundan sonra müzakerelere devam edildiği, ayrıca taraflar arasındaki görüşmelerin yalnızca kongre hazırlıkları

341 a.g.e., s. 219.
342 a.g.e., s. 223.
343 Kuran, 2012, s. 444.

ile sınırlı kalmadığı, birlikte yapılması planlanan silahlı eylemlerin de ele alındığı anlaşılmaktadır. Malumyan, söz konusu mektubunda, Hınçaklarla gerçekleştirdiği temaslara dair bilgi verdikten sonra, Ermeni örgütleriyle birleşme işiyle yalnızca pazartesi günleri meşgul olabildiğini, çünkü o sırada bütün gayretini Türk gruplarına yöneltmiş olduğunu bildirmektedir. Mektupta mutabakata varılacağı yönündeki ümidinin günden güne sağlamlaştığını da belirten Malumyan, 28 Kasım'da iki Türkün ve Taşnak temsilcilerinin katılımıyla büronun oluşturulmuş olacağını aktarmakta, ayrıca şunları yazmaktadır:

> Sabahaddin ve yoldaşları benim üzerimde iyi bir etki bıraktı. Bugün Rıza'nın bir yoldaşıyla beraber "elmalar"[344] meselesi hakkında görüşeceğiz. Bana öyle geliyor ki, eğer bu meseleyi az biraz ertelersek, ihtiyatlı bir şey yapmış oluruz.[345]

Talat Paşa, hatıratında, Paris'teki Harici Merkez-i Umumî'nin esasen Ermenilerle işbirliğine karşı olmasına rağmen, müzakerelerin Selanik'teki Dâhilî Merkez-i Umumî'nin ısrarı ve zorlamasıyla başlatıldığını söylemektedir. Onun, Rumeli'nin muhtelif şehirlerinde İttihat ve Terakki tarafından eyleme geçilmesiyle eş zamanlı olarak, Abdülhamid'e gözdağı vermek ve Anadolu'dan Rumeli'ye redif taburlarının sevkiyatına mani olmak maksadıyla, İttihatçıların teşkilatça zayıf oldukları İstanbul ve İzmir'de Ermenilerin kimseye zarar vermemek kaydıyla bombalama eylemleri yapmalarının kendilerince teklif edildiği, ancak Ermenilerin bu teklifi reddettikleri yolundaki anlatımları,[346] kanımızca Malumyan'ın mektubunda ertelenmesini önerdiği "elmalar" meselesine açıklık getirmektedir.

Bu müzakere sürecinin sonunda, II. Osmanlı Umum Muhalifin Kongresi nihayet 27-29 Aralık 1907 tarihlerinde Paris'te toplandı. Osmanlı İmparatorluğu'nda faal haldeki bütün muhalif örgütlerin kongreye katılması hedeflenmiş idiyse de, kongre esas olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti, Teşebbüs-ü Şahsi ve Ademimerkeziyet Cemiyeti ile EDF arasında gerçekleştirilmiş, Makedonya İç Devrimci Örgütü gibi diğer muhalefet partilerinin kongreye katılımı sağlanamamıştı. Bu durum karşısında, katılımcıların sayısını şişirmek için, kongre sonunda hazırlanan bildirgeye, ciddi bir örgütsel varlığı olmayan Comite Israelite d'Egypte, *Khilâfa* (Hilafet) gazetesi gibi çevrelerin yanı sıra, aslında Taşnaktsutyun'a bağlı olduğu halde ayrı birer oluşum gibi gösterilen *Razmik* ve *Hayrenik* gazetelerinin adları da yazılmıştı.[347]

---

344 "Elmalar" ibaresiyle kastedilen, bombalardır.

345 *Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar*, 2010, C. VI, s. 224.

346 Talat Paşa, 2006. *Hatıralarım ve Müdafaam*. 2. baskı. İstanbul: Kaynak Yayınları, s. 50.

347 Hanioğlu, 2001, ss. 201-202.

İttihat ve Terakki ile EDF arasında kongre öncesinde yürütülen onca müzakereye rağmen, kongrenin başlangıcına tuhaf bir kriz damgasını vurdu. Kongre henüz yeni açılmışken, Ahmet Rıza Bey söz alarak kongre bileşenlerinin hilafet ve saltanatın haklarını tanıdığını kabul etmesini ve bunu derhal ilan etmesini talep etti. Bundan rahatsız olan Ermeniler, padişahın kendi hakkını korumak için yeterince parası, askeri ve hafiyesi olduğunu, Osmanlı Muhalifleri Kongresi'nin bir "devrim" örgütü kurmak için toplandığını, böyle bir ortamda kalkıp hükümdarın hukukundan söz etmenin "devrim"in manasını kavrayamamak demek olduğunu söyleyerek Ahmet Rıza Bey'i protesto ettiler.

Bunun üzerine divan başkanlığından istifa eden Ahmet Rıza Bey'in yerine seçilen Fazlı Bey, tarafları uzlaştırmak için zekice bir formül bulmuş, Ermeni delegelere "Hıristiyan bir unsur olmanız itibarı ile Hilafetle alakanız var mıdır? Hilafetin ve memlekette Meşrutî Saltanat hukukunun aleyhinde misiniz?" diye sormuş, onlar da "Türk vatandaşların kendileri için kutsal saydıkları Meşruti Saltanat ve Hilafet meseleleri bizi ilgilendirmez ve bunların aleyhinde de değiliz" şeklinde cevap verince kriz aşılmıştı.[348]

Rejim karşıtı mücadelede barışçı yöntemlerin yanı sıra devrimci, silahlı eylemlere de başvurulması, EDF ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında daha kongre öncesinde üzerinde mutabık kalınan bir husustu. Nitekim organizasyon komitesi tarafından ilgili kişi ve örgütlere gönderilen kongre davetiyelerinde, kongrede, mevcut rejimin devrilmesi, parlamenter rejimin kurulması ve bu hedefe ulaşmak üzere barışçı ve devrimci yöntemlerin kullanılması olmak üzere üç meselenin ele alınacağı açıkça belirtilmekteydi.[349] Kongre sırasında Taşnaklar, diğer devrimci yöntemlerin yanı sıra silahlı çeteler örgütlenmesini, askerlik hizmetinin reddi için halk arasında propaganda yapılmasını ve terör eylemleri düzenlenmesini de teklif ettiler. Prens Sabahaddin grubu EDF'nin önerdiği silahlı ve silahsız direniş biçimlerinin tümünü kabul ederken, İttihat ve Terakki bunlardan üçüne yönelik itirazlarını dile getirdi. Cemiyet öncelikle, çeteler oluşturulması konusunda, bunların sıkı kurallar çerçevesinde örgütlenmesi ve eşkıyadan ayırt edilmesi gerektiğini belirtti. İkinci olarak, ülkenin düşmanlarla çevrili olduğu bir zamanda Osmanlı ordusunun her zamankinden daha kuvvetli olması gerektiği gerekçesiyle, halkın askere almaya karşı örgütlenmesi önerisine kesin biçimde karşı çıktı. Son olarak da, terörist aktivitelerin yalnızca bireysel düzeyde, yani suikast biçiminde gerçekleştirilmesini, Ermenilerin 1895-

348 Kuran, 2012, s. 446.
349 *Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar*, 2010, C. VI, s. 227.

1896'da İstanbul'da, Bulgarların da 1903'te Selanik'te yaptıkları türden kolektif terör eylemlerine girişilmemesini talep etti.[350]

Kongrenin son oturumunda kabul edilen bildirgede, "Sultan II. Abdülhamid'in canavarca cinayetleriyle bütün dünyanın gözünde tiksinti uyandıran despot rejim altında hep birlikte eziyet çekmekte olan bütün Osmanlı İmparatorluğu halklarının ittifakının sağlandığı" ilan ediliyordu. Bildirgede devamla, Abdülhamid rejiminin zannedildiği gibi sadece Hıristiyan halklar için değil, "Sultan ve onu çevreleyen fesatçılar tarafından insanlığa karşı işlenen cinayetler konusunda kendilerini sorumlu addeden, yıkılmış, köleleştirilmiş, sürülmüş, boğazlanmış, nihayet haksız biçimde suçlanmış medenî Müslüman halkların telakkisi açısından da felakete dönüştüğü" belirtiliyordu. Bildirgede kullanılan ifadelere göre,

- İmparatorluğun bütün milletleri, arka arkaya Abdülhamid'in cani kudurmuşluğunun kurbanı olmuşlar, onun tarafından körüklenen dinî ve millî suni nefretlerle birbirlerinin üzerine sürülmüş ve katledilmişler,
- Bu cinayetler dışında Abdülhamid ülkenin bütün düşünsel, ekonomik ve sosyal hayatını bilinçli olarak felç etmiş, okulları kapatmış, öğretmenleri tutuklatmış, öğrencileri sürgüne göndermiş ve benzeri görülmedik aşırılıkta bir sansür uygulamış,
- Yalnızca sansür memurlarınca uygun görülen veya uydurulan haberleri yayımlamasına müsaade edilen basın tümüyle esir alınmış ve böylece Türk İmparatorluğu, kendi hükümdarının iradesiyle, yalan ve cehaletle örülü bir surla kuşatılmış,
- Kaba ve yırtıcı memurlar tarafından halktan toplanan haksız vergiler, yol ve kanallar inşa etmek yerine sarayın sandıklarını doldurmak ve Yıldız kliğini semizletmek, muhbirlerin aylıklarını ödemek, yurtdışında da Avrupa'ya Türkiye'nin gerçek durumu hakkında yalan söyleyen ve ülkenin baş düşmanı Abdülhamid'e methiyeler düzen aşağılık gazetelere rüşvet vermek için kullanılmış,
- Dolaşımın engellenmesi ve pasaportların sistematik olarak reddedilmesi ticari faaliyeti imkânsız hale getirmiş, vergilerin ağırlığı, köylerin güvencesizliği, tefecilik, iletişim araçlarının eksikliği ziraatı yok etmiş, doğanın bahşettikleri yönünden çok zengin olan ve bir zamanlar dünyanın ambarları haline gelen vilâyetler, bugün ıssız hale gelmişti.

350 Hanioğlu, 2001, s. 196.

Bildirgede daha sonra, bu ahval ve şerait karşısında, kongrede bir araya gelen muhalif partilerce,

- Sultan Hamid'in tahttan indirilmesi,
- Mevcut rejimin köklü biçimde değiştirilmesi,
- Temsiliyet esasına dayanan (parlamenter) rejimin kurulması

hedeflerinde ortaklaşıldığı, bu hedeflere ulaşmak için de aşağıdaki yöntemlere başvurulacağı belirtiliyordu:

- Hükümetin adımlarına karşı silahlı direniş,
- Siyasi ve ekonomik grevlerle, memurların, polislerin iş bırakması ve sair grevlerle silahsız direniş,
- Vergilerin reddedilmesi,
- Ordu içerisinde propaganda, halka ve devrimcilere karşı adım atmamaları için askerlere çağrıda bulunulması,
- Genel ayaklanma,
- Koşulların dikte edeceği diğer mücadele yöntemleri.[351]

1908 DEVRİMİ VE SONRASINDAKİ İLİŞKİLER

1907 Kongresi ile ondan bir yıldan az bir süre sonra gerçekleşen 1908 Devrimi arasında, EDF'nin İttihat ve Terakki ile kayda değer düzeyde bir ortak faaliyetine rastlanmamaktadır. İttihat ve Terakki mensubu Ömer Naci'nin Tebriz'de İran meşrutiyetçileriyle gerçekleştirdiği temaslarda Taşnakların yardımcı olmaları, ayrıca 1907 Mart ayında Selanik'te İTC'ye karşı tutuklamalar başladığında tutukluları cezaevinden kaçırmak için EDF'den yardım istenmesi gibi bazı işbirliği girişimleri mevcut olmakla birlikte, iki örgütün ortaklaşa gerçekleştirdiği yegâne kitlesel eylem, Ma'muret el-Aziz vilâyetinin Arapkir kasabasında gerçekleştirilen gösteridir. 1907 Kongresi'nde kurulan ittifakın, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tek başına gerçekleştirdiği 1908 Devrimi üzerinde de somut bir pratik etkisi olmamıştır.[352]

Nitekim 1908 yılının yaz aylarında Makedonya'da İttihat ve Terakki tarafından art arda gerçekleştirilen eylemlerin Abdülhamid rejimine karşı açık bir isyana dönüşmekte olduğu sırada, Ahmet Rıza Bey tarafından, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adına *Troşak* Yazı Kurulu'na gönderilen mektupların içeriği de bu hususu teyit etmektedir. Ahmet Rıza Bey, 11 Temmuz 1908 tarihli ve "Makedonya'da Türk Devrimi" başlığını taşıyan ilk mektubunda, Sultan Hamid'in ve onun despotik rejiminin sürmesinde çıkarı olan bazı devletlerin, Jön Türkler tarafından Makedonya'da gerçekleştirilen yurtsever eylemleri, Avrupa kamuoyuna, Hıristiyanlara karşı girişilen eylemler olarak göstermeye ve karalamaya çalıştıklarını belirtiyordu. Oysa Jön Türk Partisi'nin

351 *Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar*, 2010, C. VI, ss. 232-234.
352 Hanioğlu, 2001, ss. 207-209.

bütün Osmanlı nüfusunun selameti için hareket etmekte olduğunu söyleyen Ahmet Rıza Bey, mektubunda, partinin Yahudi, Hıristiyan, Müslüman ayırt etmeksizin herkesin eşit hak ve yükümlülüklere sahip olduğu bir düzen getirmek için mücadele ettiğini, programatik hedeflerini gerçekleştirinceye kadar da mücadeleye devam etmeye kararlı olduğunu ifade ediyordu.[353]

Aşağıda metnine yer verdiğimiz 17 Temmuz tarihli ikinci mektuptan, Taşnaktsutyun'un Makedonya'daki eylemler için İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne sıcak tebrik mesajları gönderdiği, ancak bunun ötesinde, imparatorluğun herhangi bir bölgesinde, herhangi bir eylem örgütlemediği anlaşılmaktadır. Bu sebeple de Ahmet Rıza Bey, sitemkâr bir üslupla Taşnakları eyleme geçmeye çağırıyordu:

Paris, 17 Temmuz 1908

Sevgili Yoldaşlar,

Makedonya'daki hareketimiz konusunda yazdığınız kardeşçe teşvik mesajlarını almaktan çok memnunuz, ancak eylemimizi tasvip eden yoldaşça mesajlarınız ne kadar sıcak olursa olsun, şu anda bizim bununla yetinmemiz mümkün değil. Platonik tarzı terk etmek gereklidir. Harekete geçmek, devrimci güçleri düşmanımızın saflarında karışıklık yaratmak için değişik noktalara konuşlandırmak ve ona aynı anda birçok yerden darbe vurmak lazımdır.

Makedonya'da biz elimizden gelenin en iyisini yapıyoruz. Yoldaşlarımız Anadolu'da da aynısını yapmayı deniyorlar. Orada sizin yeterli güçleriniz var, neden onları harekete geçirmiyorsunuz? Bilhassa, basınç uygulayacak büyük imkânlarınızın olduğu İstanbul'da neden bununla eş zamanlı olarak aynı biçimde harekete geçmiyorsunuz?

Sizin hareketinizin bizimkiyle yurtseverlik bakımından bir ve aynı anlama geleceğini, bir ve aynı amaca hizmet edeceğini, bu hususta bir acziyetin Osmanlı vatanının açık düşmanlarının işine yaradığını söylemek gereksizdir.

Komite adına yoldaşça selamlar...

Ahmet Rıza[354]

Ahmet Rıza Bey hemen ertesi gün *Troşak* Yazı Kurulu'na bir mektup daha gönderdi. Mektubunda İttihat ve Terakki'nin kongrede alınan kararlar doğrultusunda harekete geçtiğini, elde edilen iyi neticelerin herkesin malumu olduğunu belirten Ahmet Rıza Bey, ancak böylesine yiğitçe bir kavga vermekte olan İttihatçıların da, kongrede alınan kararların altında imzası bulunan dokuz grubun tamamının manevi ve fiili desteğine güvenmeye hakları olduğunu vurguladıktan sonra EDF'ye "Siz bu dokuz gruptan birisiniz, siz ne yapıyorsunuz? İşbirliği için su-

353 *Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar*, 2010, C. VI, s. 242.
354 a.g.e., s. 243.

nacağınız imkânlar nelerdir?" sorularını yöneltiyordu. Ahmet Rıza Bey mektubunu "Bunları bize net biçimde göstermenizi sabırsızlıkla beklemekteyiz" diyerek sonlandırıyordu.[355]

1908 yılında Rumeli'de İttihatçıların önderliğinde gerçekleşen ayaklanmalara Taşnakların imparatorluğun herhangi bir bölgesinde önemli bir katkısı olmamıştır. Buna karşın yıllarca silahlı eylemler, suikastlar ve ayaklanmalar yoluyla Abdülhamid'e karşı mücadelenin en ön saflarında yer almış ve bedel ödemiş olan EDF, kendi tarihsel pratiğinin yanı sıra 1907 Kongresi'nde kurulan ittifaka da atıfta bulunarak, 1908 Devrimi'nin başarısından kendisine de pay çıkarmış ve zaferin elde edilmesinde büyük katkısı bulunduğunu propaganda etmiştir.

Talat Paşa anılarında bu konu hakkında şöyle demektedir:

> İttihat ve Terakki Cemiyeti sırf kendi dâhili teşkilatı ile Meşrutiyet'i elde ettikten sonra bütün Ermeni matbuatı bu muvaffakiyetin kazanılması uğrunda Ermeni Taşnak komitesinin de pek büyük gayret ve himmeti olduğunu ve Genç Türklere birçok yardımlarda bulunduklarını yayımlamış ve iddia etmişlerdir. Genç Türkler bu iddiada gayeleri için bir zarar görmedikleri gibi, Ermenilerle daima anlaşmak ümidinde bulunduklarından, bugüne kadar hakikatten bahis ile tekzip lüzumunu görmemişler ve Meşrutiyet'in elde edilmesinde onlara da bir iftihar hissesi terk etmişlerdir.[356]

EDF devrimi coşkuyla karşılamış ve başarısını sahiplenmişse de, örgütün İstanbul Sorumlu Merkez Komitesi, Abdülhamid'in Kanûn-ı Esâsî'yi yeniden yürürlüğe koymasının hemen ardından yayımladığı bildiride kuşkucu bir dil kullanıyordu. Bildiride, 1907 Kongresi'nde tahttan indirilmesine karar verilmiş olan Abdülhamid'in tahtta bırakılması eleştirilerek, padişahın ilk Meşrutiyet'teki hileye yeniden başvurmaya kalkması halinde bütün devrimci örgütlerin yeniden silaha sarılacağı uyarısında bulunuluyordu.[357] İstanbul Sorumlu Merkez Komitesi, Ağustos ayında, örgütüne yönelik olarak iki tane sirküler mektup kaleme aldı. 3 Ağustos tarihli ilk mektupta, istibdat döneminde sürgün edilmiş veya hapsedilmişken serbest kalan bütün Taşnakların derhal gruplara veya komitelere yeniden girmeleri gerektiği, bütün komite ve grupların EDF tüzüğüne sıkı biçimde riayet etmelerinin şart olduğu, parti örgütlerinin yeni askeri veya politik gruplar oluşturma konusunda serbest oldukları, ancak partinin adına leke sürebilecek kişilerin kesinlikle üye kaydedilmemesi gerektiği belirtiliyordu. Üzerinde tarih taşımayan fakat aynı ay içerisinde çıkarıldığı belli olan diğer mektupta ise, EDF'nin meşruti rejimin ilk hükümetinden talepleri şöyle sıralanıyordu:

355 a.g.e., aynı yer.
356 Talat Paşa, ss. 50-51.
357 *Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmıutyan hamar*, 1984, C. I, s. 174, 34 nolu belge.

- Ermeni vilâyetlerinde serbest dolaşıma izin verilmesi,
- Ermeni köylülerinin son zamanlarda el konmuş topraklarının iadesi,
- 1895-1908 yılları arasında Ermeni halkına eziyet amaçlı oluşturulan vasıtaların ilga edilmesi,
- Bütün Ermeni siyasi tutukluların serbest bırakılması ve tüm siyasi sürgünlerin geri dönmesi,
- Sayıları 90 bini aşan Ermeni mültecilerin geri dönmeleri.[358]

Yine Ağustos ayı içerisinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti, EDF ve Teşebbüs-ü Şahsi ve Ademimerkeziyet Cemiyeti temsilcileri yurtdışında bir araya gelerek ortak bir komite kurmaya karar verdiler. Bu ortak komiteye ilişkin esaslar 16 Ağustos 1908 tarihli bir deklarasyonla belirlendi. Buna göre,

- Adı geçen üç örgüt tarafından, her birinden ikişer temsilcinin katılacağı, "Osmanlı Müşterek Komitesi" adlı icrai ve geçici nitelikte bir kurul oluşturuluyordu.
- Bütün kararlar oybirliği ile alınacak ve Müşterek Komite'nin imzasıyla yayımlanacaktı.
- Müşterek Komite, muhalif gruplar ile meşrutî hükümet arasında aracılık yapacaktı.
- Müşterek Komite'nin kuruluşu ülke içinde basın ve gruplar aracılığıyla duyurulacak, başka unsurların da katılımı sağlanmaya çalışılacaktı.
- Selanik'te özel bir büro kurularak, bu büroya, imparatorluktaki bütün muhalif grupları bir araya getirmek ve genel bir siyasi program oluşturmak amacıyla İstanbul yakınlarında bir kongre tertip etme görevi verilecekti.[359]

Troşak gazetesinin 9-10 Ekim 1908 tarihli sayısında, "EDF Temsilciler Meclisi" tarafından Osmanlı Devleti'ne 1 Eylül tarihinde arz edilen ve "Genel Hususlar", "Vilâyetlerin Hakları", "Hak Eşitliği", "Anayasa'nın Revize Edilmesi", "Siyasi Bağımsızlık", "Okullar ve Lisan", "Mahkemeler", "Askerlik Hizmeti", "Devlet Memurları", "Toprak Sorunu", "Vergi-

358 a.g.e., ss. 176-177, 37 nolu belge. Bu belge Avagyan'ın eserinde de mevcuttur. Ancak burada 3. maddede yer alan talep "1895-1908 yılları arasında Ermenilere karşı çıkarılan kararnamelerin geri çekilmesi" şeklinde aktarılmıştır. Bkz. Avagyan, 2005, s. 34. Kanımızca Avagyan veya eseri Türkçeye kazandıran çevirmen "ilga edilmesi istenen vasıtalar" ile kastedilenin hukuki metin olabileceği düşüncesiyle "kararname" ibaresini kullanmıştır. Biz ise, burada Ermeni halkına eziyet amaçlı oluşturulduğu belirtilen ve kaldırılması istenen vasıtalar/araçlarla kastedilenin esas olarak Hamidiye Alayları olduğu izlenimindeyiz.

359 *Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar*, 2010, C. VI, s. 246.

ler" ve "Kredi" başlıkları altında toplam 26 ana maddeden oluşan talepler listesi yayımlandı.[360]

On yıllar süren istibdat rejiminin ardından meşruti monarşinin yeniden kurulması bütün ülke sathında halkın coşkulu gösterileriyle kutlandı. İstanbul'da Türk, Rum, Ermeni ve Musevilerden oluşan ve sayıları bazen yüz bini bulan topluluklar, hürriyet, müsavat (eşitlik), adalet ve uhuvvet (kardeşlik) sloganlarıyla yürüyorlardı. Ağustos ayında EDF ile Türk devrimcileri arasında çeşitli dayanışma gösterileri gerçekleştirildi. Üç Horan Ermeni Kilisesi'nde, hürriyet ve adalet uğruna can vermiş Müslümanların anısına 13 Ağustos günü yapılan ayinin bitiminde vatansever konuşmalar yapıldı; içinde çok sayıda Müslümanın da bulunduğu topluluk, ayin çıkışında Taksim'e doğru yürüyüşe geçerek burada toplanan kalabalıkla birlikte Meşrutiyet'i ve Türk-Ermeni kardeşliğini kutladı.[361] Anadolu'da da Osmanlı halklarının kardeşliğine vurgu yapan buna benzer birçok kutlama ve gösteri yapıldı ve bunlar Ağustos ayının sonuna kadar devam etti.[362]

Doğu Anadolu'da, düne kadar devlet düşmanı ve eşkıya olarak görülen Ermeni fedaileri, tıpkı genel affın ilanından sonra Makedonya'da silahlarını bırakan ve dağdan inip kutlama gösterilerine katılan Bulgar çetecileri[363] gibi, "hürriyet kahramanı" olarak karşılanıyorlardı. Meşrutiyet'in ilan edildiği günlerde çetesiyle birlikte dağda bulunan Rupen Ter Minasyan, anılarında, gelişmeleri, sevinç içinde havaya ateş edip kendilerine "Artık kardeşiz, hürriyet var" diye bağıran Kürt köylülerinden işittiklerini anlatmaktadır. Onun belirttiğine göre, Osmanlı'nın yeni bir oyunu diye düşünerek önce buna inanmamış, *Byzantion* gazetesindeki yazıları gördükten sonra durumu kavramaya başlamışlardı. Fedai grubu içerisinde bir kafa karışıklığı yaşanmış, çoğu silahlarını bırakmak istememiş, sonunda dağdan Muş Ovası'na inip durumu kendi gözleriyle görmeye karar vermişlerdi.

Buradaki piskoposun yanına giderek izahat alan Ter Minasyan, birkaç saat uyuduktan sonra uyandığında, kaldığı evin Ermeni, Türk ve Kürtlerden oluşan bir kalabalık tarafından sarılmış olduğunu fark etmiş, kendisini götürüp asacaklarından endişe etmişti. Kalabalığın kendisini görmek ve kutlamak için toplandığı piskopos tarafından açıklandıktan sonra dışarı çıkan Ter Minasyan, meydanda "Yaşasın Ermeni vatandaşlar, Ermeni vatanperverler! Yaşasın Rupen Efendi!" diye bağırıp havaya

360 *Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar*, 1984, C. I, ss. 178-180, 39 nolu belge. Taleplerin muhtevasına dair bir özet için bkz. Avagyan, 2005, ss. 35-36.

361 Kansu, 2006, ss. 137-141.

362 Anadolu'daki gösteriler hakkında bkz. Emiroğlu, K., 1999. *Anadolu'da Devrim Günleri - İkinci Meşrutiyet'in İlanı Temmuz-Ağustos 1908.* Ankara: İmge Kitabevi, ss. 125-226.

363 İrtem, 1999, s. 422.

silah sıkan kalabalığın arasından vilâyet binasına götürülmüş, bir yanında mutasarrıf bir yanında da komutan Salih Paşa olmak üzere rica minnet vilâyet binasından kalabalığa hitap ettirilmiş, nihayet Salih Paşa ile birlikte tören nizamında kendisine selam duran askeri birliği teftiş etmek zorunda kalmıştı.[364]

Keza Abdülhamid'e Yıldız suikastını düzenleyen ekibin içerisinde yer alan ve 1908 Ağustos ayı sonunda İstanbul'a gelen Vahan hakkında da, istinaf savcısı, Abdülhamid henüz tahtta olmasına karşın, soruşturmaya yer olmadığına karar vermişti.[365]

EDF ile İttihat ve Terakki arasındaki işbirliği 1908 sonunda yapılan seçimlere de yansıdı. Kasım ayında Bitlis'te ortak danışma toplantısı düzenleyen iki parti, Ermeni mebusların sayısı üzerinde anlaşamamış, ancak İstanbul'da devam ettirilen müzakereler neticesinde bir anlaşmaya varılmıştı. 17 Aralık'ta Abdülhamid tarafından açılan mecliste 14 Ermeni milletvekili vardı. Bunların 4'ü Taşnaktsutyun'a, 1'i Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'ne mensupken, Hagop Babikyan ve Bedros Hallaçyan gibi bazıları da İttihat ve Terakki üyesiydi.[366]

31 MART AYAKLANMASI VE ADANA OLAYLARI

Osmanlı yönetici elitinin içinden gelen Genç Osmanlıların aksine aralarında tek bir deneyimli devlet adamı bile bulunmayan Jön Türkler, her ne kadar 1908 Devrimi'yle eski rejimi yıkmakta başarılı olmuşlarsa da, kendilerini yönetici olarak yetenekli görmediklerinden, yüksek idari makamları ellerine geçirmeyi düşünmemişlerdi. Ayrıca Makedonya hariç, ülke çapında merkezî ve düzenli bir örgütten yoksun olduklarından, yerel idareleri de devralmaya hazır değillerdi. Bu nedenle Meşrutiyet'in ilanını müteakiben, iktidarı görünürde Sait Paşa kabinesine bırakarak perde arkasında kalmayı tercih ettiler.

Ancak kısa zaman içerisinde, eski rejimin bürokratlarından oluşan bu kabine ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında sürtüşme başladı. Bu sürtüşmenin açık bir çatışmaya dönüşmesi neticesinde istifasını veren Sait Paşa kabinesinin yerine Kâmil Paşa kabinesi kuruldu. Yeni kabinedeki bakanların büyük çoğunluğu yeni isimlerden oluşturuldu, fakat içlerinde cemiyetin tek bir üyesi bile yoktu.[367] İttihat ve Terakki ile Kâmil Paşa arasındaki

364 Ter Minasyan, R., 2004. *Hay heğapokhagan mı hişadagneri* (Bir Ermeni Devrimcisinin Anıları). C. IV. 3. baskı. Beyrut: Hamazkayin Vahe Setyan Matbaası, ss. 381-394.

365 Tunaya, T.Z., 1984. *Türkiye'de Siyasal Partiler*. C. I. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, s. 572, 23 nolu dipnot.

366 Avagyan, 2005, ss. 52-53.

367 Ahmad, F., 2004. *İttihat ve Terakki 1908-1914*. 6. baskı. İstanbul: Kaynak Yayınları, ss. 34-39.

işbirliği karşılıklı siyasi çıkarlara dayanıyor, kendilerini devlet idaresinin dizginlerini açıktan ele almaya henüz ehil bulmayan İttihatçılar, kendileri adına devleti yönetecek, sarayla mesafesini koruyan ve liberal görüşlü birine ihtiyaç duyuyorlardı. Ancak kendisine ait siyasi hesapları bulunan Kâmil Paşa ile İttihatçılar arasında karşılıklı siyasi çıkarlar temelinde kurulan bu denge sürdürülebilir değildi.[368]

13 Şubat 1909'da Kâmil Paşa hükümetinin gensoruyla düşürülerek yerine Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin kurulması, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı hoşnutsuzluğun gitgide yayıldığı bir politik atmosferde gerçekleşti. İttihat ve Terakki karşıtı muhalefet, Ahrar Fırkası etrafında toplanmaktaydı.[369] Bu arada Derviş Vahdetî tarafından çıkarılan *Volkan* gazetesinin İslamcı çizgisinde faaliyet yürüten İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti de, imparatorluğun dindar ve tutucu unsurları arasında Meşrutiyet reformlarına ve İttihatçılara karşı yoğun bir propaganda faaliyeti yürütüyor, meclisteki mutaassıp mebuslar ile ordudaki erler arasında taraftar kazanıyordu.[370] İttihat ve Terakki'nin kendisi aleyhine giderek genişleyen muhalefete şiddet kullanarak yanıt vermeyi seçmesi ve İttihatçı fedailerin *Serbestî* gazetesi yazarı Hasan Fehmi'yi Galata Köprüsü üzerinde vurmaları, ortamı daha da germişti.

Nihayet 12 Nisan'ı 13 Nisan'a bağlayan gece (Rumî takvimle 31 Mart) Taşkışla'daki 3. ve 4. Avcı Taburlarına mensup askerler, subaylarını odalarına hapsederek sokağa döküldüler. Tarihe 31 Mart Vak'ası adıyla geçen isyan böylece başlamış oldu.[371] Alaylı tabir edilen eğitimsiz askerlerin başını çektiği isyan sırasında, mektepten yetişme subaylara saldırıldı, Meşrutiyet taraftarı birçok subay katledildi. Daha sonra şehre dağılan isyancılar, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkez binasını yakıp yıktılar ve sokaklarda İttihatçı avına giriştiler. Tanınmış İttihatçılardan bir kısmı şehir dışına kaçarken, kaçma imkânı bulamayıp İstanbul içinde gizlenenlerden bir kısmı da Taşnakların evlerine veya EDF'nin Sakızağacı'ndaki bürosuna sığındılar.[372]

Rumeli'den yola çıkan Mahmut Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu'nun ayaklanmayı bastırmak üzere şehre doğru yaklaşmakta olduğu sıralarda, İstanbul'a, Adana'da da karışıklıkların başladığı ve Ermenilerin katledildikleri yönünde haberler ulaşmıştı. 17 Nisan 1909'da, EDF İstanbul Sorumlu Organı, Ce-

368 Ahmad, 2004, s. 46.
369 Kocahanoğlu, O.S., 2009. *31 Mart Ayaklanması ve Sultan Abdülhamid*. İstanbul: Temel Yayınları, s. 221.
370 Ahmad, 2004, s. 61.
371 Kocahanoğlu, 2009, s. 237.
372 Izrail, N. O., 2011. *1915 - Bir Ölüm Yolculuğu - Krikor Zohrab*. İstanbul: Pencere Yayınları, s. 120.

nevre'deki Batı Bürosu'na gelişen olaylar hakkında aşağıdaki raporu göndermiştir:

4/17 Nisan 1909, İstanbul

Batı Bürosu'ndaki Yoldaşlara, Cenevre

Size dün ve bugün kısa telgraflar göndermiştik, çünkü telgrafhanelerden sizin adresinize geniş kapsamlı ve vaziyetin aslına ilişkin telgraflar göndermek yasaktır.

İki gün boyunca, Salı ve Çarşamba günleri, şehir tam manasıyla bir kaos içindeydi. Askeri birlikler Salı sabahı çok erken saatlerde beklenmedik biçimde Meclisi ve Aya Sofya meydanını kuşattılar. Subaylarını önceden kışlalara hapsetmişlerdi. Görünüşe bakılırsa, din adamları ve diğer karanlık şahsiyetlerin idaresindeki çok gizli bir teşkilat sessiz sedasız çalışmış.

İlk gün boyunca isyan hareketi gitgide güçlendi, sadık zannedilen Selanikli birliklerin çoğunluğu isyancılara katıldı, ancak bir ya da iki bölük disiplin içerisinde kaldı.

İsyancılar, Hilmi Paşa kabinesinin düşürülmesi, Meşrutiyet'in Şeriat yasalarına (dini yasalara) uygun biçimde tatbik edilmesi ve başka bazı tali meseleler hakkında taleplerde bulunuyorlardı. Fakat İttihat ve Terakki Komitesi'ne karşı da derin bir nefreti dışa vuruyorlardı ve sonradan belli oldu ki Ahmet Rıza'yı ve İttihat'ın bir dizi önemli üyesini öldürmeyi kafalarına koymuşlardı. Bu kritik anda, mebuslardan bir kısmı Mecliste toplanmışlardı, oysa askerler oraya tehditkâr bir vaziyette giriyorlardı. Kalabalık, gün boyunca giderek daha da tehditkâr bir görünüm aldı, hatta Meclisin kapısının önünde bir mebusun yanı sıra bir iki bakan da öldürüldü.

Hilmi Paşa kabinesi istifa etti ve isyancıları dağıtmak ancak akşam geç saatlerde mümkün olabildi. Askerler geceleyin neşe ve zafer nişanesi olarak, havaya devamlı silah sıkarak kışlalarına dönmeye başladılar. Bu tüfek atışlarının gerçek sebebini bilmediğinden, bütün şehir bir iki saat panik yaşadı. Ertesi günün sabahı askerler tekrar aynı meydanda toplandılar, fakat çabucak dağıldılar. Aynı gün askeri kargaşa akşama kadar devam etti.

Zaten bugün bu isyanda sarayın parmağının bulunduğu ve Meşrutiyet'in ciddi tehlikede olduğu açıklığa kavuşmuş durumdadır. İttihat'ın bütün önemli üyeleri saklandılar veya şehirden uzaklaştılar. Askerler kışlalarından dışarı çıkmadılar, fakat anarşi içindeler. Şehrin bir yerinde de cinayetler oluyor. Söylemek gerekir ki şimdiye kadar halka yönelmiş bir tek münferit düşmanlığa rastlanmadı, askerler arasında özellikle Hıristiyanlara karşı hassas bir tedbirlilik ve dostça tutum hissediliyor. Bütün emareler gösteriyor ki olaylar dakikadan dakikaya uçurumdan aşağı yuvarlanırcasına ilerlemektedir ve bizim açımızdan tekrar tehdit edici bir hal alabilir.

Bizim girişimimizle dün ve bugün, Meşrutiyet'in korunması için aralarında işbirliği meydana getirmek üzere, Ahrar, İttihat, diğer Türk örgütleri, Türk gazetecileri, diğer deyişle kamuoyu üzerinde manevi etkiye sahip unsurların katıldığı toplantılar gerçekleştirildi. Çabalarımız başarıyla sonuçlandı. Meclisin ikinci faaliyet döneminin açılışına kadar bütün partilerden ve teşkilatlardan oluşmuş karma bir komitenin hem istişarelerle, hem de işbirliğiyle önemli siyasi meseleleri yönetmesi, partisel mücadelenin durdurulması ve bütün güçlerin irticaya karşı seferber edilmesi hususunda mutabakat oluştu. Şimdi bu toplantıdan dönüyoruz. Proclamation (Beyanname) yarın zaten ortaya çıkmış olacak.

Diğer taraftan, zaten kesin olarak bilinmektedir ki Enver ve Niyazi'nin başına geçtiği 5-10 bin kişilik bir ordu Meşrutiyet'i korumak için İstanbul'a doğru gelmektedir. Bu akşam buraya ulaşmış olacaklar. Yeni gelen o birliklerin bu durumda nasıl bir varlık göstereceklerini bilmiyoruz. İsyancılar ve yeni gelenler arasında bir çatışmanın kaçınılmaz olduğu ve sonucunun da kanlı olacağı sanılmaktadır. Yarınki veya öbür günkü durum hakkında hiçbir şey söylememiz mümkün değil. Eğer askeri birlikler arasında başlayan çatışma veya çarpışma, onların dışına taşıp halka ulaşırsa, korkunç bir tablo tasavvur edebiliriz.

Adana'dan gelen haberler kritik, katliam gerçekleşti, fakat hangi ölçekte olduğunu bilmiyoruz, bugünkü telgraflar haberi şu şekilde bildiriyordu: "katliam, alevler, talan". Taşradaki diğer yerlerden aldığımız telgraflar katliam korkusundan söz etmiyor; ancak görünen o ki İstanbul'da cereyan eden hadiseler duyulmuştur ve kaygı içerisindedirler.

Her koşulda, önceden kestirilemeyen, beklenmedik bir durum karşısında bulunuyoruz.

İstanbul'un taşrayla telgraf bağlantısı kesildi, taşradan yazılanlar ulaşıyor, ama oraya gönderilenler ulaşmıyor.

İşittiğimize göre, İstanbul yakasında, bir Ermeni mahallesinin yakınlarında Ermeni kaçakçılar Türk askerleriyle çatışmaya girmişler ve her iki taraftan da ölenler olmuş. Gerçi kısmi bir olay, ama yayılmasından ve bütün Ermenilere mâl edilmesinden korkuyoruz.

Yeni teşkil edilen kabine, aşırı renksiz ve güçsüz, uzun süre devam edemez ve çabucak düşer. Meclis oturumlarına devam ediyor, ancak İttihat Partisi'nin sorumlu üyelerinin çoğu ortada yoklar, çünkü ölüm tehdidi altındalar. Kalabalık, İttihat'ın bürosu ile "Şûra-yı Ümmet" ve "Tanin" yazıhanelerini yıktı ve eşyalarını talan etti. Size olayların gelişme biçimini iletiriz. Pasif kalıyoruz, fakat bu kriz ortamında Meşrutiyet taraftarı olarak İttihat'a sempatimizi ifade etmek suretiyle partiler arasında arabulucu rolündeyiz.

Yoldaşça selamlar,

İstanbul Sorumlu Organı[373]

Mahmut Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu İstanbul üzerine doğru yürümekteyken, EDF de Meşrutiyet'i karşıdevrimci ayaklanmacılara karşı silahla savunmak için elindeki imkânları seferber etti. Selimiye Kışlası önündeki çarpışmalara katılmak üzere 550 kişilik bir silahlı Ermeni birliği oluşturuldu.[374] EDF İstanbul Sorumlu Organı'ndan örgütün İzmir Merkez Komitesi'ne gönderilen 20 Nisan 1909 tarihli mektupta, Makedonya'dan Hareket Ordusu ile birlikte Bulgar, Rum, Yahudi ve Ermenilerden oluşan gönüllülerin de İstanbul'a ve bilhassa Yıldız Sarayı'na doğru ilerlemekte olduğu, ayrıca Erzurum'daki Taşnakların Türk gönüllülerle birlikte yola çıktıkları, kendilerinin de Tekirdağ, İzmit ve Bursa yörelerinden Ermeni gönüllü birlikleri oluşturarak Hareket Ordusu'na katmaya çabaladıkları bildiriliyordu. Mektupta, bu bilgilerin aktarılmasının ardından, aynı adımların İzmir Merkez Komitesi'nden de beklendiği belirtiliyor, Ermeni, Rum ve Türklerden gönüllü birlikleri teşkil edilmesi, bunların hızlı bir gemiye bindirilip Dedeağaç'ta orduya iştiraklerinin sağlanması, bunun mümkün olmaması durumunda ise yalnızca Ermenilerden oluşan bir silahlı birliğin gönderilmesi talep ediliyordu.[375]

24-25 Nisan tarihlerinde İstanbul'a girerek kanlı çarpışmalar neticesinde isyanı bastıran ve Yıldız Sarayı'nı işgal eden Hareket Ordusu'nun komutanı Mahmut Şevket Paşa, "Ermeni Taşnaktsutyun Fırkası Dersaadet Merkez Komitesi'ne" hitaben bir teşekkür mektubu kaleme almıştı. 2 Mayıs tarihli bu mektubunda, Mahmut Şevket Paşa, din ve milliyet ayrımı olmaksızın vatanın ekmek ve nimetiyle yetişmiş Hareket Ordusu'nun yalnızca görevini ifa ettiğini, esas başarının vatansever yurttaşların eseri olduğunu ve tüm Ermeni yurtaşların çoktan beridir sergiledikleri vatanseverliğin yüreklerini saygı ile doldurduğunu belirterek teşekkürlerini sunuyordu.[376]

31 Mart karşıdevrimci ayaklanması sırasında sergilenen dayanışma ve Abdülhamid'in tahttan indirilmesi EDF yöneticilerini sevince boğmuş, onların İttihat ve Terakki ile kurdukları ittifaka olan bağlılıklarını pekiştirmişti. Ancak Adana'dan gelen haber-

373 *Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar*, 2010, C. VI, ss. 269-270.
374 Minassian, G.F., 2005. "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Devrimci Federasyonu Arasındaki İlişkiler". M. Şahan (çev.). *Ermeniler ve İttihat ve Terakki - İşbirliğinden Çatışmaya*. 2. baskı. İstanbul: Aras Yayıncılık, s. 167.
375 *Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar*, 2010, C. VI, ss. 269-270.
376 *a.g.e.*, s. 263.

ler, iki parti arasındaki ilişkilerde önemli bir sarsıntıya yol açmak üzereydi.[377]

Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte ortaya çıkan özgürlük ortamından siyasi, ekonomik ve kültürel örgütlenmeler yoluyla azami ölçüde istifade etmek isteyen gayrimüslimlerin toplumsal statülerindeki değişme, kimi yerlerde, bu değişimin kendileri aleyhine sonuçlar doğurmakta olduğu düşüncesini taşıyan Müslümanlar arasında tepkilere yol açmaktaydı. Bilhassa, yoğun bir Ermeni nüfusunun bulunduğu Adana merkezli Çukurova veya tarihsel adıyla Kilikya bölgesinde, Müslüman ahalide, refah seviyeleri giderek artmakta olan Ermenilere karşı ekonomik nedenlerin tetiklediği yaygın bir hoşnutsuzluk hali oluşmaya ve bütün bunların Meşrutiyet'ten kaynaklandığı, Müslim-gayrimüslim eşitliğinin İslam hukukuna aykırı olduğu vb fikirler yüksek sesle dillendirilmeye başlamıştı.[378]

Yeni rejimi coşkuyla karşılayan yerli Ermenilerin bazı taşkın hareketleri de bu algıyı güçlendiriyordu. Son Osmanlı vakanüvisi Abdurrahman Şeref Efendi'nin aktardığına göre, Meşrutiyet'in ilanının ardından Adana vilâyetindeki Ermeni gençlerine İstanbul'daki gibi tabanca atma modası sirayet etmişti; ekonomik durumları daha uygun olduğundan her biri birkaç tabanca satın alan bu gençler şehir içinde ve kırlarda atış yapıyorlardı. Bunun üzerine Müslüman ahali arasında "Ermeniler talim ediyorlar, günün birinde bu fişekleri bize sıkacaklar" şeklinde şayialar yayılmaya başlamıştı. Ermeni siyasi partilerine mensup kişilerin yürüttükleri faaliyetler, üzerinde Ermenistan arması bulunan sigara kâğıtlarının piyasaya çıkması, Mersin'de Ermenistan tarihini konu alan bir piyesin sahnelenmesi ve Ermeni gençlerinin taşkın tavırları, Ermenilerin Türklere hücuma hazırlandıkları yönündeki dedikoduların daha da artmasına vesile olmuştu.[379] Bununla birlikte, Ermenilerin ekonomik yönden ilerlemelerini kendi menfaatlerine aykırı gören yerel Müslüman eşrafın da bu dedikoduları bilinçli bir biçimde etrafa yaymış olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim İrtem, bu konuda şunları aktarmaktadır:

> Bahri Paşa Adana vilâyetine tayin olduğu zaman Adana'da Bağdadizadeler hayli nüfuz kazanmış bulunuyorlardı. Bunlar son senelerde Ermenilerin ticaret ve ziraatta gösterdikleri terakkiyi ve inkişafı kendi hususi menfaatlerine muhalif addederek bunun

377 Minassian, G.F., 2005, s. 168.
378 İzrail, 2011, s. 126.
379 Abdurrahman Şeref Efendi, 1996. *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi - II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909).* B. Kodaman ve M.A. Ünal (hzl.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.71.

önüne geçmek hırsıyla Ermeniler aleyhinde bulunmayı meslek ittihaz eylemiş, eşraftan bazılarını da kendilerine celbetmiştiler.[380]

Başkentte başlamış olan 31 Mart Ayaklanması'nın haberi Çukurova bölgesine ulaşınca, Meşrutiyet karşıtı güçler, Müslüman ahaliyi Ermenilere karşı galeyana getirerek, bilhassa Ermenilerin çok sayıda ölü vermesine neden olan olaylara sebep oldular. 13 Nisan-16 Nisan tarihleri arasında yaşanan ilk olaylar Ermeni ve Müslüman ahali arasında karşılıklı çatışma görünümündeyken, 25-27 Nisan tarihlerinde bu kez olayları bastırmak üzere gönderilmiş olan avcı taburlarının da işin içine karışmasıyla çok sayıda Ermeni katledildi.[381]

Adana Olayları, Ermeni tarih yazımında 20-30 bin civarında Ermeninin öldürüldüğü bir katliam olarak aktarılmakta ve bu konuda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sorumluluğuna işaret edilmektedir.[382] Türk tarih yazımında ise, genellikle, bu olayların Ermenilerin "Büyük Ermenistan" kurma hayalleri nedeniyle ve özellikle de Adana Ermeni Piskoposu Muşeğ Efendi'nin provokasyonları sonucunda Ermenilerin isyan etmesinden kaynaklandığı ileri sürülmektedir.[383]

Olayları bir Ermeni isyanı olarak değerlendiren eserlerin çoğunun dayanağı, o sırada Cebel-i Bereket mutasarrıfı olarak görev yapan ve basiretsizliğiyle olayların büyümesine sebep olduğu gerekçesiyle mahkemeye verilen Mehmed Asaf Bey'in anlatımlarıdır.[384] Ancak konuya dair Türk ve Ermeni tarih yazımlarının mukayeseli ve ayrıntılı bir analizini yapan Kemal Çiçek, Ermenilerin, Meşrutiyet'in ilanı sebebiyle sevinç içinde oldukları bir dönemde, üstelik sayıca az oldukları bir yerde isyan çıkarmalarının mantıkla bağdaşmadığını söylemektedir. Türk tarih yazımının Ermenilerin isyan nedenlerini tatmin edici kanıtlarla ortaya koymaksızın olayların sebebinin siyasi olduğuna hükmettiğine işaret eden Çiçek, Adana olaylarının bir Ermeni isyanı değil, güvenlik zaafından dolayı artan ve çok sayıda insanın ölümüne neden olan bir etnik çatışma olduğu sonucuna varmaktadır.[385]

380 İrtem, 2004, s. 152.

381 İzrail, 2011, s. 127.

382 Örneğin bkz. Simonyan, H., 2012. *The destruction of Armenians in Cilicia, April 1909*. M. Brown & A. Arzumanian (çev.). Londra: Gomidas Institute; Kevorkian, 2011, ss. 74-96; Dadrian, 2008, ss. 265-272.

383 Örneğin bkz. Sarınay, Y.; Karacakaya, R., 2012. *1909 Adana Ermeni Olayları*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık; Sonyel, 2009, ss. 342-343; Uras, 1950, s. 557-577.

384 Mehmed Asaf, 2002. *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*. İ. Parmaksızoğlu (hzl.). 3. baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

385 Çiçek, K., 2011. "Adana Olayları Hakkında Bildiklerimiz Bilmediklerimiz". *1909 Adana Olayları/Makaleler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, ss. 7-57. Avagyan, 2005, ss. 99-100.

Olayların hemen ardından Ağustos 1909'da Adana Valiliğine tayin edilen Cemal Paşa, hatıratında, Taşnaktsutyun'un olaylar sırasındaki tutumuna ilişkin olarak, Taşnaktsutyun'un olayları kışkırtan Hınçak Partisi reislerinden Muşeğ Efendi ile yandaşlarının taşkınlıklarını paylaşmadığını ve bölgedeki Taşnak temsilcisinin bunlardan kötü sonuçlar doğabileceğini İstanbul'daki Taşnak delegelerine bildirdiğini belirtmektedir.[386]

Adana Olayları ile birlikte EDF-İttihat ve Terakki ilişkileri ilk önemli sınavından geçiyordu. Olaylar sırasında binlerce Ermeninin katledilmiş olması karşısında, EDF, gerek kendi içinde, gerekse de diğer Ermeni çevrelerinde İttihat ve Terakki ile olan ittifakı sebebiyle ağır eleştirilere maruz kalıyordu. Ancak diğer yandan da, İttihatçılar, EDF ve Ermeniler açısından kritik öneme sahip toprakların iadesi meselesinde adım atmaya hazır olduklarını göstermekte, ayrıca Meşrutiyet idaresi altında Ermenilerin yaşam koşullarında hatırı sayılır bir ilerleme yaşanmaktaydı. Ermenilerin Müslümanlarla eşit haklara sahip olduğunun açık biçimde ortaya konması, artık eskisi gibi yaptıklarının yanlarına kâr kalmayacağını idrak eden Kürt aşiretlerinin saldırılarını azaltmıştı. Keza taşrada eski devirden kalma birçok devlet görevlisi azledilmekte ve yargılanmaktaydı. Hem Ermenilere, hem de Meşrutiyet rejimine karşı husumet içerisindeki bu unsurların tasfiyesi, Taşnakların da, İttihatçıların da işine gelmekteydi. Öte yandan iktidardaki konumunun henüz son derece kırılgan olduğunun bilincinde olan İttihat ve Terakki de, EDF'nin desteğini kaybetmemek için gayret sarf ediyordu. Kendi içerisinde birçok gel git yaşadıktan sonra EDF, Adana olaylarının sorumlularının cezalandırılacağı ve zararların tazmin edileceği yönünde verilen teminatlar karşısında, İttihat ve Terakki ile işbirliğini sürdürmeye karar verdi.[387]

Eylül 1909'da iki partinin temsilcileri bir araya gelerek, "vatanın hürriyeti, ülkenin birliği ve toprak bütünlüğü için", Kanun-ı Esasi'nin uygulanması ve ülkede toplumsal gelişmenin sağlanması için birlikte faaliyet göstermek, gerici hareketlerin yeniden ortaya çıkması halinde ortak hareket etmek, Osmanlı vatanının bütünlüğü amaçlandığından Ermenilerin bağımsızlık istediklerine dair eski rejim döneminde üretilen söylentilerin boşa çıkarılması işine beraberce eğilmek, vilâyetlerin idari haklarını genişletmek, alınması gereken güvenlik önlemleri bakımından 31 Mart ve Adana olaylarından ders çıkarmak ve bu konuda da birlikte

386 Cemal Paşa, 2008. *Hatıralar*. A. Kabacalı (hzl.). 4. baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 382.

387 Kaligian, D. M., 2011. *Armenian organization and ideology under Ottoman rule 1908-1914*. NewJersey: Transaction Publishers, ss. 43-46.

hareket etmek hususlarında anlaştıklarını kâğıda döktüler.[388] Böylece, iki parti arasında yaşanan ilk ciddi kriz şimdilik atlatılmış, ittifak yeniden tazelenmiş görünüyordu.

İŞBİRLİĞİNDEN KOPUŞA DOĞRU

İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Taşnaktsutyun'un Meşrutiyet'in ilanından sonraki yakın işbirliği, başından itibaren inişli çıkışlı bir seyir izlemiş, taraflar arasında sık sık tartışma ve fikir ayrılıkları yaşanmıştır. EDF İstanbul Sorumlu Organı'nın Ağustos 1909 tarihli raporunda kısa notlar halinde yer verilen açıklamalar, partilerin arasındaki ilişkinin seyrine ışık tutmaktadır. Raporda aktarıldığına göre, EDF İstanbul örgütü, 1908 Devrimi'nden hemen sonra derhal İstanbul'a geçiş yapmaları kararlaştırılan yeni yöneticilerle tahkim edilmişti. Bu kapsamda Balkanlardan Zartanyan, Batı Bürosu'ndan Davidyan ve doğu bölgesinden Zavaryan ile Şahrigyan İstanbul'a gelmişler, Kalfayan da İzmir'e gönderilmişti.

İttihat ve Terakki ile İstanbul'da ilk temaslar Cemal Bey, Rahmi Bey ve Hakkı Bey'le gerçekleştirilmişti. Bu temaslarda, EDF temsilcileri, Paris Kongresi'nin kararlarına sadık kalınmasını, ortak bir komite oluşturulmasını ve Meşrutiyet yanlısı güçleri bir araya getirmek üzere bir kongre tertip edilmesini talep etmişlerdi. Selanik'teki İttihat ve Terakki Merkez-i Umumîsi'ne iletilen bu taleplere cevap vermek üzere, Selanik'ten Talat Bey, Manyasizade Refik Bey, Bahaeddin Şakir Bey ve Hakkı Bey heyet halinde İstanbul'a gelerek EDF ile resmi görüşmeler yapmışlardı. Bu görüşmeler sırasında, İttihatçıların "devrimci" örgüt üzerinden işbirliği yapılmasının mümkün olmadığını, bu nedenle de ortak bir komite teşkil etmenin imkânsız olduğunu ifade etmeleri üzerine taraflar arasında münakaşa yaşanmıştı. EDF'nin Paris Kongresi kararlarının uygulanmasından kastı Abdülhamid'in tahttan indirilmesiydi. İttihatçıların o sırada bunu uygun bulmamaları nedeniyle ilişkiler gerilmişti.

Raporda, İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde sol kanat ve sağ kanat olmak üzere iki akım bulunduğu, Bahaeddin Şakir, Ahmed Rıza ve Rahmi Beylerin sağ kanatta yer aldığı, Manyasizade Refik, Talat, Cemal, Remzi ve Hasan Beylerin ise sol kanadı temsil ettiği tespiti yapılıyordu. EDF'ye göre, İttihatçıların izledikleri yanlış siyaset kendilerine karşı hoşnutsuzluğu arttırmış, cemiyet giderek güçlenen irtica karşısında zavallı duruma düşmüştü. Bunun üzerine İttihatçılar Taşnaktsutyun'a yanaşmayı denemiş, hatta ortak bir komite de teşkil etmişlerdi. Fakat ortak bir dekla-

388 Avagyan, 2005, ss. 71-72.

rasyon üzerinde anlaşılamamış ve bu yakınlaşmadan bir netice alınamamıştı. 31 Mart olayları sırasında iki parti arasındaki ilişkiler yeniden yakınlaşmıştı. Raporda 31 Mart ve Adana olayları irtica hareketleri olarak değerlendirilirken, bu olayların çıkmasında İttihat ve Terakki'nin de sorumluluğunun bulunduğuna işaret edilmektedir. [389]

Raporda aktarılan bilgilere göre, İttihat ve Terakki ile Meclis bünyesinde ortak bir platform oluşturma çabaları da sorunsuz ilerlememişti. Örneğin platform metnini birlikte oluşturduktan sonra basma sözü veren İttihatçıların, sözlerinde durmayıp metni kendi başlarına kaleme alarak basmaları sebebiyle nahoşluklar yaşanmış, keza EDF'nin 25 mebus talep etmesine karşın İttihatçıların bunu uygun bulmaması yüzünden meclise toplamda ancak 10 Ermeni mebus girebilmişti.

Bu dönemde EDF hem İstanbul'da, hem de taşrada örgütlenme ve açık alan propaganda faaliyetlerine hız vermiş, Türkler, Kürtler, Rumlar ve Yahudilerle ortak mitingler tertip etmeye gayret sarf etmiş, bu kapsamda İstanbul'da 75'ten fazla miting düzenlemiş, ayrıca mahallelerde de forumlar oluşturmuştu.

Öte yandan raporda yer alan, "öz savunma" meselesine ve terör faaliyetlerine ilişkin notlardan, EDF'nin silahlı faaliyetlerine de son vermediği anlaşılmaktadır. Ayrıntılı açıklama yapılmamış olmakla birlikte, raporda kısa başlıklar halinde, mürteci güçleri etkisizleştirmek için İttihatçılarla ortak bir terör organı kurulması ve birlikte terör eylemleri yapılmasından, "Papa'ya" (Abdülhamid'e) karşı eyleme hazırlanılmasından, EDF'nin bir yandan legal zeminde çalışırken diğer yandan da gizli faaliyetine devam etmesinden, "kısaların" (tabancaların) nakli ve "elmalar" (bombalar) meselesinden, toplam sayısı 300 olan bombaların organlara dağıtılıp dağıtılmayacağı konusunda Sorumlu Organ içerisinde görüş ayrılığı bulunduğundan söz edilmektedir.[390]

Dadrian, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Ermenilerle görünüşteki iyi ilişkilerinin bir aldatmaca olduğunu, İttihatçıların esasında "zenofobik planlar içeren" gizli bir gündemi bulunduğunu düşünmektedir. Adana olaylarının İttihatçıların "şeytani planlarının başarısı açısından yeni bir mihenk taşı" olduğunu söyleyen Dadrian, Doktor Nazım gibi aşırılık yanlısı İttihatçıların soykırım için alan açmak üzere cinayet şebekelerini işe koşup vilâyetlerdeki yerel örgütleri aracılığıyla kitlesel cinayetler örgütlemeye çalıştıkları görüşündedir.[391] Sait Çetinoğlu da aynı fikri savunmaktadır:

389 *Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar*, 2010, C. VI, ss. 186-187.

390 a.g.e., ss. 188-189.

391 Dadrian, V. N., 2007. *Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller – Toplu Makaleler Kitap 1.* A. Tuygan (çev.). İstanbul: Belge Yayınları, ss. 11-13.

Jön Türklerin gizli bir ajandaları bulunduğu gibi, iktidara geldiklerinde önlerinde öncüllerinden kalan hazır bir proje bulurlar. Ajandalarıyla öncüllerinden kalan proje birbirleriyle uyumludur. Jön Türklerin öncülleri, Hamid'in birlik ve selamet projesiyle bu coğrafyanın kadim halklarının selametinin sistematik olarak ebediyen ortadan kalkma süreci başlamıştır. 1894-96 Katliamları bu projenin tatbikatıdır.

Jön Türkler Hamid'in bu projesine sahip çıkıp, ajandalarının en önemli maddelerinden biri [olan] etnik temizliği başa alarak gündemlerini Soykırımla sonuçlandırırlar. 1915 doruk noktasıdır.[392]

Oysa EDF Batı Bürosu'nun Türkiye Seksiyonu tarafından "İttihat ve Terakki ile İlişkiler" başlığı altında hazırlanan ve Kasım 1909-Ağustos 1911 tarihleri arasındaki ilişkileri ele alan uzun rapor bu düşünceyi yansıtmamaktadır. Bu raporda, İttihatçıların Ermeni taleplerini karşılayamamaları ve bazı konularda giderek bir oyalama siyaseti izlemeye başlamalarının sebepleri, Taşnaklar tarafından, İttihat Terakki Cemiyeti'nin ve ülkenin içinde bulunduğu iç ve dış koşulların ışığı altında çok başka bir biçimde analiz edilmektedir.

Raporda aktarılanlara göre, EDF-İttihat Terakki ilişkileri, İttihatçıların kendi içlerinde hüküm süren belirsizlikler yüzünden ikircikli bir vaziyetteydi. Bu durum Talat ve Cavid Beylerin kabineye girmelerine kadar devam etmişti. İlişkiler, 1910'un başlarında, her iki taraftan ikisi mebus, biri partiden olmak üzere üçer temsilcinin katılımıyla EDF-İttihat ve Terakki ortak kurulunun teşkil edilmesi üzerine düzene girmeye başlamıştı. EDF adına milletvekillerinden Armen Garo ve Vartkes Serengülyan ile parti temsilcisi olarak Vramyan ve bir iki kez de Şahrigyan, İttihat ve Terakki adına ise milletvekillerinden Midhat ve Habib Beyler ile parti temsilcisi olarak Hacı Bey veya Nazım Bey, zaman zaman da Kamil Bey, kurul üyesi sıfatıyla toplantılara katılıyorlardı. Sırayla partilerin genel merkezlerinde, bazen de milletvekili üyelerin evlerinde gerçekleştirilen toplantılar periyodik bir düzene oturtulamamış, bazen aylarca kesintiye uğramıştı. 1910'un Mart, Nisan, Mayıs ve Haziran ayları böyle geçmişti. Bir buçuk yıllık süre zarfında toplam 16 düzenli oturum gerçekleştirilebilmişti. Raporda bunun sebepleri şöyle sıralanıyordu: kabine ile ilgili veya İttihat ve Terakki içinde sık sık yaşanan krizler, önemli İttihatçı isimlerin çoğu zaman şehir dışında olmaları, İttihatçıların sistematik faali-

392 Çetinoğlu, S., 2013. "Önsöz: 1908 Hıristiyan Unsurlar İçin Bir Umut Değildi". *Takibat, Tehcir ve İmha - Osmanlı İmparatorluğu'nda 1912-1922 Yılları Arasında Hıristiyanlara Yönelik Yaptırımlar*. T. Hofmann (drl.). İstanbul: Belge Yayınları, s. 8.

yet konusundaki acemilikleri ve EDF'nin taleplerini tatmin etme hususunda kendilerini acz içerisinde hissetmeleri.[393]

Toplantılarda EDF tarafından gündeme alınması talep edilen toprak sorunu, feodallerin (toprak ağalarının) kademeli olarak tasfiye edilmesi ve kanunlara boyun eğdirilmesi, can güvenliğinin sağlanması, memurların seçiminde anayasal temsil prensibinin tatbik edilmesi konuları bir sonuca bağlanamamıştı. Eğitimde özerklik, bir dizi valinin ve memurun görevden alınması veya başka yere atanması gibi bazı meseleler ise çözüme kavuşturulmuştu. EDF'nin talepleri dikkate alınarak yapılan nakil ve atamalar kapsamında Van, Bitlis, Erzurum, Sivas, Harput ve Adana'ya vali olarak sırasıyla Bekir Sami, İsmail Hakkı, Celal, Mehmet Emin, Cemal, Muhammet Beyler atanmış, Zareh Dilber Meclis-i Âyan, S. Kayayan da Şûra-yı Devlet üyesi olmuş, Bitlis Valisi Tahir Paşa ve IV. Ordu Komutanı İbrahim Paşa ile bir dizi mutasarrıf ve kaymakam da görevlerinden azledilmişlerdi.

Ancak raporda belirtildiğine göre, bir yılı aşkın bir süre zarfında Ermenilerden sürekli ve tekraren gelen şikâyetler, varılan mutabakatlardan netice elde edilemediğini ve ülkenin iç kısımlarındaki Ermenilerin içinde bulunduğu koşulların gitgide tehlikeli bir görünüm aldığını göstermişti. Bunun üzerine EDF Batı Bürosu, kendisini, İttihat ve Terakki'nin Selanik'teki merkez-i umumisine doğrudan müracaat etmek zorunda hissetmişti. Şahrigyan ve Vramyan, 20 Mart 1910'da EDF'nin resmi yazısıyla Selanik'e giderek İttihat Terakki Merkez-i Umumisi üyeleriyle başta toprak sorunu, can güvenliği, eğitim meseleleri ve Taşnaklara karşı bazı yerlerde giderek sistematik bir hal alan baskılar ile ilgili olarak uzun istişareler gerçekleştirmişlerdi. İttihat Terakki Merkez-i Umumisi'nin Taşnak temsilcilerini kabulü çok candan olmuştu. İttihatçılar, Taşnak temsilcilerini, Ermenilere ve EDF'ye karşı siyasetlerinin değişmediğine, tam tersine Ermeni *millet*inin Meşrutiyet'in Anadolu'daki tek güçlü ve inançlı taraftarı olduğuna gittikçe daha derin bir biçimde inandıklarına ikna etmek için her türlü çabayı göstermişlerdi. İttihat ve Terakki yöneticileri, bir asimilasyon siyaseti izlemediklerinden başka, küçük milletlerin haklarını vermekle birlikte devletin bütünlüğünü de muhafaza eden Avusturya örneğini izlemeye karar verdiklerine dair teminat vermişlerdi. Bu arada İttihat ve Terakki'nin merkezî kütüphanesi için, cemiyet mensuplarının kullanımına sunulmak üzere, Fransa'dan sosyal bilimlerle ilgili birçok kitap getirtilmiş olduğu-

393 *Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar* (E.D. Federasyonu Tarihi İçin Materyaller), 2011. C. VIII. Y. Pambukyan (ed.). Beyrut: Hamazkayin Vahe Setyan Matbaası, s. 143.

nu görmek, raporda belirtildiğine göre, EDF temsilcilerini şaşırtan ve onların "ruhlarını okşayan bir sürpriz" olmuştu.[394]

Selanik'teki görüşmeler neticesinde varılan mutabakat EDF açısından tatmin ediciydi. Mutabık kalınan konular yazılı hale getirilerek, uygulamaya geçirilmesi için İstanbul'daki ortak kurula sunulmuştu. Nisan ayının başında yapılan ortak toplantıda, mutabık kalınan bu noktalar uzun uzun görüşülerek, toprak sorununun idari olarak çözülmesi, güvenlik, adlî reformlar, siyasi müfettişler atanması ve değiştirilecek devlet görevlileri konularında atılacak adımlar saptanmıştı. Eğitim meselesinde, İttihatçılar ile Rum milletvekilleri arasında devam etmekte olan görüşmelerin sonuçlarının prensip olarak kabul edilmesine karar verildiğinden, bu konu üzerinde fazla durulmamıştı. Mutabakatın hayata geçirilmesi için saptanan adımlar Talat Bey'e sunulmuştu.

Ancak Selanik'te varılan mutabakat ve onu pratiğe dökmek için alınan kararlar da sonuçsuz kalmıştı. Raporda bu durumun sebebi, İttihat ve Terakki'nin kötü niyetine veya "gizli ajanda"sına değil, Miralay Sadık Bey liderliğindeki Halâskâr Zabitan Komitesi'nin yarattığı karışıklıkların Ittihat ve Terakki yöneticilerinin bütün zamanını çalmasına bağlanıyordu. Üstelik ortak kurul üyelerinden Habib Bey de bu muhalif örgütlenmenin içerisindeydi. Bundan kısa bir müddet sonra gerçekleşen Sultan Mehmet Reşat'ın Makedonya seyahatine kabine üyeleri ile birlikte iştirak eden İttihatçı liderlerin İstanbul'dan ayrılmaları, ortak kurulun faaliyetlerini daha da aksatmıştı. Bu sırada İttihat ve Terakki destekli kabinenin düşmesi, Selanik mutabakatını hayata geçirmek için saptanmış olan adımların, artık her ikisi de muhalefet konumunda olan iki müttefik parti tarafından atılmasını fiilen imkânsız hale getirmişti.[395]

Bu gelişmeler karşısında halkın kendilerine karşı sevgisini tekrar kazanmak için Anadolu'ya bir seyahat yapmakla görevlendirilen İttihatçılarla Taşnaklar arasında bu seyahat sırasında birtakım görüşmeler yapılmıştı. Bu görüşmelerde İttihatçılar, daha önce Talat Bey'in de açıkça belirttiği gibi yeni kabineden hiçbir beklentilerinin olmaması gerektiğini, kendilerinin fırsat kollayıp hükümeti devirerek gerçek bir İttihat ve Terakki kabinesini iş başına getirmeyi amaçladıklarını, bu nedenle EDF ile seçim işbirliğine büyük önem verdiklerini ve geçen seçimde belirlenen sayıdan daha fazla Ermeni aday göstermeye hazır olduklarını dile getirmişlerdi.

Raporda belirtildiğine göre, İttihatçılar, ayrıca, Ermenilerin yaşadığı vilâyetlerde çekilen acılara toprak sorununu idari bir çö-

394 a.g.e., ss. 143-144.
395 a.g.e., ss. 144-145.

züme kavuşturmak suretiyle son verme konusunda EDF ile mutabık oldukları gibi, mümkünse hemen o yıl, Van ve Bitlis vilâyetlerinde bu işe başlanmasını da arzu ediyorlardı. Seyahate katılan Taşnaklar, konuya ilişkin görüşlerini uzun uzun açıklamış ve Kürt türedi zengin köylülerine karşı izlenmesi gereken siyasete dikkat çekmişler, İttihatçılar da bu konularda tamamıyla hemfikir olduklarını bildirmişlerdi. 25 Haziran'da bölgeden ayrılan İttihatçıların yerine gelen Doktor Nazım Bey, Taşnaklarla buluşarak, onlara kendileriyle işbirliği yapmak ve EDF temsilcisine yardımcı olup devlete yapacakları başvuruda yanlarında yer almak için Selanik'ten talimat aldığını bildirmişti. Bundan sonra İttihatçıları temsilen Nazım Bey ile şahsi düzeyde görüşmeler sürdürülmüştü. Ancak raporda belirtildiğine göre, İttihat ve Terakki'nin yenilgi içerisinde olduğu bu süreçte, iki parti arasındaki ilişkiler bir müddet sonra platonik bir hal almıştı.[396]

Raporda, EDF ile İttihat ve Terakki arasındaki işbirliğinin EDF açısından tatmin edici sonuçlar doğurmamasının nedenleri hakkında bir dizi tespite yer verilmiştir:

- EDF'ye göre en önemli neden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin teşkilatı içerisinde aranmalıydı. Zira cemiyetin safları gitgide toprak sahipleri, ağalar, eski rejimin artığı memurlar, mollalar ve benzerleri ile dolmaya başlamıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidar partisi haline gelmesiyle içine doluşan bu unsurlar, partiyi başlangıçtaki demokrat çizgisinden uzaklaştırmakta, dinsel bağnazlığa ve şovenizme doğru sürüklemekteydi.
- İmparatorluğun içindeki karışıklıklar ve Arnavutluk, Arabistan, Havran, Makedonya gibi yerlerdeki isyan hareketleri, bir yandan bütçe üzerinde muazzam bir ağırlık oluştururken, diğer yandan da hükümeti bütün dikkatini bunların üzerine yoğunlaştırmak zorunda bırakıyordu.
- Kürt halkını ve feodalleri kışkırtmama ve onların isyan etmelerine yol açmama kaygısı, İttihat ve Terakki'nin Ermeni taleplerini karşılamasına engel oluyordu. Nitekim doğu vilâyetlerinden seçilerek meclise giren Kürt ve Türk toprak sahipleri, Kürt meselesini kabinenin ve İttihat ve Terakki'nin önüne bir korkuluk gibi dikmek için büyük bir gayret içerisindeydiler.
- Ermeni halkının ekonomik ve siyasi açıdan güçlendiğinin görülmesi, Türk şovenizminin su yüzüne çıkmasına yol açıyordu. Bir görüşme sırasında Doktor Nazım, Kürt feodallerinin kendilerine, el koydukları Ermeni topraklarını iade etmeye hazır olduklarını, fakat buralarda Erme-

396 a.g.e., s. 145.

ni nüfusunun çoğalmasının kendilerini azınlıkta bırakmasından korktuklarını ifade ettiklerini söylemişti.

- Dördüncü Ordu, geleneklerine uygun biçimde Kürt aşiretlerinin hamisi rolünü oynamaya devam ediyor ve Ermeni unsuruna karşı düşmanlığını sürdürüyordu. Tahir Paşa'nın azledilmesi durumda bir değişiklik yaratmamıştı.
- Gerek İttihat ve Terakki, gerekse de hükümet çevrelerinde, EDF açısından yakıcı önemdeki -toprakların iadesi, feodalitenin tasfiyesi, can güvenliği vb- meseleler hakkında kaypak ve ikircikli bir tutum mevcuttu; ancak bu tutum, onların bu meseleler hakkında mutlak bir cehalet içerisinde olmalarından ileri geliyordu. Ne arazi ihtilafını yaratan koşulları etüt etmişlerdi, ne Kürt halkının iç dinamiklerini biliyorlardı, ne de hâlâ hükümetin hoşgörüsüne mazhar olmayı sürdüren soyguncu reislerini tanıyorlardı.
- EDF tarafından izlenen barışçıl ve kanuna mutlak biçimde riayet etmeye dayalı taktik, İttihat ve Terakki ile hükümetin Ermeni vilâyetlerinden herhangi bir endişe duymamalarında ve EDF tarafından hayati önemde görülen taleplere kayıtsız kalmalarında büyük rol oynamıştı.
- Rus hükümetinin Ermenilere, bilhassa da Taşnaktsutyun'a "yüz verilmemesi" konusunda Türk hükümetine telkinlerde bulunması da bir diğer sebep olarak görülüyordu.
- Raporda son olarak EDF'nin İttihatçılarla irtibat halindeki iki mensubu Armen Garo ile Vartkes Serengülyan arasındaki anlaşmazlığın da olumsuz etkisinden söz ediliyordu.[397]

1912 seçimlerinde iktidarı yeniden elde etmek için ittifak arayışları içerisindeki İttihat ve Terakki, EDF'ye on dokuz mebusluk vaadinde bulundu. İttihatçıların kendilerine doğru attıkları bu adım karşısında, Taşnaklar eleştirel tutumlarını hızla terk ederek İttihat ve Terakki ile yeniden anlaşma yoluna gittiler. 1911 Aralık ayında EDF, İttihatçılara bir talepler listesi sundu. Tamamı kabul edilen bu talepler, iki parti arasında dokuz maddelik yeni bir anlaşmanın temelini oluşturdu. Buna göre; Ermeni bölgelerinde kimlerin vali olarak görevlendirileceklerine EDF ile birlikte karar verilecek, meclisteki Ermeni mebusların sayısı en az yirmiye çıkarılacak, yerel kolluk kuvvetlerine en az % 30 oranında Ermeni alınacak, taşradaki Ermenilerle meskûn yerlere Ermeni memurlar atanacak, Ermeni köylerinin Kürt saldırılarına karşı korunması

397 a.g.e., ss. 145-147.

için bizzat buralardaki köylülerden korucu kuvvetleri oluşturulacak, Ermenilerden gasp edilen toprakların iadesi sağlanacak, Ermeni arazilerine kanuna aykırı biçimde yerleşmiş olan Kürtler buralardan çıkarılacak, Ermenilerle meskûn yerlerde yağma ve talan suçu işlemiş Kürtlere memuriyet veya idari görev verilmeyecek ve hükümet buralara Müslüman muhacir yerleştirmemeyi taahhüt edecekti.

Bütün bu talepleri kabul etmiş olan İttihat ve Terakki, daha seçimler sona ermemişken, kazanacağını fark eder etmez, Taşnaklara, vaat ettiği on dokuz mebusluktan sadece dokuzunu verdi. EDF içerisinde öfke uyandıran ve İttihatçılarla işbirliğine son verilmesini isteyenlerin elini güçlendiren bu adım üzerine, EDF Batı Bürosu, 1912 yılında "Osmanlı Yurttaşlarına Çağrı" başlıklı bir metin kaleme alarak İttihatçıların izledikleri politikaların ülkeye zarar verdiğini ve Meşrutiyet ilkelerinden sapıldığını ileri sürdü.[398]

Ancak Batı Bürosu'nun İttihatçılar hakkındaki bu suçlamaları, seçimlerde Ermenilerin beklentilerinin bizzat EDF tarafından gerçekçi olmayan bir biçimde yükseltildiğini, İttihat ve Terakki'nin Ermenilere faydalı olmadığını ileri sürmenin haksızlık olduğunu düşünen Doğu Bürosu tarafından paylaşılmıyordu. Ayrıca EDF Van Merkez Komitesi de, seçimlerde İttihatçıların kendilerine gereken desteği vermiş olduklarını, işbirliğine son verilmesinin toprak ve can güvenliği meselelerinde ilerleme sağlanmasını imkânsız hale getireceğini belirterek, Batı Bürosu'nun kendilerine danışmaksızın böyle bir ültimatom yayımlamasını protesto etti.[399]

1912 yılında patlak veren Balkan Savaşı, İttihat ve Terakki-EDF ilişkilerinde de bir dönüm noktası oldu. Osmanlı ordusunun Balkan Savaşı'nda uğradığı hezimetin yarattığı travmanın, İttihatçıların zihninden ittihad-ı anasır ve Osmanlıcılık anlayışının tamamen silinmesine ve Türkçülük ideolojisinin güç kazanmasına sebep olduğu, 1913 Babıali Baskını'yla iktidarı tamamen ele geçirerek kendi diktatörlüğünü tesis eden İttihat ve Terakki'nin, bundan sonra gayretlerini Osmanlı ülkesini Türkleştirme hedefi doğrultusunda yoğunlaştırdığı ve Ermenilerle meskûn vilâyetlerde ikinci bir Balkan sorununun ortaya çıkmasını engelleme stratejisini benimsediği sıkça ileri sürülür.[400] Bu değerlendirmede haklılık payı bulunmakla birlikte, Balkan Savaşı'ndan sonra İttihat ve Terakki'nin EDF'ye yönelik değerlendirmelerinin değişmesinde belirleyici olan yalnızca İttihatçıların tek taraflı ideolojik ve politik tasarrufları değildir.

398 Avagyan, 2005, ss. 99-100.
399 Kaligian, 2011, ss. 131-133.
400 Dadrian, 2008, ss.287-289; Avagyan, 2005, s. 100.

Balkan Savaşı sırasında Osmanlı ordusunda çok sayıda Ermeni asker sadakatle görev yapmışsa da,[401] savaş başlar başlamaz EDF, en ünlü fedai komutanlarından Antranik ile bir diğer meşhur askeri lider olan Karekin Njdeh'in komutasında, Bulgar ordusu saflarında Osmanlı'ya karşı savaşmak üzere, başlangıçta yaklaşık 300 kişiden oluşan bir Ermeni gönüllü birliği kurmuştu.[402] EDF'nin gönüllü birliği Osmanlı ordusuna karşı çok sayıda savaşa katıldı. 16 Ocak 1913 tarihinde Bulgaristan Kralı Ferdinand'ın emriyle Antranik'e, hizmetlerinden ötürü Bulgar vatandaşlığı, subaylık rütbesi ve nişanlar verildi, maaş bağlandı.[403]

Kievskaya Misl gazetesinin muhabiri olarak Balkan Savaşlarını yerinde gözlemleyen ve Antranik ile Njdeh'in komutası altındaki Taşnak gönüllü birliğinin bazı faaliyetlerine de bizzat tanık olan Lev Troçki, 1912 Kasım ayı sonunda Sofya'da rastladığı Ermeni yaralıların ağzından şunları aktarmaktadır:

> ... Türk sınırını geçtik. Her taraf boşaltılmıştı; köyler yakılmış, sığırlar başıboş dolaşıyordu. Biz de etrafı ateşe verdik, daha doğrusu Makedonlar verdi -Andranik böyle bir şey yapmamıza izin vermezdi. Bize köylerin dışında rastladığımız her Türkü, silahsız bile olsa casus sayıp öldürme emri verilmişti. Makedonlar da bunu yaptılar: Karşılaştıkları kimseyi, önce, ondan alabilecekleri bilgiyi almak üzere sorguya çekiyor, sonra da ateş ederek veya süngü saplayarak öldürüyorlardı. Bizim bölükte böyle şeyler daha sıkı kontrol ediliyordu. Bir kere, bir köyden ayrılırken, ben geride kaldım ve bir evi ateşe verdim, işte itiraf ediyorum. Bunu niye yaptığımı ben kendim bile bilmiyorum. Andranik yolda beni bekliyordu. "Niye arkada kaldın?" "Öyle gerekti" diye cevap verdim. "Orayı sen mi ateşe verdin?" dedi evi işaret ederek. Sonra kırbacıyla bana on defa vurdu. "Dikkat et" dedi bana, "ben yanında olmadan tek bir adım atma!" Yine de kimimiz, tıpkı yunakiler (genç başıbozuklar) gibi, kimsenin görmediği yerlerde Türkleri boğazladık. Şunu da söylemeli ki hepimiz Osmanlı Ermenistanı'ndaki pogromları hatırlıyorduk...[404]

Taşnaktsutyun'un Bulgarlarla yan yana Türklere karşı savaşan bir gönüllü birliği kurması, hiç kuşkusuz Osmanlı Devleti'nin de, Balkan Savaşı'nın sonunda evini barkını terk etmek zorunda kalıp Anadolu'ya akın eden ve başlarına gelen talihsizlikten Hı-

401 Kevorkian, 2011, s. 137.

402 Avo, 1968. *Njdeh - gyankn u kordzuneutyunı, aşkharner, vgayutyunner* (Njdeh - Hayatı ve Faaliyetleri, Ondan Kalanlar, Tanıklıklar). Beyrut: Hamazkayin Vahe Setyan Matbaası, ss. 36-37.

403 Çelebyan, 2003, ss. 152-154.

404 Troçki, L., 2012. *Balkan Savaşları.* T. Güney (çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 366

ristiyanları sorumlu tutan yarım milyon Müslüman muhacirin de gözlerinden kaçmamıştı.[405]

SON PERDE 1913-1915

Balkan Savaşı'nın ardından Ermeni sorunu yeniden alevlenmişti. Osmanlı ordusunun nevzuhur Balkan devletleri karşısında hiç kimsenin beklemediği, küçük düşürücü bir yenilgiye uğrayıp Rumeli'yi kaybetmesi, Osmanlı Devleti'nin son derece zayıf bir durumda olduğunu açığa çıkarmış, herkesin gözü kendiliğinden Ermenilere çevrilmişti. Yabancı devletler, Osmanlı devlet adamları ve Ermeni örgütleri inisiyatifi ele geçirmek için birbirleriyle yarış halindeydiler. İttihat Terakki de, yeniden gündeme gelen bu Ermeni reformu tartışmasının, elde kalan son toprak parçası olan Anadolu'nun geleceğini tayin edeceğinin idrakindeydi.[406]

Giriş kısmında da belirttiğimiz gibi Ermeni meselesinin devletler arası/diplomatik boyutları bu çalışmanın kapsamı dışında kaldığından, Balkan Savaşı'nın sonlarından Birinci Dünya Savaşı'nın çıktığı 1914 yılına kadar Osmanlı Devleti ile Rusya başta olmak üzere büyük devletler arasındaki çok oyunculu bir nüfuz mücadelesi haline gelen Ermeni reformu tasarılarına ve tartışmalarına ilişkin ayrıntılara burada değinilmeyecektir.[407] Almanya ile Rusya'nın uzun pazarlık ve temaslar sonucunda anlaşmaya varmasıyla 8 Şubat 1914'te kabul edilen reform planına göre, Doğu Anadolu vilâyetleri iki ana bölüme ayrılacak ve her ikisinin başına da tam yetkili yabancı müfettişler atanacaktı. Nisan 1914'te bu müfettiş atamaları yapılarak reformlar uygulamaya konmuşsa da, 1. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle reform paketi rafa kaldırılmıştır.[408]

Ağustos 1913'te Erzurum'da toplanan EDF Yedinci Genel Kongresi'ne, savaş bulutlarının yaklaşmakta olmasından ve bu savaşta Ermeni halkının, dolayısıyla da EDF'nin Kafkasya, İran ve Türkiye'deki kesimlerinin farklı cephelerde birbirlerine karşı yer almaları ihtimalinden kaynaklı büyük bir kaygı hâkimdi. Genel Kongre'de savaşın önlenmesi için mücadele edilmesine, fakat savaş kaçınılmaz hale geldiğinde bütün Ermenilerin kendi hükümetlerine karşı vatandaşlık görevlerini yerine getirmelerine karar verildi.[409]

405 Lewy, 2011, ss. 70-71. Troçki, 2012, s. 353.
406 Akçam, T., 2002. *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu – İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na.* 2. baskı. Ankara: İmge Kitabevi, s. 177.
407 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Bayur, Y.H., 1991. *Türk İnkılâbı Tarihi.* C. II, Kısım III. 3. baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, ss. 18-177.
408 Akçam, 2002, s. 183.
409 Dasnabedyan, 1988, s. 107.

İttihat ve Terakki ile ilişkilerinin bozulduğunu ve Osmanlı Devleti'nin çöküşünün eli kulağında olduğunu apaçık gösteren Balkan Savaşı'nı müteakiben, EDF, yeniden büyük devletlerin müdahalesini talep etme siyasetine döndü. Troçki'nin, Osmanlı ordusunun Balkan hezimetinin hemen ardından, isim vermeksizin "Taşnaktsutyun Partisi'nin Türkiye'yi, devlet ve parti liderlerini iyi tanıyan önemli bir üyesinin görüşü" olarak aktardıkları dikkate değerdir:

> Biz belki Jön Türklerin kendilerinden bile daha fazla Jön Türk'tük, çünkü yeni rejimin tutunup kökleşmesini en az onlar kadar istiyorduk. Birçok kişi, Jön Türklerin yaptıkları karşısında hayal kırıklığı yaşadı ve içinde büyüyen güvensizliği fertlerden giderek rejimin kendisine taşıdı. Ama biz onlara inanmayı sürdürdük, daha doğrusu, onlara inanmayı istemeyi sürdürdük, çünkü Meşrutiyet'in Türk bağımsızlığı için son umut olduğunu çok iyi kavramıştık. Ne var ki sonunda biz de hayal kırıklığına uğradık, gerçi herkesten sonra -ama çok uzun gözlem ve tecrübelere dayandığı için, bizim hayal kırıklığımız çok daha derin, beslediğimiz güvensizlik çok daha köklüydü.
>
> Artık Meşrutiyet'ten hiçbir hayır gelmeyeceğine kanaat getirdiğimi size açık yüreklilikle söyleyeyim. Kimlerden oluşursa oluşsun Türk hükümeti sözlerden başka bir şey vermekten aciz. Bu sözler çoktandır bir şey ifade etmiyor. Bundan böyle Türk hükümetine kim başvurursa, sağlam garantiler isteyecektir. Türkler de garanti veremeyecekleri için, Makedonya'da, Arnavutluk'ta veya Doğu'daki Altı Vilâyet'te reform görevini Avrupa üstlenmek zorunda kalacaktır. Bu böyle olduğuna göre, Avrupa alışılmış yarı-tedbirlerini terk etmeli ve "Hasta Adam"a radikal tedaviler uygulamalıdır. Zaten cerrahi müdahaleye başvurmadan hiçbir sonuç elde edilemez.[410]

Büyük devletler nezdindeki diplomatik girişimlerine hız veren EDF, buna paralel olarak, 1913 yılından itibaren, Ermenilerle meskûn vilâyetlerde "öz savunma" faaliyetlerine ve fedai çetelerinin örgütlenmesine yeniden eğilmeye başladı. Rupen Ter Minasyan'ın komutası altında görev yapan çete reisi Muşeğ Avedisyan'ın anılarında anlattıklarına göre, EDF'nin üç kurucusundan biri olan ve Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Muş havalisindeki Ermeni okullarına müfettiş olarak atanan Simon Zavaryan eğitim meselelerinden çok "öz savunma" meselesi üzerinde durmakta ve eğitim konusunda ilerleme kaydedebilmek için de silahlanmanın şart olduğunu savunmaktaydı.

Rupen Ter Minasyan beş senelik bir aradan sonra 1913 yılında fedai çetelerini yeniden örgütlemek üzere Muş'a geldiğinde, fedailerin birçoğunu köylerinde Meşrutiyet'in sağladığı barış ortamı içerisinde kendi işleriyle uğraşır vaziyette buldu. Herkes

410 Troçki, 2012, s. 353.

kendi ekonomik durumunu iyileştirme çabası içerisindeydi, silahı düşünen yoktu. Hatta bir kısmı ziraat aletleri almak için silahlarını bile satmışlardı. EDF örgütleri de silahlanma ve halkı silahlandırma işlerini boşlamış, ekonomik ve kültürel faaliyetlerle uğraşmaya yönelmişlerdi. Rupen gelir gelmez hummalı bir çalışma başlattı ve Muş Ovası'nda bulunan bütün Ermeni köylerindeki silahların ve eli silah tutan erkeklerin listelerini çıkarttırarak Ermenileri silahlandırmaya girişti.[411]

1914 Temmuzunda Erzurum'da toplanan EDF Sekizinci Genel Kongresi'nde ilk olarak Ermeni reformuna ilişkin Rus-Türk antlaşması ele alındı ve bu reform programının hayata geçirilmesinin amaca uygun olmadığı sonucuna varıldı. Savaş sırasında gönüllü birliklerinin örgütlenmesi meselesi, kongrenin gündeminde yer almamakla birlikte, dokuz kişilik bir komisyonda tartışıldı. Ancak savaşın başlaması üzerine, bu konu bir karara bağlanmadan kongreye son verildi. Kongrede, önceki Genel Kongre'de alınan "tarafsızlık" kararı tekrar onaylandı ve bütün Ermenilerin kendi hükümetlerine karşı vatandaşlık görevlerini yerine getirecekleri belirtildi. Ancak bu arada, savaş sırasında Ermeni nüfusunun zarar görmemesi için belli sayıda Ermeni askerin Osmanlı hükümeti tarafından tedarik edilen tüfeklerle silahlandırılmasının gerekli olduğuna da dikkat çekiliyordu. Ayrıca Ermenilerle meskûn bölgelerde Ermeni köy korucularının sayısının arttırılması ve bu yerlerdeki Ermenilerin, nüfuslarıyla orantılı bir biçimde jandarma birliklerine girmeleri gerektiği de ifade ediliyordu.[412]

Kongrenin toplandığı sıralarda, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden Bahaeddin Şakir, Naci ve Halim Bey'ler, Kafkasya'dan ve İran'dan Müslüman temsilcilerle birlikte Erzurum'a gelerek Taşnaktsutyun yöneticileri ile görüştüler. Görüşmede Vramyan, Agnuni ve Zoryan (Rosdom), EDF'nin, Ermenilerin savaşta tarafsız kalmaları yönünde aldığı kararı açıkladılar ve aynı zamanda da Türklerin, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasına yol açabilecek olan bu savaşa girmemeleri gerektiğine dikkat çektiler. İttihatçılar ise, Gürcü ve Ermenilerin, Kafkasya ve İran'ın kuzeyinde yaşayan Müslümanlar ile birlikte Rusya'ya isyan etmelerinin ve Rus ordusunu arkadan vurmalarının sağlanması halinde, savaşın bitiminde Erivan, Kars, Gence'nin bir bölümü, Van, Bitlis ve Erzurum vilâyetinin bir kısmını içine alacak özerk bir Ermenistan kurulmasını destekleme teklifinde bulundular. Bunu Ermeni

411 Avedisyan, M., 1979. "Rupeni masin - Khmpabed Muşeği huşerı (Rupen Hakkında - Grupbaşı Muşeğ'in Anıları)". Ter Minasyan, R., *Hay heğapokhagani mı hişadagnerı* (Bir Ermeni Devrimcisinin Anıları). C. VII. 2. baskı. Beyrut: Hamazkayin Vahe Setyan Matbaası, ss. 54-56.

412 Nazaryan, A., 2011. *Hay gamavoragan şarjumı 1914-1916 tvagannerin yev Hay Heğapokhagan Taşnagtsutyunı* (1914-1916 Yıllarında Ermeni Gönüllü Hareketi ve Ermeni Devrimci Federasyonu). Erivan: Hay Tad Himnatran, ss. 7-8.

askeri gücünden yararlanmak suretiyle Kafkasya'yı ele geçirmek için hazırlanmış bir tuzak olarak değerlendiren EDF teklifi geri çevirdi. [413]

EDF Genel Kongresi'nde alınan tarafsızlık kararının ve bütün Ermenilerin kendi hükümetlerine karşı vatandaşlık görevlerini yerine getirmeleri çağrısının taktik amaçlı olduğu barizdi. Zira EDF ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasındaki Erzurum görüşmesinin hemen akabinde, EDF Doğu Bürosu, Rus hükümeti nezdindeki girişimlerini hızlandırmış, Ermeni gönüllü taburlarının oluşturulmasını planlamak üzere Tiflis'te bir Ermeni Ulusal Bürosu kurulmuş ve gönüllü taburlarının askeri örgütlenmesi bütün pratik yönleriyle EDF'nin sorumluluğuna verilmişti.[414] Erzurum'da EDF adına İttihatçılarla görüşen ve onlara savaşta tarafsız kalma kararı verdiklerini beyan eden Rosdom ve Simon Vratsiyan'ın yanı sıra Osmanlı Meclisi'ndeki EDF milletvekili Armen Garo da Osmanlı Devleti'ne karşı Rus ordusunun yanında savaşacak Ermeni gönüllülerinin örgütlenmesinden sorumlu Gönüllü Tugayları İcra Komitesi'nin üyesiydiler. Çok geçmeden Antranik, Keri, Hamasazb ve Dro'nun komutasındaki dört Ermeni taburu, Kafkasya cephesinde Osmanlı ordusuna karşı dövüşmeye başlayacaktı.[415]

Kafkasya'da gönüllü hareketinin örgütlendiği sıralarda, ülke içinde de EDF'ye bağlı fedai çeteleriyle hükümet kuvvetleri arasında çatışmalar başlamıştı. Müslümanlar ile Ermeniler arasında tansiyonun giderek arttığı Van vilâyetine bağlı Tımar nahiyesinde yaşanan çatışmalar, çok geçmeden Gevaş ve Çatak kazalarına da yayıldı.[416]

Bölgedeki EDF liderlerinden İşkhan'ın Van Valisi Cevdet Bey'in emrindeki Çerkesler tarafından üç yoldaşı ile birlikte öldürülmesi, çoktandır mayalanmakta olan isyanın fitilini ateşledi. 19 Nisan 1915'te başlayan ve Dro komutasındaki EDF gönüllü ordusunun bir ay sonra şehri işgal etmesiyle birlikte bambaşka bir görünüm alan Van İsyanı, İttihat ve Terakki hükümetinin 24 Nisan'ı 25 Nisan'a bağlayan gece, İstanbul'da, Taşnak ve Hınçak yöneticilerinin de aralarında bulunduğu 250'ye yakın Ermeni'yi tutuklamasının başlıca gerekçesi oldu.[417] 24 Nisan gecesi tutuklanan Taşnaklar arasında Agnuni, Khajag, Siamanto, Şahrigyan, Zartanyan, Tiryakyan, Minasyan, Gazaryan (Marzbed), Krisyan, Şahbaz, Gürciyan, A. Parseğyan, Varujan, İsraelyan, Paşayan,

413 a.g.e., s. 9.
414 Dasnabedyan, 1988, ss. 108-109.
415 a.g.e., s. 121.
416 Taşkıran, C., 2006. *Van'da Ermeni Devleti Denemesi – Belgelerle.* Ankara: Platin Yayınları, s. 65.
417 Minassian, G.F., 2005, s. 206.

Hampartsumyan, Papazyan, K. Parseğyan, Suin, P. Zoryan, Ketenciyan, Şahen, Ankut ve Haygazn gibi isimler vardı.[418]

EDF'nin İtilaf Devletleriyle işbirliği çabaları Kafkasya cephesi ile sınırlı değildi. 1913 yılında Simon Zavaryan'ın da ölmesiyle EDF'nin üç kurucusundan hayatta kalan tek isim olan Stepan Zoryan (Rosdom), Kilikya'da, İngiliz ordusu saflarında Osmanlılara karşı savaşacak başka bir gönüllü birliği oluşturmak üzere İngiliz hükümeti ile anlaşmak amacıyla 1915 başında Londra'ya gitmişti. Buradan Mısır'daki veya Balkanlardaki EDF örgütüne göndermiş olduğu anlaşılan 21 Şubat 1915 tarihli mektubunda, Zoryan, İngiliz hükümetine, EDF tarafından bir araya getirilecek Ermeni gönüllülerin Mısır'daki İngiliz ordusuna katılmaları, muharebeler de dâhil olmak üzere bütün askeri harekâtlara iştirak etmeleri, pratik eğitimden geçmeleri ve orduya sadece muharip kuvvetler olarak değil, yerel adetleri ve dilleri bilen askerler olarak da yardımcı olmaları yönünde bir teklif götürdüğünü belirtmektedir. Zoryan'ın bunun karşılığında yerine getirilmesini talep ettiği tek şart ise, İngiliz hükümetinin Küçük Asya kıyılarında askeri operasyonlara girişmeyi gerekli gördüğü veya ülke içerisinde, İstanbul'un işgal edilmesi dâhil şu veya bu sebeple anarşi hüküm sürmeye başladığı vakit, Ermeni gönüllülerin Kilikya'ya nakledilmesiydi. İngilizler teklifi mantıklı bulmuş, gerekli makamlarla konuştuktan sonra neticeyi bildirmeye söz vermişlerdi. Mektupta aktarıldığına göre, İngilizler, kendilerine daha evvel taahhüt edilen gönüllü sayısının 5.000 olduğunu belirtmişlerdi. Rosdom ise, henüz kesin bir sayı vermenin mümkün olmadığı, ancak ilk etapta büyük sayıda adamla harekete geçmek yerine, daha küçük gruplar halinde seçilmiş kuvvetlerin ülkeye sokulmasının, sayının yavaş yavaş arttırılmasının daha uygun olacağı yanıtını vermişti.[419]

Van İsyanı'nı ve EDF'nin bu girişimlerini, bilhassa da Sarıkamış bozgunu sonrasında Anadolu'da gerçek bir tehdit olarak algılayan Osmanlı hükümeti, 1915 yılı Mayıs ayında, kısaca "Tehcir Kanunu" diye bilinen "Vakt-ı Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-ı Muvakkat"ı çıkardı. Ordu komutanlarına, askeri açıdan boşaltılmasını gerekli gördükleri veya casusluk ve hiyanetlerini hissettikleri köy ve kasabaların ahalisini münferiden veya toplu halde başka yerlere sevk ve iskân etme yetkisini tanıyan bu kanunun uygulanması sonucunda, Talat Paşa'nın özel

418 Andonyan, A., 2012. *Gomidas Vartabed ile Çankırı Yollarında.* A. Çakıroğlu ve A. Baron (çev.). İstanbul: Belge Yayınları, ss. 38-43.
419 Rosdom, 1999. *Rosdom namagani* (Rosdom'un Yazışmaları). Beyrut: Hamazkayin Vahe Setyan Matbaası, ss. 624-625.

arşivinde bulunan belgelere göre, 972.246 Ermeni tehcir edildi.[420] Kanunun uygulanması sırasında kafilelere yapılan saldırıların yanı sıra, hükümetçe izlenen, kendi yaşayışlarına, alışık oldukları iklim ve doğa şartlarına zıt özelliklere sahip yerlere tehcir edilen Ermenilerin sevk edildikleri yerlerde toplam nüfusun belirli bir yüzdesini geçmemelerini sağlamaya dönük etnisite mühendisliği politikası,[421] resmi ağızlara -yani verilen en düşük rakama- göre bile, bir milyona yakın Osmanlı Ermenisinin Büyük Felâketine yol açtı.

Bizzat Talat Paşa'nın "Esasen askeri bir tedbir şeklinde başlayan icraat, ahlaksız ve kötü tıynetlerin yüzünden feci bir şekil almıştır"[422] diyerek kabul ettiği, Mustafa Kemal Atatürk'ün de fazahat (alçaklık, rezillik) olarak nitelediği[423] bu Ermeni kırımını, Taşnak gönüllü birliklerinin ve çetelerinin Doğu Anadolu'da ve daha sonra Çukurova'da on binlerce sivil Müslümana karşı gerçekleştirdiği intikam saldırıları takip etti:

> Türk'ten de Ermeni'den de bu feci katliamlarda can verenler, hep masumlar, hiçbir şeyden ilgisi bulunmayan zavallı köylülerdi. Bu feci ve korkunç cinayetleri yapan İttihat ve Ermeni çeteleri yirminci asrın medeniyetinin alnına silinmez bir kan lekesi sıçratmışlardı.
>
> Akılla, mantıkla ilgileri olmayan komiteler, kanlı ellerini insanlığın en talihsiz halkına uzatmışlar, onların ciğerlerini parçalamışlar, zaten paçavralar içinde insanlığın zevkinden ve saadetinden habersiz olarak yaşayan yüzbinlerce insanı kan ve ateş içinde boğmuşlardı.[424]

İttihat Terakki hükümeti, Kürt aşiretleri ve Ermeni milliyetçilerinin ortak eseri olan bu sahne-i fecâide son perde böylece indi.

---

420 Bardakçı, M., 2008. *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi*. İstanbul: Everest Yayınları, ss. 106 vd.

421 Dündar, F., 2012. *Kahir Ekseriyet: Ermeni Nüfus Meselesi (1878-1923)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 257.

422 Talat Paşa, 2006, s. 82.

423 Atatürk, M.K., 2002. *Atatürk'ün Bütün Eserleri*. C. VIII. İstanbul: Kaynak Yayınları, s. 64.

424 Altınay, A.R., 1998. *Kafkas Yollarında - İki Komite İki Kıtâl*. İstanbul: Temel Yayınları, s.220.

N° [redacted]

CONGRÈS DES PARTIS D'OPPOSITION
de L'EMPIRE OTTOMAN

1907, 16-18 décembre

Carte d'Entrée

Pour Monsieur

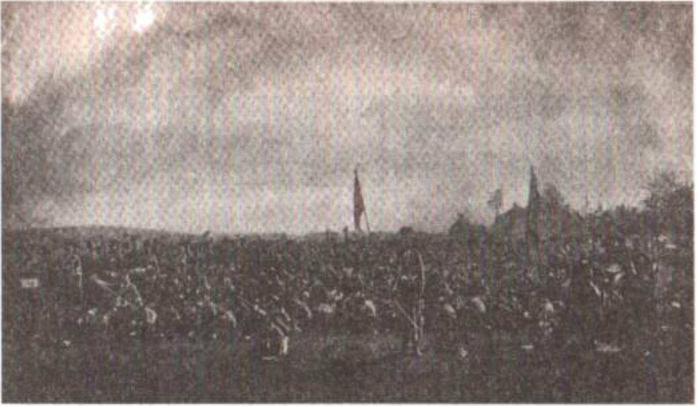
(Cette carte est personnelle et doit être présentée à l'entrée)

BUREAU D'ORGANISATION.

1907 İkinci Osmanlı Umum Muhalifin Kongresine giriş kartı

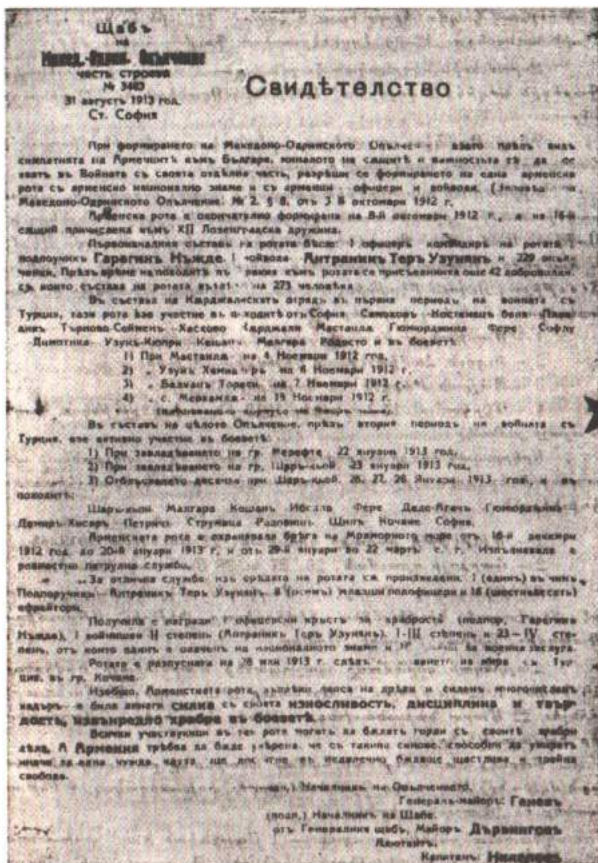
Hareket Ordusu Komutanı Mahmut Şevket Paşa'nın EDF Merkez Komitesine teşekkür yazısı

Balkan Savaşı sırasında Bulgar ordusu safında Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan Taşnak gönüllüleri

Balkan Savaşı sırasında Taşnak birliğine komuta eden Antranik, Bulgar üniformasıyla

Щабъ
на
Макед.-Одрин. Опълчение
честь строева
№ 3410
31 августъ 1913 год.
Ст. София

Свидѣтелство

При формирането на Македоно-Одринското Опълчение [illegible] прѣзъ видъ симпатиита на Арменцитѣ към България, желанието на същитѣ и възможността тѣ да се биятъ въ Войната съ своята отдѣлна часть, разрѣши се формирането на една арменска рота съ арменско национално знаме и съ арменски офицери и войводи. (Заповѣдь на Македоно-Одринското Опълчение № 2, § 8, отъ 3 октомври 1912 г.

Арменска рота е окончателно формирана на 8-й октомври 1912 г., а на 16-й същий причислена къмъ XII Лозенградска дружина.

Първоначалния съставъ на ротата бѣше: 1 офицеръ командиръ на ротата подпоручикъ Гарегинъ Нъжде, 1 войвода Андраникъ Теръ Узунянъ и 229 опълченци. Прѣзъ време на походитѣ въ [illegible] къмъ ротата се присъединиха още 42 доброволци, съ което състава на ротата възлиза на 273 человѣка.

Въ състава на Кърджалийскиятъ отрядъ въ първия периодъ на войната съ Турция, тази рота взе участие въ походитѣ отъ София, Самоковъ, Костенецъ баня, Пазарджикъ, Търново-Сеймень, Хасково, Кърджали, Мастанли, Гюмюрджина, Фере, Софлу, Димотика, Узункюпри, Кешанъ, Малгара, Родосто и въ боевете:

1) При Мастанли на 4 Ноември 1912 год.
2) „ Узунъ Хамидъ [illegible] на 6 Ноември 1912 г.
3) „ Балканъ Тореси на 7 Ноември 1912 г.
4) „ с. Мерхамли на 15 Ноември 1912 г.
[illegible]

Въ съставъ на цѣлото Опълчение, прѣзъ втория периодъ на войната съ Турция, взе активно участие въ боевете:

1) При завладѣването на гр. Мерефте 22 януари 1913 год.
2) При завладѣването на гр. Шаркьой 23 януари 1913 год.
3) Отблъскването десанта при Шаркьой 26, 27, 28 Януари 1913 год., и въ походитѣ:

Шаркьой, Малгара, Кешанъ, Ипсала, Фере, Деде-Агачъ, Гюмюрджина, Демиръ-Хисаръ, Петрич, Струмица, Радовишъ, Щипъ, Кочани, София.

Арменската рота е охранявала брѣга на Мраморното море отъ 16-й декември 1912 год. до 20-й януари 1913 г. и отъ 29-й януари до 22 мартъ с. г. Изпълнявала е [illegible] патрулна служба.

За отлична служба изъ срѣдата на ротата сж произведени: 1 (единъ) въ чинъ Подпоручикъ — Андраникъ Теръ Узунянъ, 8 (осемъ) младши подофицери и 16 (шестнайсеть) ефрейтори.

Получила е награди: 1 офицерски кръстъ за храбрость (подпор. Гарегинъ Нъжде), 1 войнишки II степень (Андраникъ Теръ Узунянъ), 1-III степень и 23-IV степень, отъ които единъ е окаченъ на националното знаме и [illegible] за военна заслуга.

Ротата е разпусната на 28 юни 1913 г. [illegible] на мира съ Турция, въ гр. Кочани.

Изобщо, Арменската рота, [illegible] на дръзки и силенъ [illegible] надъръ е била винаги силна съ своята издръжливость, дисциплина и твърдость, извънредно храбра въ боевете.

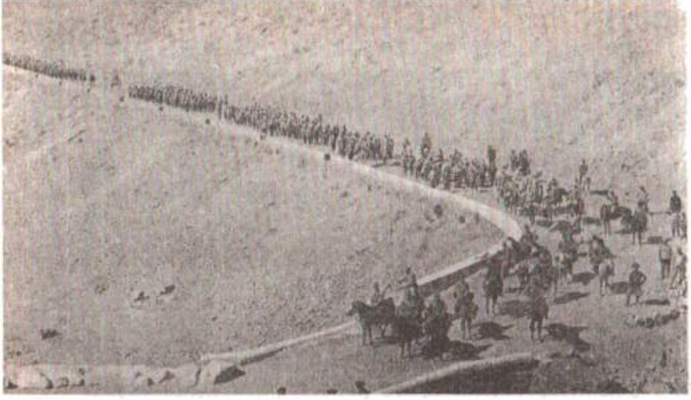
Всички участвующи въ тая рота могатъ да бѫдатъ горди съ своитѣ храбри дѣла. А Армения трѣбва да бѫде увѣрена, че съ такива синове, способни да умиратъ [illegible] чужда [illegible] въ недалечно бѫдеще [illegible] свобода.

(подп.) Началникъ на Опълчението,
Генералъ-майоръ: Геневъ
(подп.) Началникъ на Щаба
отъ Генералния щабъ, Майоръ Дървингровъ
Адютантъ,
Капитанъ: [illegible]

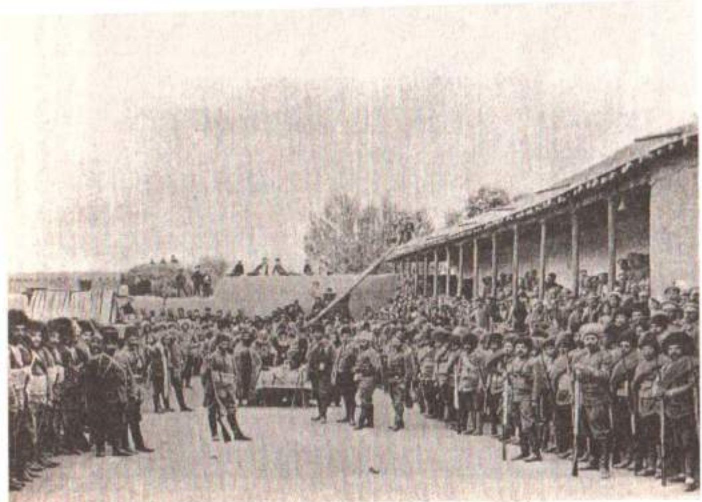
Bulgar Hükümeti tarafından Balkan Savaşı sırasındaki hizmetleri nedeniyle Karekin Njdeh ile Antranik'e verilen ve birlikleriyle birlikte katıldıkları muharebeleri belirten teşekkür yazısı

1914 Temmuzunda Erzurum'da toplanan EDF Sekizinci Genel Kongresi'ne katılan delegeler. En ön sırada ortada Rupen Ter Minasyan (sol elinde sigara bulunan), hemen onun arkasında orta sıranın en ortasında oturan sakallı Stepan Zoryan (Rosdom).

1. Dünya Savaşı sırasında Rus ordusu safında savaşan I. Ermeni Gönüllü Taburu

1. Dünya Savaşı sırasında Rus ordusu safında savaşan II. Ermeni Gönüllü Taburu

1. Dünya Savaşı sırasında Rus ordusu safında savaşan III. Ermeni Gönüllü Taburu

1. Dünya Savaşı sırasında Rus ordusu safında savaşan IV. Ermeni Gönüllü Taburu

SONUÇ YERİNE: ERMENİ SORUNU TARİHÇİLİĞİNDE BAZI PROBLEMLİ ALANLAR VE SORU İŞARETLERİ

Kuruluşundan 1915 kırımına kadar olan döneme ilişkin EDF tarihini genel hatlarıyla özetleyen bu kısa tarih çalışmasını noktalarken, Türk-Ermeni ilişkileri tarihinin incelenmesinde bizce problemli alanlar teşkil eden üç konuya dikkat çekmek isteriz.

Birincisi, Osmanlı paleografyasına hâkim olmak ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler başta olmak üzere birincil kaynakları kullanmak nasıl Osmanlı tarihine ilişkin akademik araştırma yapmanın zorunlu önkoşulu ise, Ermeni sorunu da Ermenice kaynaklardan istifade edilmeksizin incelenemez. Bu konuda Türk tarihçiliği, Esat Uras'ın eserinden bu yana ne yazık ki tam bir fukaralık ve acz içerisindedir. Bizim bir yüksek lisans tezinin mütevazı ölçüleri çerçevesinde kalan bu çalışmamızda ancak kısmen değerlendirebilme olanağı bulabildiğimiz *Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar* başlıklı Taşnak arşivi derlemesi ve Rupen Ter Minasyan'ın sekiz cilt halinde yayımlanmış anılarının yanı sıra, Simon Zavaryan'ın toplu eserleri, Krisdapor Mikayelyan'ın ve Stepan Zoryan'ın (Rosdom) yayımlanmış mektupları gibi yalnızca EDF tarihine değil, genel olarak Osmanlı tarihine ve Osmanlı Ermenilerinin sosyal, kültürel, entelektüel yaşantısına ilişkin paha biçilmez bilgi ve belgeler içeren birincil kaynaklar, Ermenice öğrenmenin güçlüklerine katlanıp üzerlerinde araştırma yapacak Türkiyeli akademisyenleri beklemektedir.

İkinci sorun, konuya ilişkin literatürde, Ermeni meselesinin gelişiminin her aşamasında belirleyici önemde olan Osmanlı-Kürt ve Kürt-Ermeni ilişkilerinin büyük ölçüde ihmal edilmesidir. Ermeni sorununu münhasıran dış güçler tarafından tezgâhlanmış, herhangi bir tarihî ve sosyoekonomik temele dayanmayan yapay bir sorun olarak ele alan, Ermeni ulusal kurtuluş mücadelelerini de bu uluslararası komplonun bir ürünü olarak tasvir eden bilim dışı resmi tarih tezi bugün çoktan aşılmış olsa da, bu tür boş propagandaya dayalı tezleri reddeden ciddiyet sahibi araştırmacıların önemli bir kısmı dahi, Ermeni sorununu halen Osmanlı Devleti-Ermeniler-Düvel-i Muazzama üçgeni içerisinde ele almayı sürdürmektedirler.

Oysa çalışmamızda da altını çizdiğimiz üzere, Türk-Ermeni ihtilafı esas olarak bir Kürt-Ermeni ihtilafından ve Kürt aşiretlerinin eylemlerine devlet tarafından göz yumulmasından doğmuş-

tur. Osmanlı Devleti'nin aşiretlerin iskânı, vergi ve asker toplama güçlüklerinin aşılması gibi başka birtakım hedeflerin yanı sıra, Ermeni örgütlerinin silahlı faaliyetlerine karşı bir güvenlik tedbiri olarak da hayata geçirdiği Hamidiye Alayları örgütlenmesiyle, Kürtler ile Ermeniler arasındaki ihtilaf daha da kızışmış, doğu illerindeki durum iyice içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Hamidiye Alaylarına katılan Kürt aşiret reislerinin, devletin himayesinden yararlanarak, kendi çıkarlarını gerçekleştirebilmek için Ermenilere ait topraklara ve kaynaklara el koymaya başlamasıyla, zaten geçmişten bu yana Kürt aşiretlerinin yağmacı saldırılarına hedef olan Ermenilerin yaşayageldikleri asayiş ve can güvenliği sorunlarına, eskisinden daha ciddi bir toprak gaspı sorunu da eşlik etmeye başlamıştı. Kürt aşiretlerince gasp edilmiş topraklar meselesi, gerçekte Ermenileri örgütler kurarak silahlı direnişe geçmeye sevk eden başlıca sebeplerden biridir ve II. Meşrutiyet'in ilanından 1915 yılına dek Ermeni hak taleplerinin en önemli konu başlıklarından birini teşkil etmiştir. Nitekim EDF'nin ilk programında da "yarı vahşi" Kürtlerle Ermeniler arasındaki çelişkinin antagonistik/uzlaşmaz karakterde olduğu ifade ediliyor, böylelikle Kürtlerle bir arada yaşamanın olanaksızlığı fikri dile getirilmiş oluyordu.

Tarihsel olarak aynı coğrafyayı paylaşan ve aynı topraklar üzerinde hak iddiaları bulunan Kürtler ile Ermeniler arasındaki çıkar çatışması, Ermeni Sorunu'nun anlaşılmasında kilit halka konumundadır. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu bölgelerindeki fiili iktidar ilişkileri içerisinde Kürt aşiretlerinin konumu; devletin 19. yüzyıldan itibaren izlediği merkezileşme politikalarının Kürt aşiretleri üzerindeki etkisi; gerek Meşrutiyet öncesi, gerekse de Meşrutiyet dönemi Osmanlı hükümetlerinin Ermeni meselesinde izledikleri siyasetlerin devletin Kürt politikasından, bölgedeki demografik yapıdan ve fiili iktidar ilişkilerinden hangi yönlerde etkilendiği; Ermeni devrimci-milliyetçi hareketlerinin elde etmek için mücadele ettikleri özerk veya bağımsız Ermenistan toprakları üzerinde Kürtlerle ortak bir yaşam sürdürme niyetlerinin bulunup bulunmadığı, kurmayı tasarladıkları Ermeni ulus devletinde bölge nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Kürtler için nasıl bir gelecek öngördükleri; Ermeni milliyetçilerinin bu siyasi tahayyüllerine Kürtlerin gösterdiği tepkilerin neler olduğu ve benzeri konular üzerinde durulmaksızın Ermeni sorunu, bilhassa da 1915 kırımına giden tarihsel süreç layıkıyla incelenemez.

Türk-Ermeni ilişkileri tarihi üzerine çalışmalarda hem Türk, hem de Ermeni tarih yazımları açısından bizce üçüncü sorunlu alan, her iki ulusun milliyetçi-devrimcileri arasındaki ilişkilerin değerlendiriliş biçimidir. Bu kitapta ele alınan en önemli ko-

nulardan birini teşkil eden İttihat ve Terakki Cemiyeti-Ermeni Devrimci Federasyonu ilişkileri, farklı gerekçelerle de olsa, her iki ulusun anaakım tarihçilerince üzerinde fazla durulmak istenmeyen bir mevzudur. Zira Taşnaklar ile Jön Türkler arasında II. Meşrutiyetin ilanından çok öncesine dayanan ilişkilere ve 1908 Devrimi'nden sonraki yakın işbirliğine dair detayların ortaya konması her iki taraf için de rahatsız edicidir. Bu ilişkiler, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Taşnaktsutyun ile Meşrutiyet'in ilanının hem öncesinde, hem de sonrasında, hükümete karşı ortak silahlı eylemler gerçekleştirmekten seçimlere ortak listeyle girmeye kadar uzanan geniş bir yelpazede uzun süre işbirliği yapmış olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu durumun, Taşnaktsutyun'u her daim Osmanlı Devleti'ne karşı silahlı isyan halindeki bir terörist örgüt olarak resmeden Türk resmi tarih yazımı açısından yarattığı handikap ortadadır. Öte yandan, iki parti arasındaki bu yakın işbirliği olgusu, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kurulduğu günden beri Türkçülük peşinde koşan ve Ermenileri yok etmeye daha baştan kararlı bir "proto-Nazi partisi" olarak tasvir eden Ermeni milliyetçi tarih yazımının da ne ölçüde gerçekçi olduğuna ilişkin çok sayıda soru işareti doğurmaktadır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Abdurrahman Şeref Efendi, 1996. *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi - II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909).* B. Kodaman ve M.A. Ünal (hzl.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Adanır, F., 2011. "Kıyım, Soykırım ve Tarihçilik". *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri - Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları.* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Ahmad, F., 2004. *İttihat ve Terakki 1908-1914.* 6. baskı. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Akçam, T.; 2002. *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu - İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na.* 2. baskı Ankara: İmge Kitabevi.

Aktan, G., 2009. "Devletler Hukukuna Göre Ermeni Sorunu". *Ermeni Sorunu - Temel Bilgi ve Belgeler.* Ömer Engin Lütem (drl.). Ankara: Terazi Yayıncılık.

Altınay, A.R., 1998. *Kafkas Yollarında - İki Komite İki Kıtâl.* İstanbul: Temel Yayınları.

Andonyan, A., 2012. *Gomidas Vartabed ile Çankırı Yollarında.* A. Çakıroğlu ve A. Baron (çev.). İstanbul: Belge Yayınları.

Artinian, V., 2004. *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu.* İstanbul: Aras Yayıncılık.

Âşıkpaşaoğlu Ahmed Âşıkî, 1947. "Tevârih-i Âl-i Osman". *Osmanlı Tarihleri I.* Çiftçioğlu Nihal Atsız (hzl.). İstanbul: Türkiye Yayınevi.

Atatürk, M.K., 2002. *Atatürk'ün Bütün Eserleri.* C. VIII. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Avagyan, A., 2005. "İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Siyasi Partileri Arasındaki İlişkiler". L. Denisenko (çev.). *Ermeniler ve İttihat ve Terakki - İşbirliğinden Çatışmaya.* 2. baskı. İstanbul: Aras Yayıncılık.

Avedisyan, M., 1979. "Rupeni masin - Khmpabed Muşeği huşerı (Rupen Hakkında - Grupbaşı Muşeğ'in Anıları)". Ter Minasyan, R., *Hay heğapokhagani mı hişadagnerı* (Bir Ermeni Devrimcisinin Anıları). C. VII. 2. baskı. Beyrut: Hamazkayin Vahe Setyan Matbaası.

Avo, 1968. *Njdeh - gyankı u kordzuneutyunı, aşkhatner, vgayutyunner* (Njdeh - Hayatı ve Faaliyetleri, Ondan Kalanlar, Tanıklıklar). Beyrut: Hamazkayin Vahe Setyan Matbaası.

Badem, C., 2007. *Türk-Ermeni Sorunu Bibliyografyası.* İstanbul: Aras Yayıncılık.

Bardakçı, M., 2008. *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi.* İstanbul: Everest Yayınları.

Bardzikatsi, V.; Natanyan, B.; Sırvantsdyants, K., 2010. *Palu-Harput 1878.* C. II. Arsen Yarman (drl.). S. Malhasyan ve A. Yarman (çev.). İstanbul: Derlem Yayınları.

Barwell, R.G., 1877. *The Russo-Turkish war.* California: A. Roman & Company.

Basmajian, K.H., 1890. *Social and Religious Life In The Orient.* New York: American Tract Society.

Bayraktar, B., 2007. *20. Yüzyıl Döneminde Rus General Mayevsky'nin Türkiye Gözlemleri (Van-Bitlis Vilâyetleri Askeri İstatistiği).* İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Bayur, Y.H., 1991. *Türk İnkılâbı Tarihi.* C. II, Kısım III. 3. baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Bayur, Y.H., 1991. *Türk İnkılâbı Tarihi.* C. I, Kısım I. 4. baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Bebiroğlu, M., 2008. *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri*. İstanbul: kendi yayını.
Bebiroğlu, M., 2003. *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*. İstanbul: kendi yayını.
Bournoutian, G.A., 2011. *Ermeni Tarihi - Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*. E. Abadoğlu ve O. Kılıçdağı (çev.). İstanbul: Aras Yayıncılık.
Bozkurt, G., 1996. *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*. 2. baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
Cemal Paşa, 2008. *Hatıralar*. A. Kabacalı (hzl.). 4. baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Çelebyan, A., 2003. *Antranik Paşa*. Mariam Arpi ve Nairi Arek (çev.). İstanbul: Perî Yayınları.
Çetinoğlu, S., 2013. "Önsöz: 1908 Hıristiyan Unsurlar İçin Bir Umut Değildi". *Takibat, Tehcir ve İmha - Osmanlı İmparatorluğu'nda 1912-1922 Yılları Arasında Hıristiyanlara Yönelik Yaptırımlar*. T. Hofmann (drl.). İstanbul: Belge Yayınları.
Çiçek, K., 2011. "Adana Olayları Hakkında Bildiklerimiz Bilmediklerimiz". *1909 Adana Olayları/Makaleler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
Çulçu, M., 2005. *Ermeni Terörünün 100. Yıldönümü - Cehennem Makinesi*. İstanbul: Kastaş Yayınevi.
Dadrian, V.N., 2008. *Ermeni Soykırımı Tarihi - Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma*. A. Çakıroğlu (çev.). İstanbul: Belge Yayınları.
Dadrian, V. N., 2007. *Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller - Toplu Makaleler Kitap 1*. A. Tuygan (çev.). İstanbul: Belge Yayınları.
Dadyan, S., 2011. *Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi*. İstanbul: Everest Yayınları.
Damadyan, M., 2009. *Bir Ermeni Komitecinin İtirafları*. H. Selvi (Hzl.) İstanbul: Timaş Yayınları.
Dasnabedyan, H., 1994. *HoHi Taşnaktsutyan hegapokhagan-mardagan kordzuneutyunı* (E.D. Federasyonu'nun Devrimci-Savaşçı Faaliyetleri). Beyrut: Hamazkayin Vahe Setyan Matbaası.
Dasnabedyan, H., 1990. *Hay hegapokhagan şarjumı minçev H.H. Taşnagsutyan gazmutyunı* (E.D. Federasyonu'nun Kuruluşuna Kadar Ermeni Devrimci Hareketi). Atina: Haygagan Hradaragçagan.
Dasnabedyan, H., 1988. *H. H. Taşnaksutyunı ir gazmutyunen minçev j. ınthanur joğov (1890-1924)* (Kuruluşundan 10. Genel Kurul'a Kadar E.D. Federasyonu [1890-1924]). Atina: Troşak Matbaası.
Dasnabedyan, H., 1985. *H.H. Taşnagtsutyan gazmagerbagan garuytsi holovuytı* (E.D. Federasyonu'nun Örgütsel Yapısının Evrimi). Beyrut: Hamazkayin Vahe Setyan Matbaası.
Davison, R.H., 1963. *Reform in the Ottoman Empire*. New Jersey: Princeton University Press.
Durukan, K., 2009. "Prens Sabahaddin ve İlm-i İçtima - Türk Liberalizminin Kökenleri". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*. C. I. 8. baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.
Dündar, F., 2012. *Kahir Ekseriyet: Ermeni Nüfus Meselesi (1878-1923)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
Dwight, H. G. O., 1850. *Christianity Revived in the East*. New York: Baker and Scribner.

Eldem, E., 2011. "26 Ağustos 1896 'Banka Vakası' ve 1896 'Ermeni Olayları'". *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri - Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
Emiroğlu, K., 1999. *Anadolu'da Devrim Günleri - İkinci Meşrutiyet'in İlanı Temmuz-Ağustos 1908*. Ankara: İmge Kitabevi.
Engels, F., 1995. *Anti-Dühring*. 3. baskı. Kenan Somer (çev.). Ankara: Sol Yayınları.
Ersan, M., 2007. *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
Eryılmaz, B., 1992. *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık.
Eyicil, A., 2004. *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Liderlerinden Doktor Nazım Bey 1872-1926*. Ankara: Gün Yayıncılık.
Garo, A., 2009. *Osmanlı Bankası - Armen Garo'nun Anıları*. Attila Tuygan (çev.). İstanbul: Belge Yayınları.
Gürün, K., 2005. *Ermeni Dosyası*. 7. baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi.
Hamlin, C. 1893. *My life and times*. Boston & Chicago: Congregational Sunday School and Publishing Society.
Hanioğlu, M. Ş., 2001. *Preparation for a revolution - The Young Turks, 1902-1908*. New York: Oxford University Press.
Hanioğlu, M. Ş., 1995. *The Young Turks in opposition*. New York: Oxford University Press.
Hanioğlu, M.Ş., 1989. *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*. 2. baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.
Huşabadum H.H. Taşnagsutyan 1890-1950. Boston: EDF Bürosu Yayını, Hayrenik Matbaası.
Hüseyin Nâzım Paşa, 1994. *Ermeni Olayları Tarihi*. C. I-II. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 15.
İnalcık, H., 2012. "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu". *Tanzimat - Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. H. İnalcık ve M. Seyitdanlıoğlu (hzl.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
İnalcık, H., 2009. *Devlet-i 'Aliyye - Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar - I*. 8. baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
İnalcık, H., 2009. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. 12. baskı. R. Sezer (çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
İnce Erdoğan, D., 2012. *Anlatmak İçin Anlamak - Ermeni Sorunu*. İstanbul: Akademi Titiz Yayınları.
İrtem, S.K., 2004. *Ermeni Meselesinin İçyüzü*. O.S. Kocahanoğlu (hzl.). İstanbul: Temel Yayınları.
İrtem, S.K., 1999. *Yıldız ve Jön Türkler - İttihat Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*. O.S. Kocahanoğlu (hzl.) İstanbul: Temel Yayınları.
İzrail, N. O., 2011. *1915 - Bir Ölüm Yolculuğu - Krikor Zohrab*. İstanbul: Pencere Yayınları.
Kaligian, D. M., 2011. *Armenian organization and ideology under Ottoman rule 1908-1914*. New Jersey: Transaction Publishers.
Kansu, A., 2006. *1908 Devrimi*. 4. baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.
Karacakaya, R., 2007. *Ermeni Meselesi - Kronoloji ve Kaynakça*. 2. baskı. İstanbul: Gökkubbe Yayınları.
Karsandık, Ö., 2009. "Ermeni Milliyetçiliğinin Oluşmasında Yasadışı Ermeni Örgütlerinin Rolü: Hınçak Cemiyeti Örneği". *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*. C. III. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını.

Kasaba, R., 1993. *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi - On Dokuzuncu Yüzyıl.* K. Emiroğlu (çev.). İstanbul: Belge Yayınları.
Kevorkian, R., 2011. *The Armenian genocide - A complete history.* Londra: I.B. Tauris.
Khajag, K., 1983. "Simon Zavaryan (Gensakragan noter) (Simon Zavaryan [Biyografik Notlar])". *Simon Zavaryan - mahvan yotanasunamyagin artiv* (Simon Zavaryan - Ölümünün Yetmişinci Yılı Münasebetiyle). C. I. Beyrut: Hamazkayin Vahe Setyan Matbaası.
Klein, J., 2013. *Hamidiye Alayları - İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Kocahanoğlu, O.S., 2009. *31 Mart Ayaklanması ve Sultan Abdülhamid.* İstanbul: Temel Yayınları.
Köker, O., 2011. "Tehcir Öncesinde Osmanlı Devleti'nde Ermeni Varlığı". *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri - Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları.* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
Kuran, A.B., 2012. *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Kurat, A.N., 1993. *Rusya Tarihi - Başlangıçtan 1917'ye Kadar.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
Küçük, C., "Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi ve Tanzimat". *Tanzimat - Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu.* H. İnalcık ve M. Seyitdanlıoğlu (hzl.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Külkhantanyan, A., 1987. *H.H. Taşnagtsuyan araçin dzrakin yev nra heğinagneri* (E.D. Federasyonu'nun İlk Programı ve Onu Kaleme Alanlar). Atina: EDF Bürosu Yayını.
Laçiner, S., 2004. *Türk Ermeni İlişkileri.* İstanbul: Kaknüs Yayınları.
Lewis, B., 2007. *Modern Türkiye'nin Doğuşu.* 10. baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
Lewy, G., 2011. *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu? Çarpıtılan-Değiştirilen Tarih.* İstanbul: Timaş Yayınları.
Libaridian, G. J., 2011. "What was revolutionary about Armenian revolutionary parties in the Ottoman Empire?". *A question of genocide - Armenians and Turks at the end of Ottoman Empire.* Ronald Grigor Suny & Fatma Müge Göçek & Norman M. Naimark (ed.). New York: Oxford University Press.
Libaridian, G.J., 1981. "The changing Armenian self-image in the Ottoman Empire: Rayahs and revolutionaries". *The Armenian image in history and literature.* Richard G. Hovannisian (ed.). Kaliforniya: Undena Publications.
Lowry, 2003. *The nature of the early Ottoman state.* New York: State University of New York Press.
Lowry, H., 2004. *Seyyahların Gözüyle Bursa (1326-1923).* S. Alper (çev.). İstanbul: Eren Yayıncılık.
Mandalian, J.G., 1963. *Armenian freedom fighters - the memoirs of Rouben Der Minassian.* Boston: Hairenik Association.
Maraşlı, R., 2008. *Ermeni Ulusal Demokratik Hareketi ve 1915 Soykırımı.* İstanbul: Perî Yayınları.
Mardin, Ş., 2006. *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908.* 13. baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.
Matossian, M.K.; Villa, S.H., 2012. *Anlatılar ve Fotoğraflarla 1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı.* 3. baskı. A. Yılmaz (çev.). İstanbul: Aras Yayıncılık.
McCarthy, J., 1998. *Ölüm ve Sürgün.* B. Umar (çev.). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
Mehmed Asaf, 2002. *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım.* İ. Parmaksızoğlu (hzl.). 3. baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Merguerian, B.J., 2010. "Cyrus Hamlin and American Education for Armenians in Constantinople". *Armenian Constantinople*. R. Hovannisian & S. Payaslian (ed.). California: Mazda Publishers.
Mırmıryan, H.K., 1908. *Turkahayots hin vacaraganutyun yev vacaragank 1740-1890* (Türkiye Ermenileri'nin Geçmişteki Ticaretleri ve Tacirleri 1740-1890). İstanbul: Sakayan Matbaası.
Minassian, G.F., 2005. "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Devrimci Federasyonu Arasındaki İlişkiler". M. Şahan (çev.). *Ermeniler ve İttihat ve Terakki - İşbirliğinden Çatışmaya*. 2. baskı. İstanbul: Aras Yayıncılık.
Nalbandian, L., 1963. *The Armenian revolutionary movement - the development of Armenian political parties through the nineteenth century*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
Navasartyan, V., 1983. *H.H.T. kağaparaganutyunı* (E.D.F.'nin İdeolojisi). Beyrut: Hamazkayin Vahe Setyan Matbaası.
Nazaryan, A., 2011. *Hay gamavoragan şarjumı 1914-1916 tvaganneri yev Hay Heğapokhagan Taşnagtsutyunı* (1914-1916 yıllarında Ermeni Gönüllü Hareketi ve Ermeni Devrimci Federasyonu). Erivan: Hay Tad Himnatran.
Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar (E.D. Federasyonu tarihi için materyaller), 2011. C. VIII. Y. Pambukyan (ed.). Beyrut: Hamazkayin Vahe Setyan Matbaası.
Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar (E.D. Federasyonu Tarihi İçin Materyaller), 2010. C. VI. Y. Pambukyan (ed.). Beyrut: Hamazkayin Vahe Setyan Matbaası.
Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar (E.D. Federasyonu Tarihi İçin Materyaller), 2007. C. III. H. Dasnabedyan (ed.). Beyrut: Hamazkayin Vahe Setyan Matbaası.
Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar (E.D. Federasyonu Tarihi İçin Materyaller), 1985. C. II. H. Dasnabedyan (ed.). Beyrut: Hamazkayin Vahe Setyan Matbaası.
Nüter HoHi Taşnaktsutyan badmutyan hamar. (E.D. Federasyonu Tarihi İçin Materyaller), 1984. C. I. H. Dasnabedyan (ed.). Beyrut: Hamazkayin Vahe Setyan Matbaası.
Ortaylı, İ., 2010. *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. 3. baskı. Ankara: Cedit Neşriyat.
Ortaylı, İ., 2007. "Osmanlı İmparatorluğunda Millet Nizamı". *Batılılaşma Yolunda*. İstanbul: Merkez Kitapçılık.
Ortaylı, İ., 2005. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: İletişim Yayınları.
[Ozanyan], Antranik, 2012. *Arakelots vankin grivı (Hay heğapokhutenen truak mı)* (Arakelots Manastırı Savaşı [Ermeni Devriminden Bir Kesit]). Levon G. Lüleciyan (ed.). Erivan: EBH Yayınları.
Özdoğan G.G.; Kılıçdağı, O., 2011. *Türkiye Ermenilerini Duymak Sorunlar, Talepler ve Çözüm Önerileri*. TESEV Yayınları.
Özkırımlı, U., 2010. *Theories of nationalism a critical introduction*. 2. baskı. Palgrave Macmillan.
Özoğlu, H., 2004. *Kurdish notables and the Ottoman State*. New York: State University of New York Press.
Palabıyık, M.S., 2009. "Ermeni Sorunu'na Giriş: Başlangıçtan Lozan Antlaşmasına Kadar". *Ermeni Sorunu - Temel Bilgi ve Belgeler*. Ömer Engin Lütem (drl.). Genişletilmiş 2. baskı. Ankara: Terazi Yayıncılık.

Pamuk, Ş., 2011. *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*. 7. baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.
Panossian, R., 2006. *The Armenians from kings to merchants and commissars*. Londra: Hurst & Company.
Papazian, B.S., 1918. *The tragedy of Armenia a brief study and interpretation*. Boston: The Pilgrim Press.
Petrosyan, Y.A., 1974. *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*. M. Beyhan ve A. Hacıhasanoğlu (çev.). Ankara: Bilgi Yayınevi.
Ramsaur, E.E., 2007. *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*. N. Yavuz (çev.). İstanbul: Pozitif Yayınları.
Rıza, A., 2009. "Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları". *Biz İttihatçılar*. Nurer Uğurlu (hzl.). İstanbul: Örgün Yayınevi.
Rosdom, 1999. *Rosdom namagani* (Rosdom'un Yazışmaları). Beyrut: Hamazkayin Vahe Setyan Matbaası.
Sack, A.J., 1918. *The birth of the Russian democracy*. New York: Russian Information Bureau.
Sal-Man, 1914. *Rus-Dacgagan baderazmı 1877-1878 t. yev nra Hayazki Herosnerı* (1877-1878 Tarihli Rus-Türk Savaşı ve Onun Ermeni Ulusundan Kahramanları). Tiflis: Hermes Matbaası.
Sarıahmetoğlu, N., 2006. *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
Sarınay, Y.; Karacakaya, R., 2012. *1909 Adana Ermeni Olayları*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
Sasuni, G., 1992. *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Y.y'dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri*. Zartaryan ve M. Yetkin (çev.). İstanbul: Med Yayınları.
Sertçelik, S., 2010. *In the light of Russian and Armenian sources the emergence of the Armenian question 1678-1914*. Ankara: Board of Culture, Art and Publications Grand National Assembly of Turkey Publication No. 141.
Sevim, A., 2002. *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*. 2. baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
Simonyan, H., 2012. *The destruction of Armenians in Cilicia, April 1909*. M. Brown & A. Arzumanian (çev.). Londra: Gomidas Institute.
Somel, S.A., 2011. "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi". *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri - Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
Sonyel, S.R., 2009. *Osmanlı Ermenileri - Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
Stepniak, 1883. *Underground Russia*. New York: Charles Scribner's Sons.
Şahin, G., 2009. "Sivaslı Mihitar (1676-1749), Mihitaristler ve Ermeni Milliyetçiliğine Katkıları". *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*. C. II. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını.
Şaşmaz, M., 2004. *Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
Şimşir, B., 1989. *British documents on Ottoman Armenians*. C. I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
Şimşir, B., 2011. *Osmanlı Ermenileri*. 2. baskı. Ankara: Bilgi Yayınevi.
Talat Paşa, 2006. *Hatıralarım ve Müdafaam*. 2. baskı. İstanbul: Kaynak Yayınları.
Taşkıran, C., 2006. *Van'da Ermeni Devleti Denemesi - Belgelerle*. Ankara: Platin Yayınları.

Temo, İ., 2009. "İttihat ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidemat-ı Vataniye ve İnkılâb-ı Millîye Dair Hatıratım". *Biz İttihatçılar*. Nurer Uğurlu (hzl.). İstanbul: Örgün Yayınevi.

Ter Minassian, A., 2012. *Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm 18871912.* M. Tunçay (çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Ter Minassian, A., 2006. *Ermeni Kültürü ve Modernleşme.* S. Dolanoğlu (çev.). İstanbul: Aras Yayıncılık.

Ter Minasyan, R., 2004. *Hay heğapokhagani mı hişadagnen* (Bir Ermeni Devrimcisinin Anıları). C. IV. 3. baskı. Beyrut: Hamazkayin Vahe Setyan Matbaası.

Ter Minasyan, R., 1983. *Hay heğapokhagani mı hişadagnen* (Bir Ermeni Devrimcisinin Anıları). C. I. Beyrut: Hamazkayin Vahe Setyan Matbaası.

Ter Minassian, R., 1952. *Hay heğapokhagani mı hişadagnen* (Bir Ermeni Devrimcisinin Anıları). Los Angeles: Horizon Matbaası.

Ternon, Y., 2012. *Bir Soykırım Tarihi - 20 Yıl Sonra Ermeni Tabusu Davası.* E. Oğuz (çev.). R. Zarakolu (hzl.). İstanbul: Belge Yayınları.

Troçki, L., 2012. *Balkan Savaşları.* T. Güney (çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Tuğlacı, P., 2004. *Batı Ermenileri Tarihi.* C. I. İstanbul: Pars Yayın.

Tunaya, T.Z., 1984. *Türkiye'de Siyasal Partiler.* C. I. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.

Uras, E., 1950. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi.* Ankara: Yeni Matbaa.

Varantyan, M., 1992. *H.H. Taşnagtsutyan badmutyun* (E.D. Federasyonu Tarihi). Erivan: Erivan Üniversitesi Yayınevi.

Vratsyan, S., 1950. "H.H. Taşnagsutyan dznuntı yev himnatirnerı (E.D. Federasyonu'nun kuruluşu ve kurucuları)". *Huşabadum H.H. Taşnagsutyan 1890-1950.* Boston: EDF Bürosu Yayını Hayrenik Matbaası.

Vratzian, S., 1943. *Armenia and the Armenian question.* James G. Mandalian (çev.). Boston: Hairenik Publishing Company.

Walicki, A., 1987. *Rus Düşünce Tarihi 1760-1900 - Aydınlanma'dan Marksizme.* A. Şenel (çev.). Ankara: V Yayınları.

Yerasimos, S., 2007. *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye.* C. II. 8. baskı. İstanbul: Belge Yayınları.

Zekiyan, B.L., 2002. *Ermeniler ve Modernite - Gelenek ve Yenileşme/Özgüllük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği.* 2. baskı. İstanbul: Aras Yayıncılık.

Zürcher, E. J., 2005. *Savaş, Devrim ve Uluslaşma - Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928).* Ergun Aydınoğlu (çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Süreli Yayınlar

Akgün, S., 1988. "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, (S.1), ss. 1-12.

Arslan, A., 2002. "Eçmiyazin'de Krimyan'ın Katogigosluk Dönemi ve Osmanlı- Eçmiyazin İlişkilerinin Bozulması". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi.* S.37, ss.27-43.

Bağçeci, Y., 2008. "Osmanlı Devleti'nde Gregoryen Ermenilerle Protestan Ermeniler Arasındaki İlişkiler". *Turkish Studies.* C. III (S.7), ss. 707-732.

Erhan, Ç., 2000. "Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries". *The Turkish Yearbook.* C. XXX, ss. 191-212..

İskefiyeli, Z., 2007. "Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hıristiyanlık, Kilise ve Misyonerler". *Akademik İncelemeler.* C. II (S.1), ss. 231-255.

Külekçi, C., 2013. "Ermeni Kimliğinin Dönüşüm Süreci ve Âmira Sınıfının Oluşumu". *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*. C. VI (S.12), Temmuz-Aralık 2013/2, ss. 101-117.

Malkoç, E. 2012. "Doğu Batı Ekseninde Bir Osmanlı Aydını: Ahmet Rıza Yaşamı ve Düşünce dünyası". *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*. C. XI, (21), ss. 93-162.

Ortaylı, İ., 2001. "Osmanlı Ermenileri". *Yeni Türkiye*. C. 7, No: 38, Ermeni Sorunu Özel Sayısı, ss. 630-632.

Sonyel, S.R., 1985. "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü". *Belleten*. C. 49 (S.195), s. 647-665.

Şahin, G., 2005. "Türk-Ermeni İlişkilerinin Bozulmasında Amerikalı Misyonerlerin Rolleri Üzerine Bir İnceleme". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 7 (1), Haziran 2005, ss. 184-207.

Türkan, A., 2012. "İstanbul'da Katolik Ermeni Gruplarının Problemleri ve Papalığın Müdahaleleri (19. Yy.)". *History Studies: International Journal Of History*. C. IV. (Sayı 2), ss. 317-341.

Diğer Yayınlar

Armenian Revolutionary Federation, http://www.arfd.info/the-arf-d-in-the-diaspora/ (erişim 24.04.2013).

de Zayas, A., 2008, The genocide against the Armenians 1915-1923 and the relevance of the 1948 Genocide Convention (online), http://alfreddezayas.com/Law history/armlegopi.shtml. (erişim tarihi 17.04.2013).

Halaçoğlu, Y., 2008. *Taraf* Gazetesinin 25.05.2008 tarihli nüshasındaki "Taşnak Arşivini Bırak Osmanlı Arşivine Bak" başlıklı yazıya cevap, http://www.ttk.org.tr/index.php?Page=Basinda&HaberNo=383 (erişim tarihi 24.04.2013).

Sarkisyan, S., 2011. "Ramgavar-Azadagan Gusagsutyan 90-amya hopelyanı (Ramgavar-Liberal Partisi'nin 90. Kuruluş Yıldönümü)". *Azk*, (Günlük gazete), 01.10.2011, S.174, http://www.azg.am/AM/2011100101. (Erişim: 27.10.2013).

Index Anatolicus web sitesi: http://www.ni sanyanmap. com/? lv=2&y=Xasdur/ Xosdur&t=& srt=x&u= 1 &ua=0. (Erişim: 28.12.2013).

Yavuz, F., (2009). "Osmanlı Devleti Dış Politikasında Ermeni Sorunu: 1896 Osmanlı Bankası Baskını Örneği". Doktora tezi. Adapazarı: Sakarya Üniversitesi SBE, s. 81.

ERMENİ DEVRİMCİ FEDERASYONU
(TAŞNAKTSUTYUN)
KISA TARİHİ 1890-1915

AFŞİN BURAK UMAR

Ermeni sorunu, üzerinde çalışılması zor bir konudur. Zira meseleye dair külliyatın çok büyük kısmı gerek Türk, gerekse Ermeni milliyetçi-resmi tarih yazımlarının abartılı ve kutuplaştırıcı yaklaşımlarıyla maluldür. Sorun, büyük oranda, resmi tarih kavramının anlamına uygun olarak, her iki tarafın hâkim güçlerinin güncel siyasal amaçları doğrultusunda işlenegelmiştir. Konu, iki tarafın günlük siyasal söylemlerinde önemli bir yer tutmakta, bu yüzden de meselenin en azından bazı yönleri tarihin yargısına terk edilerek geride bırakılamamakta ve her iki tarafta bu söylemlerin etkisinde kalan çok büyük kitleler birbirlerini topyekûn düşman addetmeyi sürdürmektedirler.

Ermeni meselesine yaklaşımda en doğru yolu tutturabilmek, insanlık tarihini parçalarının özgünlükleriyle birlikte bir bütün olarak ele alan diyalektik materyalist ve halkların acılarını birbirinin karşısına koymayan, yarıştırmayan, bu acıları ortak acılar olarak gören enternasyonalist bir bakış açısına sahip olmakla ve bu yaklaşımı, oluşmuş siyasal atmosferin tüm olumsuz etkilerine göğüs gererek sürdürmekle mümkündür.

Afşin Burak Umar'ın çalışması işte böylesi bir yaklaşımın ürünüdür. Umar, meselenin temel aktörlerinden biri olan Ermeni Devrimci Federasyonu'nun (Taşnaktsutyun) ortaya çıktığı koşulları ve örgütün 1915'e kadar olan tarihini incelerken, hem Taşnaktsutyun'u, hem de meselenin diğer ana aktörlerini son derece dürüstçe ele almakta, tarafların birbirleriyle olan olumlu-olumsuz ilişkilerinin nedenlerini makul ve gerçekçi bir biçimde ortaya sermektedir. Bu yöntem, bilimsel açıdan doğruluğunun yanında, halklar arasındaki duvarların yıkılmasına da en fazla katkıyı sunacak yöntemdir.

ISBN 978-605864076-4

